

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
ARHEOLOOGIA OSAKOND

Riina Juurik

**EDELA-EESTI ASUSTUSMUSTER
PRONKSIAJAST HILISRAUA AJA LÕPUNI**

Magistritöö

Juhendaja: Heiki Valk

Tartu 2013

Sisukord

Sisukord	2
SISSEJUHATUS.....	4
1. TEOORIA, METOODIKA JA UURIMISPIIRKONNA ÜLDISELOOMUSTUS.....	8
1.1 Teooria.....	8
1.2. Metoodika	11
1.3. Looduslikud olud.....	16
1.4. Uurimislugu	19
1.4.1. Inspeksioonid ja kaevamised.....	19
1.4.2. Üldistavad uurimused.....	21
2. ARHEOLOOGILINE ALLIKMATERJAL.....	24
2.1. Asulakohad	24
2.1.1. Avaasulad	24
2.1.2. Linnus-asula kompleksid.....	28
2.1.3. Koorküla Valgjärve järveasula.....	30
2.1.4. Keraamika leiukohad.....	30
2.2. Linnamäed	31
2.3. Kalmed	34
2.3.1. Kivikalmed	34
2.3.2. Hummuli kalmed.....	48
2.3.3. Maahaudkalmistud ja maa-alused põletuskalmed.....	49
2.4. Muud muistised	52
2.4.1. Lohukivid	52
2.4.2. Peitleiud.....	54
2.4.3. Rauasulatuskohad.....	57
2.4.4. Juhuleiud	58
3. EDELA-EESTI ASUSTUSMUSTER.....	59
3.1. Pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg.....	59
3.1.1 Muistised ja nende levik.....	59
3.1.1.1. Pronksiaeg	59
3.1.1.2. Eelrooma rauaaeg	61
3.1.2. Asustumuster ja üleminek põllumajandusele	61
3.2. Rooma rauaaeg.....	65
3.2.1. Muistised ja nende levik.....	65
3.2.2. Asustumuster ja ühiskond.....	66
3.3. Keskmine rauaaeg	70
3.3.1. Muististe levik	70
3.3.2. Asustuse kadumine?	71
3.4. Viikingiaeg	73
3.4.1. Muistised ja nende levik.....	73
3.4.2. Keskused	75

3.5. Hilisrauaaeg	77
3.5.1. Muististe levik ja asustuskeskused	77
3.5.2. Elamine perifeerias.....	81
3.6. Asustusloo üldiseid arengutendentse	86
 KOKKUVÕTE.....	 88
KASUTATUD KIRJANDUS.....	92
KASUTATUD LÜHENDID.....	104
Summary. Settlement pattern in south-western Estonia from the Bronze Age till the end of Late Iron Age.....	106

LISAD

Lisa 1. Muististe ja juhuleidude andmed.

Tabel 3. Asulakohad.

Tabel 4. Keraamika leiukohad

Tabel 5. Kivikalmed

Tabel 6. Maahaudkalmistud ja maa-alused põletuskalmed.

Tabel 7. Peitleiud.

Tabel 8. Juhuleiud.

Lisa 2. Muististe ja esemete fotod.

Joonis 1. Holstre kivikalme.

Joonis 2. Jämejala kivikalmost leitud vöönaast.

Joonis 3. Riuma Mulgi kivikalme leiud.

Joonis 4. Sammaste Taru I kivikalme.

Joonis 5. Sammaste Taru I kivikalme leiud.

Joonis 6. Taugasalu kivikalme.

Joonis 7. Viisuküla kivikalme leiud.

Joonis 8. Ämmuste kivikalme plaan.

Joonis 9. Kuude peitleid. Nn Otto kauss.

Joonis 10. Leie Käitsimäe peitleid.

Joonis 11. Juhuleid Sürgaverest.

Lisa 3. Muististe levikukaardid.

Kaart 1. Uurimisala kihelkondlik jaotus.

Kaart 2. Pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg.

Kaart 3. Rooma rauaaeg.

Kaart 4. Keskmise rauaaeg.

Kaart 5. Viikingiaeg.

Kaart 6. Hilisrauaaeg.

SISSEJUHATUS

Magistritöös „Edela-Eesti asustusloo areng pronksiajast hilisrauaaja lõpuni“ keskendun uurimispiirkonna asustuse iseloomu, eripärade ja asustuspildis toimunud muutuste väljaselgitamisele nimetatud ajaperioodil. Samuti mõtisklen ühiskondlike, sotsiaalsete ja mõningal määral ka vaimsete (religioossete) protsesside üle, mis neid eripärasid ja muutusi tingisid.

Edela-Eesti all pean silmas Pärnu lahe ja Võrtsjärve vahelisel alal paiknevat Sakala kõrgustikku ning sellest lääne ja loode poole jäävat soode ja metsade vööndit. Edela-Eestil on põhja ja lõuna pool looduslikud piirid soiste alade näol. Ajaloolise, 20. sajandi alguse kihelkondliku jaotuse järgi hõlmab uurimispiirkond järgmisi kihelkondi: Suure-Jaani, Kõpu¹, Kolga-Jaani, Viljandi, Paistu, Tarvastu, Helme, Karksi, Halliste ja Saarde (lisa 3, kaart 1). Tänapäevase haldusjaotuse järgi on haaratud pea terve Viljandimaa (välja arvatud Navesti jõest põhja poole jäävad alad), Valgamaa loodepoolne osa Väike-Emajõe orust lääne pool, samuti osa Lõuna-Pärnumaast. Tegemist on looduslikult suhteliselt tervikliku, teistest suurematest, s.t maakonnatasandi asustuspiirkondadest eraldatud alaga, mis võimaldab uurida siinse kultuurmaastiku kujunemist komplekselt ja piiritletult. Enamiku uurimisalast, sealhulgas põhilised ajaloolised asustuspiirkonnad, hõlmab Sakala kõrgustik. Samas ei vaadelda vaid kõrgustiku ala, vaid kontrastina ka seda piiravaid soiseid ja metsarikkaid piirkondi.

Asustuslugu mõistan kui asustusarheoloogia objekti. Asustusarheoloogiat määratlen sarnaselt Valter Langiga ning kasutan siinkohal tema definitsiooni: „Asustusarheoloogia uurib muistse asustuse tekkimist ja arengut (tavaliselt) pikaajalises perspektiivis ja kogu oma mitmekülgsuses: sealhulgas asustusüksuste suurust, ajalist varieeruvust ja geograafilist levikut, asustuspiirkondade valikut, inimühiskonna ja looduskeskkonna vastastikust mõju, kultuurmaastiku loomist, kujundamist ja ümberkujundamist, maahõivet ja maakasutussüsteeme, ühiskonna sotsiaalset struktuuri koos omandisuhete ja territoriaalse käitumisega – ning seda kõike vastastikusel seoses ja mõjutuses.“ (Lang 1996, 348). Kõigile neile tahkudele ei saa kogu uurimisperiodi raames kindlasti vastust anda juba allikmaterjali vähesuse pärast, mistõttu asetan erinevatel ajaperioodidel rõhu isesugustele aspektidele, millest räägin lähemalt allpool.

Uurimisala valikul sai otsustavaks asjaolu, et Sakala kõrgustiku ala muistised pole olnud uurijate seas peale Jaan Jungi tegutsemisaega eriti populaarsed. Seda küll mitme suure

¹ Kõpu sai iseseisvaks kihelkonnaks 1911.

erandiga, nt Lõhavere linnamägi, Viljandi Lossimäed, Sammaste Kirikumägi, Valgjärve järveasula ning mõned Kolga-Jaani kihelkonna alale jäävad kiviaja elu- ja matmiskohad. Piirkonda on käsitletud küll üldteostes, kuid just selle ala muistiseid ja asustust terviklikult käsitlevaid eriuurimusi on vähevõitu. Viimase paarikümne aasta jooksul on aga siiski toimunud mitmeid arheoloogilisi inspeksioone ning leitud arvestataval hulgal uusi asulakohti, mille kohta puuduvad üldistavad käsitlused. Kuna töötasin kogu kõnealuse ala muististesse puutuva allikmaterjali läbi aastail 2006–2008 seoses arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo andmebaasi² haldamisega ja uurimisala kohta käivate teadete analüüsimisega, oli hea lähtepunkt olemas.

Osaliselt olen uurimispiirkonna valikul lähtunud ka isiklikest eelistustest. Bakalaureusetöö (Juurik 2007) raames vaatlesin Saarde ja Häädemeeste kihelkondade asustust. Muuhulgas järeldasin, et asustuslikult ja kommunikatsioonivõimaluste poolest on Häädemeeste ja Saarde alad teineteisest üpris hilise ajani pea täielikult eraldatud olnud. Saarde kihelkonna idaosa võib pidada Halliste tagamaaks ja seega Sakala muinasmaakonna alla kuuluvaks. Samuti leidsin, et suurem osa rannikust ning ala Saarde idaosa asutuspiirkondadest lääne pool ei kuulunud hõreda asustuse tõttu ühegi kihelkonna ega maakonna koosseisu, mistõttu pole mingit põhjust uskuda, et Sakala muinasmaakond oleks ulatunud mereni. (samas, 55) Loomuliku arenguna liikusin siit edasi Sakala muinasmaakonna tuumikalade uurimisele. Kuna bakalaureusetöös sai lühidalt peatunud ka põhjustel, miks valiti elamiseks paikkondi, mis ei pruukinud olla põlluharija nõ esimene valik (kõige viljakamad põllumaad) (samas, 52), tekkis mõte vaadelda paralleelselt nii asustuslike tuumikalade kui elamiseks vähem sobivate alade hõivet ühes piirkonnas. Lootus oli leida alasid, mis olid asustatud mitte heade põllumaade või rahvastiku juurdekasvu tõttu tekkinud maanappuse pärast, vaid mingitel teistel põhjustel. Mõnevõrra seda küsimust edaspidi ka käsitletakse.

Uurimisperioodi valikul pidasin silmas enda huvifääri ning olemasolevate muististe rohkust uurimisalal. Kiviaeg jäi detailselt käsitlusse kaasamata mitmel põhjusel. Esiteks on Suur-Võrtsjärve põhjaosa näol tegemist kiviaja seisukohalt ülitiheda muististe kontsentratsiooniga alaga ning kogu materjali käsitlemine oleks paisutanud töö mahu liialt suureks. Teisalt on autori kompetents kiviaega puudutavates küsimustes suhteliselt puudulik, mistõttu käsitlen neid läbi teiste autorite, ise allikmaterjali läbi töötamata. Seega olen kiviaega ja sealseid muistiseid töösse kaasanud vaid niivõrd, kui see on vajalik, mõistmaks üleminekut

² Andmebaasi, mis on seotud kultuurimälestiste riikliku registriga, arendatakse TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogia kabineti juures koostöös Muinsuskaitseameti, Eesti Kirjandusmuuseumi ja Looduslike pühapaikade keskusega. Andmebaasi eesmärgiks on kõikvõimaliku teabe kogumine arheoloogiliste muististe ja leiupaikade kohta ning nende lokaliseerimine maastikul.

põllumajandusele ja edasisi protsesse pronksiajal. Lõppdaatumiks võtsin muinasaja lõpu, st 13. sajandi alguse ristisõjad. Sealjuures vaatlen ma sõdade käiku vaid niipalju, kui on vajalik sõdade-eelse ühiskonna olemuse avamiseks. Niisuguse ajalise ülempiiri põhjuseks sai asjaolu, et keskaja kaasamiseks oleks tulnud lisaks rohkearvulisele arheoloogilisele materjalile läbi töötada ka palju kirjalikke allikaid (näiteks Poola revisjonid) ning süveneda uurimustesse Saksa ordu ja piiskoppide tegevusest Viljandimaal. See materjal annab aga välja omaette uurimuse mahu ning oleks käesolevale tööle lisatuna paisutanud selle liialt suureks. Võimalik, et tegelen selle teemaga kunagi edaspidi.

Uurimisala arheoloogilise materjaliga tutvudes tekkisid mitmed küsimused just seoses eripalgeliste ülemineku- ja muutumisprotsessidega nagu üleminek põllumajandusele või muutused asustusalades. Oma töös annan ülevaate asustusest küll perioodide kaupa, kuid üldisemalt keskendun järgmistele sõlmprobleemidele. Millal ja kuidas mindi üle elatumisele viljelusmajandusest? Milliste märkide järgi võime teha oletusi pronksiajal ja eelrooma rauaajal elanud inimeste elatusalade kohta piirkonnas, kust pole leitud põllujäänuseid? Milline oli asustusmuster rooma rauaajal? Kuhu kadusid inimesed ja muistised keskmisel rauaajal? Millised olid viikingiaegsed ja hilisrauaaegsed majanduslikud ja/või poliitilised keskused, kellele need kuulusid ning mis tõi kaasa nende esilekerkimise? Miks ja kuidas võidi asustada alasid, mis pakkusid viljelusmajandusest elatumiseks ebasoodsaid tingimusi, näiteks Saarde kihelkonnas?

Töö koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis annan ülevaate töö teoreetilistest alustest ja meetodikast. Samuti tutvustan piirkonna eelnevat uurimislugu ning kohalikke looduslikke olusid. Teises peatükis esitan ülevaate uurimispiirkonna muististest ja juhuleidude leiukohtadest. Kolmandas peatükis analüüsin ja tõlgendan muistiseid perioodide kaupa ja üritan leida vastuseid eelpoolnimetatud küsimustele. Lisades toon ära esiteks töösse kaasatud muististe nimekirjad põhianndmetega liikide kaupa, teiseks fotosid ja jooniseid kohtadest ja leidudest ning kolmandaks muististe levikukaardid.

Pean rõhutama, et tegemist on siiski suhteliselt algstaadiumis ülevaatega Sakala kõrgustiku ja seda ümbritsevate alade arheoloogilistest muististest ja asustusest läbi aegade. Põhjus on nii detailse arheoloogilise uurimistöö puudulikkuses kui ka palünoloogiliste analüüside vähesuses, mistõttu võimalused teha järeldusi paleokeskkonna ja selle muutumise kohta on tagasihoidlikud. Samuti mängib oma rolli see, et ma ei ole isiklikult kogu piirkonna muististe, maastiku ja looduslike oludega kohapeal tutvunud, mistõttu kõik järeldused ja ettekujutused jäävad mõnevõrra teoreetilisteks ning neis on puudu fenomenoloogilisest lähenemisest. Siiski on minu seisukoht, et mõne suurema piirkonna uurimiseks arheoloogiliste

muististe põhjal tuleks kõigepealt kokku võtta senine uurimistöö ja olemasolevad materjalid ning luua esialgsed tõlgendused ja järeldused, samuti mõista uurimisprobleeme ja kitsaskohti. Sellele peaksid ideaalsel juhul järgnema detailsed välitööd mikropiirkondade kaupa, muististe inspekteerimine, uute muististe otsimine, palünoloogiliste uuringute läbiviimine ning isikliku ülevaate saamine kohalikest loodus- ja maastikuoludest. Eriti oluliseks pean olemasolevate muististe ümbruse inspekteerimist, leidmaks võimalikke mitmeliikmelisi muististekomplekse, kuid ka muistisetühjade alade ülekäimist, kus võib uute avastustega muuta tugevalt senist pilti asustumustri kohta. Lisanduvate andmete põhjal on võimalik kriitilise pilguga üle vaadata eelnevalt tehtud järeldused, testida nende kehtivust ning luua uusi teooriaid uurimispiirkonnas elanud inimeste elu ja tegemiste kohta. Käesolev töö on sellise kolme-etapilise n-ö ideaalse uurimiskäigu esimene järk. Just olemasoleva materjali maht ja uurimispiirkonna suurus on need, mis ei võimaldanud mul magistritöö raames minna edasi teise faasiga. Loodan, et minu töö baasilt on tulevastel uurijatel (võib-olla ka mul endal) võimalik hõlpsamalt võtta käsile Viljandimaa uurimine mikropiirkondade kaupa, nagu seda on suure eduga mitmel pool mujal Eestis tehtud (vt nt Konsa 2005; Lang 1996, 2000, 2002, 2006, 2012; Laul 2001; Mägi 1999, 1998, 2001, 2002, 2004; Pärn 1999; Veldi 2009; Vedru 2011).

1. TEOORIA, METOODIKA JA UURIMISPIIRKONNA

ÜLDISELOOMUSTUS

1.1 Teooria

Järgnevalt avan oma uurimistöö teoreetilisi lähtekohti, mis on käesoleva töö seisukohast olulised.³ Ma ei hakka väga põhjalikult rääkima asustusarheoloogia⁴ tekkest, ajaloost ja suundadest, sest seda on tehtud mitmel pool juba varem ja väga põhjalikult (Asplund 2008; Key Concepts 2008, 156–159; Lang 1996, 2000, 2006b; Vedru 2011).

Esialgu vaadeldi asustuse levikut determineerituna majanduslikest ja geograafilistest tingimustest (nt Indreko 1934, Moora 1966) ning see lähenemine kestis Eesti arheoloogias kuni 1990. aastateni. 1980.-te aastate lõpul tuli uudse teemaasetusena sisse mikrorajoonide asustusarheoloogiline uurimine läbi pikkade esiajaloo perioodide ning samuti muutus aktiivsemaks koostöö loodusteadlaste ja eriti paleoökoloogidega, mis on viljakalt jätkunud ka hiljem (nt Valk, Karukäpp 1999; Kihno, Valk 1999; Laul, Kihno 1999; Lang *et al.* 2012). 1990.-tel aastatel avanesid kontaktivõimalused lääneriikide arheoloogidega ning levima hakkasid uued teoreetilised lähenemisviisid. Seal vaadeldi maastikku mitte ainult kui loodusgeograafia objekti, vaid ka ühiskonnageograafilisest vaatepunktist – kuidas kujundatakse kultuurmaastikku ja millised on selle seosed sotsiaalsete protsessidega ning millised on maastiku sümboolsed ja religioossed aspektid. Asustuse leviku puhul tõdeti, et see pidi olema laiem, kui pelgalt muististe (eriti kivilalmete) leviku põhjal võis eeldada. Eriti olulist infot saadi muistsete maakasutussüsteemi jäänuste uurimise ning arheoloogilise materjali võrdlusega hilisemate maakasutus- ja maksustusüksuste kohta käivate kirjalike allikate andmetega (Lang 2006b, 294–298). Suurem osa detailseid uurimusi on tegelenud Põhja-Eestiga (Lang 1996, 2000, 2002, 2012; Vedru 2011) või Lääne-Eesti (Pärn 1999) ja saartega (Mägi 1999, 1998, 2001, 2002, 2004), kuid ka Kagu-Eestiga (Laul 2001, Konsa 2005, Veldi 2009). Samuti on paelunud arheolooge küsimus viljelusmajanduse algusest ning selle üleminekuprotsessi olemusest (nt Kriiska 2003, Johanson 2005, Lang 2010).

Üldiselt lähtun V. Langi kontseptsioonidest ja definitsioonidest asustuse kohta. Olen nõus tema skeemiga, kus asustuse levik on sõltuv lisaks ühiskonna majandusviisile ja ümbritsevatele looduslikele tingimustele ka kultuurist selle laiemas mõttes.

³ Osa sellest alapeatükist põhineb minu seminaritööl, mis on kättesaadav TÜ arheoloogia leheküljel aadressil <http://www.arheo.ut.ee/Sem08Juurik.pdf>.

⁴ Eelistan terminit „asustusarheoloogia“ terminile „maastikuarheoloogia“, mis minu kujutluses seostub pigem fenomenoloogilise lähenemisega.

kultuur <=> (majandus <=> looduslikud tingimused) =>asustuse levik > muististe levik⁵

Niisiis on maastiku kasutamisel on alati nii majanduslikke kui mentaalseid aspekte (Lang 1999, 70; Vedru 2002, 106). Kohti ei kasutatud juhuslikult, vaid see on alati olnud põhjuslik ja meie ülesanne on need põhjused üles leida. Maastikukasutuse muutus on samas alati ühiskonnas toimuvate protsesside peegeldus, on need siis majanduslikud, ideoloogilised, poliitilised, halduslikud või muud. (Meenutagem hilisematest suurematest muutustest kasvõi mõisate ja asundustalude rajamist.) Tõuke asustuse laienemiseks või ümberpaiknemiseks võivad anda muutused senise või tulevase eluala staatuses ja oludes (võimu, rikkuse ja hüvede suurenemine või vähenemine), mille tagajärjel tehakse terviku huvides ümberasumiseks teadlik valik (Vedru 2001, 118 ja seal viidatud kirjandus).

Ruumi ja (kultuur)maastiku mõistete erinevaid käsitlusi ei hakata siinkohal välja tooma, kuna seda on tehtud juba paljude uurijate poolt (Lang 1999, 2000, 2001 ja teised kogumiku artiklid; Palang, Kaur 2000; Vedru 2002). Ma ise mõistan kultuurmaastikku kui maastikku, mida on inimesed ümber kujundanud, mõtestanud, nimetanud, ette kujutanud või millest mõelnud. Seega ei pruugi kultuurmaastik olla inimese poolt füüsiliselt muudetud või tema poolt asustatud. See võib olla ka maastik, mida ta endale ette kujutab või millest on ta kuulnud.

Valiku makro-piirkonna ja pikka ajaperioodi hõlmava käsitluse kasuks olen teinud uurimisala tagasihoidliku uurituse tõttu. Arenguid, tendentse ja muutusi asustuses on praeguses seisus näha vaid teemat kitsamalt piiritlemata. Nagu juba eelpool mainitud, peaksid mikropiirkondadele ja kitsamatele sündmustele keskendunud uurimustele eelnema tööd kaartidega, maastikuinspeksioonid ja võimalik ka, et uue metoodika väljatöötamine käesolevas töös saadud tulemuste põhjal.

Oma töös keskendun esmajoones asustusmusteri uurimisele ja muististe omavahelistele suhetele. Teoreetilisel tasandil ma ei samasta muististe ja inimeste levikut, kuna viimased võivad olla tegutsenud ka seal, kus sellest pole meie ajani säilinud mingeid märke. Samas, praktiliselt saan järeldusi teha ikkagi muististe ning juhuleiukohtade levikualade kohta. Muistiseid käsitlen ma ühiskondlike suhete kajastajana, mille aluseks on asjaolu, et materiaalseid objekte kasutati ideoloogia ja võimu demonstreerimise ja legitimeerimise atribuutidena. Seega on võimalik muististe maastikul paiknemise põhjal teha oletusi, millised

⁵ Lang 2000, 23.

on need sotsiaalsed olud, ideoloogiad ja muud võimalikud tegurid, mille tagajärjel on tekkinud/loodud olemasolev pilt, nii ruumilises kui ajalises dimensioonis muutuv kultuurmaastik. (Lang 2006, Ligi 1995)

Nii sotsiaalses, kultuurilises kui majanduslikus mõttes võib asustusstruktuurides eristada tuumikalasid ehk keskusi, tagamaid ja äärealasid. Keskusena mõistan ma paika, kuhu on kontsentreerunud majanduslik jõukus, sotsiaalne prestiiž ja poliitiline võim, mis käivad tihti käsikäes, kuid mitte alati. Tihti omavad keskused end ümbritsevate alade üle maksustus-, kohtu- või muud õigust, samuti võimalusi ja/või legitiimsust omada suhteid (mh kaubandussuhteid) kaugemate aladega. Uute impulsside tulekuga on seletatav ka keskuste üldisest kõrgem innovatiivsusvõime. Arheoloogilises materjalis võime keskustena näha suurema asustustihedusega alasid, kus selle kasvades ja konkurentsi tihenedes maa üle võidi hakata omandisuhteid manifesteerima monumentaalsete (kalme) ehitiste näol, seda eriti noorema pronksi- ja vanema rauaaja kontekstis. Teine võimalus näha sotsiaalse, majandusliku ja poliitilise võimu koondumist arheoloogilises materjalis on linnuste või rikkaliku ja eripalgelise (asulakoha või kalme) leiumaterjali olemasolu. Materiaalne rikkus näitab koha võimet ressursse koondada ning samuti tahet ja vajadust (eriti kalmete puhul) seda demonstreerida. (Lang 2000, 28–30) Linnuse ja selle kaitserajatiste ehitamiseks ja korrashoidmiseks vajaliku inim- ja loomatöõjõu ressursi koondamiseks oli samuti vajalik majandusliku või poliitilise jõu (töolesundimine) olemasolu. Keskuste tagamaaks loen alasid, mis paiknevad enamasti nende ümbruses, andes keskusele ressursse (toidu ülejääk tootmises, töötajad, võimalik tooraine), samas vastu võttes keskusest saadavaid mõjutusi, mis võivad olla nii materiaalsed kui mentaalsed. Ääremaa selles kontekstis oleks piirkond, mis ei ole mitte mingisuguste suhete näol keskusega seotud. Tõenäoliselt on selline kontingent alati olemas olnud, kuid neid on raske arheoloogias märgata. Nende osakaal on olnud aja jooksul erinev, kuid tõenäoliselt mitte kunagi eriti suur ning arvatavasti on tegemist hõredalt asustatud aladega.

Lühidalt kokku võttes üritan ma kasutada sama teoreetilist baasi, mida on varem rakendatud teiste Eesti piirkondade (eriti Põhja-Eesti rannikualade) arheoloogilise materjali tõlgendamiseks. Tahan näha, kas mainitud uuringutes välja toodud seaduspärasustest ja protsessidest mõned on nähtavad Sakala näitel ka Sise-Eestis.

On oluline rõhutada, et niipalju kui on erinevaid inimesi, on ka erisuguseid maastikukogemusi ja tunnetusi. Siiski võib mitmetel inimrühmadel, näiteks kaasaegsetel või mineviku asukatel, olla maastikutunnetuses ja maastikunägemuses palju ühist (Vedru 2002, 102). Üritades säilinud jälgede abil näha kunagi elanud inimese mõtteid, tundeid ja taotlusi,

peame nentima, et meie enamasti sekulariseerunud (sekulariseeritud) ja ateistlik maailmatunnetus erineb tunduvalt meie uurimisobjektiks oleva *Homo religiosuse* omast (Lang 1999, 64). Religioosse inimese sooviks on elada objektiivses reaalsuses, mitte lasta end halvata puhtsubjektiivsete kogemuste lakkamatul suhtelisusel mis tekitavad reaalse maailma asemel illusiooni (Eliade 1992, 56). Uurime aga sedasama *Homo religiosust* teaduse abil, mis, otsinud küll iseendas objektiivset reaalsust, loobus pettunult üritamast ning suubus subjektiivsusesse ja illusiooni. Seega, tänapäeva ateistlik inimene, otsides elus pidepunkti teaduses, on juba ette pettuma määratud. Selleks, et teha aktsepteeritud vormis teaduslikku uurimistööd, treenime oma mõtlemist üha abstraktsemaks, teoreetilisemaks, loogilisemaks ja ratsionaalsemaks, mõtlemata, et nii distantseerime end üha enam mineviku inimesest. Tema mõtlemisskeemid polnud tõenäoliselt sugugi nagu meil või vähemalt oli tema ratsionaalsus meie omast erinev, näiteks intuiitsuse kasutamine põhilise argumendina tegutsemises, ja seega meie jaoks ebaloogiline. Siin tekib omalaadne nõiarang – me ei saa teadust teha ilma loogikata ning seda rakendades muutub meie üritus üha lootusetumaks. Ma ei arva, et peaksime teaduse prügikasti saatma, kuid on hea aeg-ajalt endale aru anda, et ka teadulik maailmapilt on vaid üks võimalikest lukuaukudest, läbi mille maailma piiluda, ning mitte omistama oma lukuauku kellelegi teisele. Samas, arheoloogiateaduse eesmärgiks polegi „tõde“, vaid ainult võimalikult (meie kategooriate järgi) tõepärane tõlgendus.

1.2. Metoodika

Töö esmaseks lähtekohaks on muistised ja nende paiknemine maastikul. Allikmaterjaliga tehtud töö esmane etapp kujutas endast teadaolevate muististe asukohtade kandmist kaartidele. Teiseks järgnes nende omavaheliste suhete ning maastikul paiknemise loogika kindlakstegemine ning üldisemate järelduste välja toomine. Et saada ülevaadet olemasolevatest muististest, kasutasin Kultuurimälestiste riiklikku registrit, Ajaloo instituudi arheoloogiakogude ning erinevate muuseumite kirjeldusraamatuid⁶ ning Tartu Ülikooli arheoloogia arhiivis paiknevaid materjale: inspeksiooni- ja kaevamisaruandeid, kihelkonnakirjeldusi 1920.-test ja 30.-test, juhuslikku teavet kirjade ja märkmete näol. Selle infokoguse haldamisel oli mulle abiks, nagu juba mainitud, Arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo andmebaas. Allikmaterjali kasutamisel tuli arvestada mõnede andmebaasi iseloomust tulenevate asjaoludega – näiteks materjali süstematiseeritusega kihelkondade

⁶ Säilivad TÜ arheoloogiaarhiivis koopiatega näol, originaalid TLÜ ajaloo instituudi arheoloogiaarhiivis ning muuseumites.

kaupa. Samas ühtib kihelkondlik jaotus suures plaanis uurimisala maastikulise jaotusega, kus käsitletavat kümme kihelkonda katavad suhteliselt täpselt Sakala kõrgustiku ja seda ümbritseva madalate maade vööndi.

Olemasolevates muistise- ja leiuteadetes tuli teha valik, sest pidasin osa allikmaterjalist liialt ebamääraseks ja/või ebausaldusväärseks. Esiteks jätsin kõrvale teabe selliste muististe kohta, mille olemasolu või olemus jäi kirjelduse põhjal väga kahtlaseks või segaseks. Valik teadete tõepärasuse kohta on tehtud subjektiivselt, sest lähtusin omaenda kogemusest ja muljest, mis teksti lugedes tekkis. Kõiki kahtlaseks arvatud kohti tasuks tulevikus maastikul küll inspekteerida, et muistise olemasolu kindlaks teha, kuid praegu oleksid võimalikud valeteaded kaardile kantuna saadavat pilti moonutanud. Teiseks jätsin kõrvale muistised ja leiukohad, mida polnud võimalik vähemalt küla täpsusega maastikul lokaliseerida⁷. Seejärel üritasin väljaselekteeritud muistiseid ja leide dateerida nii hästi kui võimalik. Nii juhuleidude kui kinnismuististest saadud esemete ajaldamiseks kasutasin algallikates antud dateeringuid, Jüri Seliranna (1974), Valter Langi (2007a) ja Andres Tvauri (2012) raamatuid ning Heiki Valgu ja Ain Mäesalu abi. Kui oli võimalik saada muistise dateering mõnest varasemast käsitlusest, siis kasutasin seda võimalust, sealjuures siiski kaaludes dateeringu andja pädevust. Sellistel juhtudel ma leiumaterjali ise läbi ei töötanud. Taolisteks muististeks olid kõik linnamäed, aardeleiud, osa asulakohti ja kivikalmeid. Mõningaid leide ei vaadeldud ma kohapeal, vaid kasutasin TLÜ Ajaloo instituudi arheoloogiakogude ning erinevate muuseumikogude kirjeldusraamatuid.

Järgnevalt annan ülevaate materjali käsitlemisega seotud probleemidest olulisemate muistiseliiikide kaupade. Kaasatud 116 asulakoha puhul on tegemist väga eripalgelise materjaliga. Vaid üheksat asulakohta on suuremal või vähemal määral kaevatud. Samas ei saa infohulga poolest võrrelda ülisuuri päästekaevamisi (Olustvere I 16 000 m²) ja mõneruutmeetrist proovikaevandit (Tällevere 1,5 m²). Samuti oleneb palju kaevamiste aruandest ning hiljem publitseeritud materjalidest. Andmed ülejäänud asulakohtadest peale nende üheksa on enamasti saadud inspeksioonide tulemusel. Siinkohal oleneb jällegi palju inspekteerijast ja inspeksiooniaruande olemasolust ning detailsusest. Päris palju on asulakohti, mille olemasolust pole muid andmeid kui leiud hoidlas, peanumber pearaamatus ja küla nimi, heal juhul ka talu nimi või lähem asukohakirjeldus. Käesolevas töös/kataloogis olen lugenud asulakohtadeks neid keraamika leiupaiku, mille inspekteerija on ise asulakohaks

⁷ Erandiks on vanema pronksiaja kirved Helme kihelkonnast Asu mõisa maalt ning Karksi kihelkonnast Karksi lähedusest.

määratud. Kui inspeksiooniaruanne puudub, olen hinnanud leidude arvu – üle 10 keraamikakilluga leiukohta olen enamasti määratud asulakohaks.

Asulakohtade leiumaterjali tõlgendamisega on seotud rida probleeme. Soovides teha üldistusi asulakohtade suuruse ja iseloomu kohta, tuleks detailselt uurida leiualade mõõtmeid, kihi intensiivsust, asustusaja pikkust ning leida nende omavaheline dünaamika. Kultuurikihi intensiivsus võib ühelt poolt näidata asustuse pikaajalisust, kuid samas ka hoopis hoonestuse tihedust – tekitavad ju viis kobaras asuvat talu sama aja jooksul oluliselt intensiivsema kihi kui hajusamalt paiknedes⁸. Samas on andmed kultuurikihi ulatuse ja intensiivsuse kohta sageli inspeksiooniaruannetes puudu. Teisalt, kuna suurem osa asulakohtade leiumaterjalist on saadud pinnaltkorjega, võivad neis olla ainult või siis oluliselt rohkemaarvuliste leidudega esindatud just asustuse hilisemad kihistused, eriti kui kultuurikiht on traktori sünnisügavusest paksem. Nõlvade peal lisandub erosiooni probleem ning vanemad kultuurikihid võivad olla sügavale mattunud.

Teisalt ei ole keraamika dateerimine loodusteaduslikult täpne tegevus. Palju sõltub dateerija isiklikust kogemusest just antud piirkonna keraamikaga. Tihti on inspeksioonidel kogutud materjal üsnagi väiksearvuline ning servakilde, mis lubaksid end täpsemalt ajaldada, alati ei leidugi. Käsitsikeraamika kipub aja jooksul oma nõrga põletuse tõttu tugevalt fragmenteeruma, mis ühelt poolt ei võimalda selle põhjal mingeid järeldusi teha (nt dateeringut anda) ja teisalt muudab keraamika leidmise maastikul raskeks. Keeruline võib olla teha vahet käsitsi- ja kedrakeraamikal, kui tegemist on kedral valmistatud linttehnikas nõuga (vt Tvauri 2005, 27). Keraamika dateeris põhiliselt Heiki Valk⁹, mõne koha killud ka Valter Lang¹⁰, kui pole märgitud teisiti.

Asustusüksuste suuruse leidmisel saan toetuda vaid inspekteerijate poolt toodud asulakohtade ligikaudsetele mõõtmetele ja nende oletustele¹¹. Samas ei ole ma võrrelnud omavahel asulakohtade mõõtmeid ja sealt saadud leidude hulka, mis tähendab, et raske on midagi väita asustusüksuse iseloomu kohta. On ju suur vahe, kas 50 × 50 meetriselt alalt on korjatud 25 või 250 keraamikakildu ning samuti, kas need pärinevad kõik samast perioodist või väga pikast ajavahemikust. Asulakoha ulatuski võib olla tinglik, olenevalt inspeksioonil kasutatud meetoditest. Näiteks on oluline teada, kas asulakoha piire määrati esemete leiuala

⁸ Täna Martti Veldit sellele asjaolule tähelepanu juhtimise eest.

⁹ Lisas 1 lühendina H. V.

¹⁰ Lisas 1 lühendina V. L.

¹¹ Lisas 1 toodud tulbas „Märkused“ ning selle järel teabe allikas: IA – inspeksiooniaruanne, MK – Kultuurimälestiste riiklik register internetis, Pass – muistise kohta koostatud pass. Originaalid Muinsuskaitseametis, paberkujul koopiad TÜ arheoloogia osakonna arhiiv-raamatukogus, osaliselt kättesaadavad ka internetis, Kultuurimälestiste riiklikus registris.

või pinnase värvuse ja koostise (põlenud kivide purd, luud jms) põhjal. Eelnevat arvesse võttes on asulakohad minu jaoks pigem inimasustuse olemasolu indikaatorid piirkonnas ning see, kas tegemist on suure küla või üksiktaluga laiguga, polegi käesoleva uurimuse puhul kõige olulisem. Siiski on olemas teatud võimalus, et asulate koondumiskohtade põhjal eristatud keskused või suhtlemissuunad on tegelikult kellegi inspektsioonikäikude marsruutide, mitte reaalse asustumustri kajastused.

Kivikalmeid või nende rühmi on uurimisalast käesolevasse analüüsi hõlmatud ca 70 (üksikuid kalmeid kokku üle 90). Ülejäänud teated (ca 70 kalme või kalmerühma kohta) jäetakse kõrvale, kuna nendes sisalduv teave on liialt ebamäärane ja koha olemasolu ning olemus väga kahtlane. Vaatluse all olevast ca 90-st kivikalmest on muinsuskaitse all 50. Kahjuks ei anna ainuüksi see fakt tõestust kalme olemasolu kohta, sest paljud kalmena arvel olevad muistised on registrisse kantud n-ö igaks juhuks ning nii mitmegi puhul võib tegemist olla põllukivihunnikuga. Samas on ka kalmeid, mille olemasolu on küll tõestatud, kuid mida pole kaitse alla võetud. Väga lähestikku paiknevad kalmed on mõnel juhul, et kaarte tingmärkidega mitte üle koormata, loetud üheks rühmaks. Sellistesse rühmadesse kuuluvate objektide arv on toodud ära lisas 1, tabelis 5 omaette tulbas. Teaduslikult on kaevatud 20. sajandil üksnes viit kivikalmet, sealhulgas Jälevere kalmet vaid asulakoha kaevamiste kõrvalproduktina. Suurema osa kalmete puhul ei saa välisilme põhjal teha järeldusi nende siseehituse kohta. Kalmete dateerimisel tuginen enamasti leiumaterjalile, kuid üksikutel juhtudel lähtun ka teadaolevast ehitusstruktuurist.

Kalmete dateerimine leiumaterjali põhjal on problemaatiline. Kuna suurem osa materjalist on saadud juhuleidudena kalme lõhkumise (mitteprofessionaalse kaevamise) käigus, võivad ese või esemed pärineda vaid kalme ühest kasutusjärgust. Samuti võidi teatud perioodidel mätta kalmesse hoopis panusteta ning kivikalme kõigi kasutusperioodide kindlakstegemine ilma loodusteaduslike dateerimismeetodeid kasutamata on võimatu (vt Laneman 2012). Kuna mul seda võimalust pole, pidin dateerimisel ikkagi jääma esemetüpoloogiate juurde.

Dateerimatuid kalmeid (41) – selliseid, kust pole saadud leide ja mille konstruktsioon pole teada – võiks üritada ajaldada lähedal paiknevate muististe kaudu. Näiteks on Remsi külas lähestikku kaks kalmerühma, millest üks on dateeritud rooma rauaaega, ning nende läheduses paikneb lohukivi. Samas ei saa kunagi välistada, et hoolimata lohukivist on dateerimatu kalmerühm ehitatud hoopis nooremal rauaajal või olnud kasutusel mõlemal perioodil. Et vältida ebatõenäolisi dateeringuid, ei ole muististe ajaldamisel tuginetud teistele, lähedal paiknevatele muististele. Kui vaadata kõiki kivikalmete rühmasid (67), siis neist 16

olid kasutusel vanemal rauaajal ja 15 nooremal rauaajal, kusjuures need arvud hõlmavad ka neid nelja muistist, mis olid kasutusel mõlemal perioodil. Kasutades olemasolevaid suhtarve, võiks oletada, et dateerimatutest kalmetest ligi pooled võisid olla kasutusel rooma rauaajal, pooled nooremal rauaajal ning vähem kui kolmandik oli kasutusel mõlemal perioodil. Siiski jääb nimetatud oletus vaid teoreetiliseks ning oma töös ma sellega ei arvesta.

Piirkonnast saadud aaretest on käsitlusse hõlmatud 13. Välja on jäetud kõik aarded, mille olemasolu, dateering või leiukoht jäid, taas kord autori subjektiivse hinnangu järgi, liialt kahtlaseks.

Juhuleid on maastikult leitud ese, mis ei pärine teadaolevast kinnismuistisest, s.t vähemalt pole kinnismuistist selle leiukohal kindlaks tehtud. Samas võib arvata, et suurem osa juhuleidudest siiski viitab mõne muistise olemasolule või igatahes mingile, kasvõi ühekordsele inimtegevusele (ohverdamine, eseme kaotamine teel olles) selles piirkonnas. Kõrvale jäeti kõik leiud, mis dateeriti vanemaks kui pronksiaja algus ja nooremaks kui 13. sajandi algus. Samas ei hõlma analüüs hiliseid silmaga kivikirveid ja seda kahel põhjusel: esiteks puudub mul kompetents pronksiaegsete kivikirveste eristamiseks kiviaegsetest ja teiseks on nende kohta olemas ammendav ülevaade (Johanson 2003). Nagu juba mainitud, kasutatakse juhuleide inimese poolt kasutatud kohtade määramiseks. Ühtlasi vaatan, kas mõnel pool lähevad juhuleidude ja teadaolevate muististe levikuareaalid teineteisest lahku ning kuidas võiks seda seletada.

Leiumaterjaliga töötades peab silmas pidama, et maastikuloogika tõttu võib mingi piirkonna leiumaterjal osutada üle- või alarepresenteerituks. Näiteks Kolga-Jaani voorestikust saadud leiumaterjal on mõnevõrra ülesindatud, kuna vähese kasutuskõlbuliku maa tõttu on asustus läbi aegade koondunud kitsalt piiritletud aladele. Hilisematel aegadel on sealsed voored olnud enamasti kõik üles haritud, mis on võimaldanud leida suurel hulgal leiumaterjali. Mõnedes teistes piirkondades jälle, kus kasutatava maa hulk on oluliselt suurem, ei pruugi varaste asustusjälgede esinemise alad olla täpselt kattuvad tänapäeval kasutuses olevate maadega.¹²

Dateeritud muistised ja leiud kandsin programmi MapInfo Professional Version 10.0 abil kaardile, kasutades aluskaardina Maa-ameti WMS teenuse¹³ poolt pakutavaid andmeid – Eesti baaskaarti ja Corine maakatte kihte. Kohad on kantud kaardile erineva täpsusastmega, sõltuvalt olemasolevast infost – kas täpselt, talu või küla täpsusega. Viimastel juhtudel on

¹² Siinkohal tänan Andres Tvaurit sellele asjaolule tähelepanu juhtimast.

¹³ <http://geoportaal.maaamet.ee/est/Teenused/Avalik-WMS-teenus-p65.html> (21.08.2013)

märk pandud kas talu hoonete juurde või külatuumikusse. Kuna üldkaardi mõõtkava on 1:400 000, ei mängi see küll suures plaanis erilist rolli.

Muististe levikukaarte kasutades peab meeles pidama, et nad on tehtud kokkuleppeliste ajaliste perioodide kaupa, mis juba ise on kunstlikud moodustised. Samuti on uurijapoolsed konstruktsioonid nii muistiseliiigid kui dateeringud. Sedasama tuleb tõdeda ka muistiseliiikide ja dateeringute kohta. A. Tvauri (2012) hinnangul on leiumaterjali põhjal keskmine rauaaeg vaid konstruktsioon (Tvauri 2012), kuid kasutan seda perioodi mugavuse ja juurdunud traditsiooni tõttu ikkagi, eriti kuna tihti ei saagi leiumaterjali täpsemalt dateerida. Asustuse levikut perioodide kaupa kirjeldades loon ma tugevasti lihtsustatud pildi aja jooksul aset leidnud protsessidest. Et ma toon muutuseid välja perioode omavahel võrreldes, toob paratamatult kaasa selle, et näen erinevusi perioodide vahel rohkem kui perioodide sees. Samas on mingisugune struktureerimine vajalik materjali hõlmamiseks. Samamoodi kasutan kihelkondlikku jaotust asutuse leviku kirjeldamisel vaid kui abivahendit, et nii mul endal kui lugejal oleks uurimiselal lihtsam orienteeruda.

1.3. Looduslikud olud

Nagu juba eelpool mainitud, on uurimisala suuresti piiritletud Sakala kõrgustiku ja seda ümbritsevate madalamate aladega. Sakala kõrgustik ise paikneb Liivi lahe ja Võrtsjärve vahel, olles kolmnurkse kujuga – alusega Põhja-Lätis ja tipuga Navesti jõe orus (Arold 2005, 218). Lääne poolt piiravad seda Liivi lahe rannikumadalik, Metsepole madalik ja Soomaa (Arold 2005, tagakaane sisekülj). Põhja pool eraldab Sakala kõrgustikku Kesk-Eesti lavamaast Navesti jõe orund, lõuna pool, juba Läti riigi aladel, piirneb see Salatsi ja Säde jõe äärsete madalate maadega (Viljandimaa, 4; Pärnumaa, 9). Ida pool paikneb Võrtsjärve põhja- ja läänekaldal Võrtsjärve madalik ning omakorda sellest lõuna poole jääb Valga nõgu, mida mööda Väike-Emajõgi voolab Võrtsjärve (Arold 2005, tagakaane sisekülj).

Sakala kõrgustik ise on valdavalt tasandikulise pinnamoega, mida liigestavad ürgsed jõeorud ja mis koos oma külorgudega moodustavad keerukaid orustikke. Neist suurim on kõrgustiku keskel ida-lääne suunalisena paiknev Tännassilma-Viljandi-Raudna orustik, millesse suubuvad mitmed kõrvalorud: Valuoja, Uueveski, Auksi-Võistre-Karula, Täaksi-Välgita-Kehklase, Sinialliku-Loodi-Aidu-Tuhalaane ja Kõpu. Kõrgustiku edelaosas liigestab maastikku Halliste ehk Karksi ürgorg, lõunaosas aga Õhne ja selle lisajõgede tekitatud orustik. Orgudes voolavad mitmed jõed ja ojad, samuti paikneb neis hulgaliselt jäänukjärvi, millest suuremad on Õisu, Viljandi, Karula, Veisjärv ja Koorküla Valgjärv. (Arold 2005, 218–

221; Viljandimaa, 9) Sealjuures peab mainima, et Kesk- ja Lõuna-Sakala ürgorud on sügavamad, laiemad ja veerohkemad, kui Põhja-Sakalas paiknevad (Rõuk, Tõnisson 1984, 334–335). Ürgorgude puhul on tegemist tasase põhjaga lammorgudega. Lammidel on levinud luhaniidud, mis kuuluvad Sakala saagirikkamate hulka, kuid on kohati soostunud. (Varep 1968, 32–33)

Suuremal osal Sakala kõrgustikust jättis sulav liustikujää maad katma mõne meetri paksuse moreenitasandiku, mis on vaid kergelt lainjas, eriti kõrgustiku põhjaosas, moodustades siiski loodeosas ja idanõlval madalaid voori. Kohati on taanduv ja jälle peale tungiv jääserv moodustunud küngastikke, nt Hummuli, Kärstna, Rutu ja Paistu–Holstre kohal. Erinevalt kõrgustiku põhjaservast, kus selle algus on Põhjaka–Navesti–Olustvere vahel astanguna jälgitav, on maapinna madaldumine lõuna ja kagu suunas laugem ning seal vahelduvad mõhnastikud, kaldtasandikud ja Koorkülast lõuna poole jääval alal ka sood ning märjad jääjärvetasandikud. Niiskeid muldi esineb ulatuslikult, sest pärast jää alt vabanemist jäi kõrgustik mõneks ajaks kohalike jääjärvede vete alla kuni 83. meetrini ü.m. Sel ajal toimus vees kõrgematel aladel moreeni läbiuhtumine ja madalamatel aladel lahtiuhtunud pinnase settimine. (Arold 2005, 220–224) Suuremat osa Sakala kõrgustiku alast katavad pruunid näivleetunud ja leetjad mullad (eriti põhjapoolses osas), mis on madalamates osades gleistunud (nt Kolga-Jaani voortel) (Astover *et al.* 2012, esikaane sisekülj; 333, joonis 10.23; 340, joonis 10.28). Näivleetunud ehk kahkjad mullad on happelised, üle keskmise viljakad, kuid tundlikud liigvee suhtes, mis võib kevadeti harimisküpsust edasi lükata. Samas peab mainima, et osaliselt on tundlikkus liigvee suhtes tingitud raskete põllutöömashinade kasutamisest – need tihendavad mullaprofiili keskel asuvat savistunud horisonti, mis ei lase ülaveel pinnasesse imbuda. Looduslikus olekus on näivleetunud muldadel levinud jänesekapsakuusikud ja -männikud, okaspuu segapuistutega jänesekapsa-mustika laanemetsad ning palurohumaad. Neil kasvavad hästi lina, teraviljad, kartul ja põldhein. (samas, 337–340) Leetjad mullad on viljakad, heade taimekasvatustlike omadustega, hästi õhustatud ning stabiilsete niiskusoludega, soojenevad kevadeti normaalselt ning on nii harimisele kui (karjamaade puhul) tallamisele vastupidavad. Looduslikus olekus kasvavad neil muldadel sinilille, sinilille-jänesekapsa või naadi kasvukohatüüpi, kõrge tootlikkusega salu- ja laanemetsad ning pärisaru- või palurohumaad. (samas, 331–333)

Sakala kõrgustiku ja sellest lääne pool paikneva Liivi lahe rannikumadaliku piir on veidi segane. Ivar Arold loeb madaliku alla kuuluvaks ka Massiaru – Lodja joonel paikneva Balti Jääpaisjärve ajal kujunenud rannavallide ja astangute vööndi (Arold 2005, 310). Siiski on tegemist suhteliselt kõrgema ja viljakama ribaga soode vahel (Parts 1933, 117–118), mida

mõnikord loetakse ka Sakala kõrgustiku alguseks (Pärnumaa, 479). Seega on vanemates käsitlustes ka Aroldi (2005, 383–386) poolt Metsepole madalikuks loetud ala käsitletud Sakala kõrgustiku osana (Pärnumaa, 9). Kõnealoleva piirkonna puhul on tegemist uhutud ja nõrgalt lainjate moreentasandike vaheldumisega lõunasuunaliste madalate voorjate künniste ning jõgede madalate moldorgudega. Ala pea kõik haritavad maad asuvad moreenialadel. (Arold 2005, 385–386)

Võrtsjärve madaliku põhjaosa keskmikku ehk Kolga-Jaani voorestikku eraldavad Sakala kõrgustikust Parika soode ning järvetasandike maastik. Kolga-Jaani voorestik koosneb ligi sajast kagu-edela-suunalisest vallilaadsest ja omavahel rööpsest künnisest ning nendevahelistest soostunud mineraalpinnasega nõgudest ja soodest, kusjuures lõunaosas, Leie kandis, on voored laienenud pinnalt uhutud moreenilavaks. Võrtsjärve läänekaldal katab madalik ca 3–4 km laiuse riba järve ja Sakala kõrgustiku vahel. Lisaks järve arvelt tekkinud soodele leidub seal ka voorjaid künniseid ja suuremaid moreenitasandikke, mis kohati moodustavad järvekaldal rannaastanguid. (Arold 2005, 359–363 ja seal viidatud kirjandus) Nagu juba mainitud, paikneb Võrtsjärve lõunatipust lõuna poole Valga nõgu ehk Väikese Emajõe orund. Selle rajooni lääneosas, vastu Sakala kõrgustikku, moodustavad vormistikke jääjõelised mõhnad ja tasandikud koos nüüdisjõgede lammsoodega, millel kasvavad puistud moodustavad ulatusliku metsalaama. Peab mainima, et üldiselt on Valga nõole iseloomulik suur kuivendatud maade osatähtsus tänapäevasel maastikul. (Arold 2005, 225–229) Suuremal osal (liig)niisketest ja soistest aladest on levinud leostunud ja leetjad gleimullad ning leedegleimullad, kohati ka erinevad soomullad. Need on sobivaimad põldheinte kasvatamiseks ning vajavad enamasti kuivendamist. (Astover *et al.* 2012, esikaane sisekülj; 361, kaart 10.41; 360–361)

Uurimispiirkonna suuremad jõed on Viljandimaa põhjaosas Pärnu jõe poole voolav Navesti koos suure hulga lisajõgedega, samuti suubuvad Pärnu jõkke Halliste jõgi ja läbi tolle ka Raudna ja Rimmu (ehk Kõpu); Pärnumaa osas aga põhja poole jooksev Reiu jõgi. Võrtsjärve suubuvad Tänassilma jõgi, mis kannab sinna ka lisajõe Äрма veed, samuti Tarvastu, Õhne ja Väike-Emajõgi. Üksikuid väiksemaid jõgesid voolab piirivööndist ka lõuna poole Lätti. (Pärnumaa, 28, joonis 10; Valgamaa, 15, joonis 4; Viljandimaa, 37, joonis 16)

1.4. Uurimislugu

1.4.1. Inspeksioonid ja kaevamised

Põhjaliku ülevaate Mulgimaal (Paistu, Tarvastu, Halliste, Karksi ja Helme kihelkondades) toimunud kaevamistest ja uuringutest on teinud Heiki Valk (2000), mistõttu järgnev ülevaade libiseb mõningatest aspektidest põgusamalt üle. Käsitletava piirkonna uurimine algab, nagu mujalgi Eestis, 19. sajandil ajaloo huviliste haritlaste eestvedamisel. Omaalgatuslikult kaevati eelkõige kivikalmeid, sest need olid maastikul teistest muististest kergemini lokaliseeritavad ning pakkusid ühtlasi leidmisrõõmu ilusate esemete näol. Tulemusi publitseeriti enamasti lühikeste märkustena Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatutes ja toimetistes või on teadmised neist kaevamistest jõudnud meieni ääremärkustena J. Jungi publitseeringutes (1898, 1910) või 20. sajandi 20.-tel ja 30.-tel koostatud Eesti kihelkondade muinasteaduslikes kirjeldustes (Valk 2000, 47). Viljandimaal tegutses alates 1881. aastast Viljandi Kirjanduslik Selts (Felliner litterarische Gesellschaft), mis oli seotud kaevamistega nii Viljandi linnuses kui Kuude kalmel ning on teinud tänuväärset tööd kaevamistel saadud leidude süstematiseerimise, konserveerimise ja säilitamise osas (Vislapuu 1998, 4–11). Ühtlasi avaldati seltsi aastaraamatutes kaevamiste ülevaateid ja leiuteateid. Seltsi tegevusega oli tihedalt seotud ka Jaan Jung, Abja kooliõpetaja ning esimese Eesti muististe ülevaate koostaja. Väljaande „Muinasaja teadus eestlaste maalt“ Viljandimaa ja Pärnumaa osa avaldas ta raamatuna 1898. aastal (Jung 1898). Kuna see ala kujutas endast Jungi kodupiirkonda, oli tema tegevus muististe otsijana ja kaevajana siin küllaltki vilgas. Abiks kutsus ta Soome sõpru, näiteks professor J. R. Aspelini ja O. H. Appelgren-Kivalo.

1921	Kolga-Jaani	A. Anni
1922	Karksi	A. Johanson
1923	Suure-Jaani	H. Allik, E. Markus
1923	Tarvastu	O. Laid
1923	Saarde	R. Indreko
1923-1924	Helme	A. Suik
1924	Kõpu	A. Tiitsmaa
1926	Halliste	G. Noppel
1926	Karksi	E. Liigant
1926	Paistu	A. Palm
1927	Viljandi	O. Wares
1931	Halliste	L. Tõnisson
1939	Viljandi	A. Amandus

Tabel 1. Kihelkonnakirjelduste koostamisajad ja koostajad.

Jungi teateid muististe kohta kontrolliti üle ja koguti ka uut infot TÜ arheoloogia kabineti korraldatud teisel üle-eestilisel muististe registreerimisel. Uurimisala kihelkondades koostasid kirjeldusi mitmed üliõpilased (tabel 1).

Kuna rahalised vahendid olid vabariigi algusaegadel piiratud, võeti esimesed kaevamised ette väikesemahulisel: Madi kalmet uuriti 1921. aastal A. M. Tallgreni ja 1925. aastal H. Moora poolt (Mäesalu, Valk 2006, 132–133), kes uuris sealsamas ka Tammemäge (Moora 1925). 1930. aastatel otsis ja kaevas R. Indreko piirkonna kiviaegseid muistiseid, eriti Kolga-Jaani kihelkonna aladel, sealhulgas Siimusaarel, kus L. Jaanits eristas hiljem ka hilisemate perioodide leide (Lang 2006a, 85). Samas toimus ka paar inspeksiooni O. Saadre eestvõttel. Tolleaegsed teadmised piirkonna minevikust võeti kokku Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaannetes „Eesti: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus 1925–1939“. Uurimispiirkond oli tol ajal jagatud kolme maakonna vahel. Pärnumaa ja Valgamaa puhul oli muinasaja osa kirjutamisel kaastööline H. Moora (Pärnumaa, 158–168; Valgamaa, 104–111), Viljandimaa alal R. Indreko (Viljandimaa, 227–250).

Suuremad kaevamised toimusid Lõhavere linnamäel 1939–1941, mil sõda uurimise katkestas (Mäesalu, Valk 2006, 134). 1947. aastal tehti proovikaevamised Sinialliku ning 1952.–1953. Naanu linnamäel. Kõik need kaevamistulemused avaldati suures ülevaateartiklis kogumikus „Muistsed asulad ja linnused“ (Moora 1955, 46–94), kus linnuste suurust ja leiumaterjali rohkust põhjendati ühiskonnas toimunud terava diferentseerumise ja klassivõitlusega (samas, 81). 1956–1962 kaevas H. Moora taas Lõhavere linnamäge, avades kokku rohkem kui 2/3 selle laest; 1960. aastate teisel poolel korraldati kaevamised viikingiaegsetel Tõrva Tantsumäel ja Vooru linnamäel, samuti 11.–12. sajandisse dateeritud Sinialliku linnamäel. (Mäesalu, Valk 2006, 142) 1990.-tel ja 2000.-tel on järjepidevalt uuritud Viljandi keskaegset linnust ning selle alla asuvat viikingiaegse linnuse kultuurikihti, samuti inimtegevuse jälgi linnuse lähedal asuvates Lossimägedes (samas, 150–151).

Esimesed suuremahulised teaduslikud kaevamised kiviaknel toimusid 1941. aastal. Siis kaevas A. Vassar läbi ühe kalme Ülpre kalmerühmast (Vassar 1941; 1956, 175–182). Kiviakmete uurimine jätkus Mõnnaste külas Jõgeva talu maal, kus kahel korral (1959 ja 1968) kaevatud kalmes võis eristada mitut eriaegset ladestust (Lõugas 1970, 515–516), ja Madi kiviakme pikaajalise ja mahuka kaevamisega J. Seliranna poolt aastatel 1959, 1961–62, 1965–66. (Mäesalu, Valk 2006, 138). 1989. aastal korraldati uuringud Sammaste Taru Kirikumäel, mille järgi on koht olnud kasutusel kalmena eelrooma rauaajast 17. sajandini, lisaks on seal asunud kabel ning maarahva ohverduskoht (Valk 2000, 57).

Asulakohtadest kaevati Mustiveret (Kustin, Moora 1949), saamaks võrdlusmaterjali Lõhavere linnamäele (Mäesalu, Valk 2006, 144) ja Valmat (Jaanits 1950, 1953, 1955), kus lisaks kiviaegsele materjalile leiti ka rauaaegset keraamikat. Väiksemaid prooviauke tehti Kobruveres (Metsar 1949) ja Tälleveres (Lõugas 1957). 1958. ja 1960. aastal toimusid J. Seliranna juhendamisel allveearheoloogilised uurimistööd Eestis ainulaadsel muistisel – Valgjärve järveasulal, kus jätkati töid läbi aastakümnete (Roio 2006, 304–306; Virtanen 2006). Uuritud hilisrauaaegsetest asulakohtadest peab kindlasti nimetama Olustveret (päästekaevamised asula- ja rauasulatuskohal 1978–1985), Aindut ja mitmeid kaevandeid Viljandi Lossimägedes (Mäesalu, Valk 2006, 144–145, 151).

Kuuekümnendatest tänapäevani võib jälgida uurimisalale tehtud inspeksioonide arvu kasvu igal aastakümnel. 1970.-tel oli see seotud kolmanda üle-eestilise muististe registreerimise ja passistamisega, 1980.-tel kaitsealuste muististe märkimisega maakasutusplaanidele (Valk 2000, 59). Teenekamad inspekteerijad ja uute muististe leidjad on olnud kodu-uurija E. Maasik, A. Lavi (seoses Olustvere kaevamistega), H. Valk (seoses külakalmistute inspekteerimisega), A. Vindi, A. Haak ja M. Konsa¹⁴. Ka selle töö autor on korraldanud Saarde kihelkonna alale inspeksioone, mille käigus on avastatud 12 uut asulakohta ja mitmeid keraamika leiukohti. 2004. aastal saadi programmist "Lõuna-Eesti keel ja kultuur" toetust projektile "Viljandimaa asustusstruktuur hilisrauaajal ja keskajal", mis võimaldas korraldada Viljandimaale mitmeid arheoloogilisi inspeksioone uute muististe leidmiseks ning väikesemahuliste kaevamiste korraldamiseks Helme linnusel¹⁵.

1.4.2. Üldistavad uurimused

Allpool tutvustatakse käsitlusi, mis hõlmavad otsesemalt just uurimisalust ala. Esimesena tegi Viljandimaa muististe kohta teatud üldistusi Jaan Jung. Ta täheldas seoseid muinasajale viitavate põletusmatuste ja kabeliasemete vahel, samuti toob ta välja oma kaevamistele tugineva arvamuse, et kivideta põletusmatused on Mulgimaale omane muistis. (Valk 2000, 51 ja seal viidatud kirjandus) A. Vassar teeb 1956. aastal arheoloogilise materjali põhjal suuremaid üldistusi Sakala ala kivilalmete kohta, toob välja eripärad teiste Eesti piirkondadega võrreldes ning nimetab võimalikke keskusi (1956, 186–189). See kirjutis on jäänud ka ainukeseks vaatlusala vanemat rauaaega ja piirkondlikku kultuurilist omapära käsitlevaks eriuurimuseks.

¹⁴ TÜ arheoloogia arhiivi andmebaasi järgi.

¹⁵ Suuliselt autorile A. Haak 6. mai 2013.

Sakalamaa arheoloogilise materjali põhjal on valminud mitmeid lõputöid. V. Lõugase diplomitöö „Lõhavere linnus“ (1961) annab põhjaliku ülevaate linnamäe senistest kaevamistulemustest, leidudest ja konstruktsioonidest.

E. Tarvel arutleb oma artiklis „Sakala ja Ugandi kihelkonnad“ (1968, 543–550, 586–596) muinasaja lõpu haldusjaotuse üle ning pakub välja järgmised muinaskihelkonnad Sakala alal: Halliste–Karksi [*Alistekunde*], Paistu [*Paistekunda, Paistele*], Viljandi, Suure-Jaani, Tarvastu–Helme ja kahtlasemana Saarde (samas, 549). Sealjuures toetub ta küll rohkem kirjalikele kui arheoloogilistele allikatele.

Huvitavatele järeldustele kogukondade vaheliste suhete kohta on A. Vassar jõudnud oma artiklis ühest Kuudest saadud peitleiust, nn keiser Otto kausist (1970).

1978 kaitstakse diplomitöö „Sakalamaa asulad muinasaja lõpul“ (M. Laul). Selles tuginetakse paljuski eelmainitud E. Tarveli artiklile, kuid tuuakse välja ka põhilised asustustrükkid, nt asulate tekkimine teede äärde.

A.-M. Rõugu ja E. Tõnissoni artikkel Lõhavere linnamäest on esimene, kus uurimiseluses piirkonnas ühitatakse arheoloogilist materjali ja paleogeograafia andmeid, sealhulgas palünoloogiliste uuringute tulemusi (1984). Selgitatakse välja hilisema linnusemäe algne kuju ja tehtud mullatööde iseloom. Järgmised palünoloogilised uuringud tehti kõneallosas piirkonnas alles aastakümneid hiljem (Niinemets *et al.* 2002, Amon 2006, Valk *et al.* 2009).

H. Grossbergi diplomitöö „Kuude kalme“ põhiväärtus on kalme materjali kokkuvõtmine, süstematiseerimine ja katalogiseerimine (1989). Krista Sarve peaseminaritöö „Halliste kihelkonna muistised ja asustus“ (1999) on suuresti ülevaatlik. Siiski toob see välja, et Halliste kihelkonnas on olnud valitsevaks asustusvormiks hajaküla, kuid selle asustusvormi tekkeaeg ja levik jäid selgusetuks (samas, 56).

Lõhavere linnuse ja Mustivere asulakoha leiumaterjal leiab üksikasjalikku käsitlemist A. Tvauri artiklis, kus ta võrdleb linnuste ning tavaliste avaasulate samaaegset leiumaterjali, tehes selle põhjal oletusi neis elanud inimeste elatusalade ja sotsiaalse positsiooni kohta. (2002)

2003. aastal ilmunud artiklis arutleb A. Haak Põhja-Viljandimaa asustuse üle 13. sajandi europaniseerumisprotsessis – kuidas kajastus mentaalne muutus asustuses ja mida see kogukonnale kaasa tõi. Samuti arutletakse kohaliku ülikukihi saatuse üle ning nähakse 13. sajandi kivist kihelkonnakirikute püstitamises (väljaspool loodud Viljandi linna) nende kaastööd. (Haak 2003)

M. Roio käsitleb oma peaseminaritöös „Vaiehitiste uurimise minevik ja tulevik Eestis (Koorküla Valgjärve näitel)“ järveasulaid, nende olemust ja nendega seonduvat rahvapärimust (2004). Ta kahtleb Valgjärve vaiasula kuulumises kindlustatud asulate hulka, tuues välja teisi võimalikke variante, täpsustab dateeringuid ning visandab naabermaade paralleelide põhjal vaiasulate otsimise ja dateerimise strateegia. (samas, 50–51)

Koostööst maastikuuurijatega võib tuua näiteks H. Palangu, A. Printsmani, M. Konsa ja V. Langi ühisartikli „Ideology and Tradition in Landscape Change: a Case of the Helme Parish, Estonia“ (2005). Selles käsitletakse põhiliselt viise, kuidas inimesed maastikku tajuvad, kuidas väljenduvad maastikul erinevad ühiskondlikud tegurid (nt võim ja omandiideoloogia) ning miks ja kuidas toimuvad selles muutused. Seejärel vaadeldakse Helme kihelkonna arheoloogiliste muististe põhjal, millised on läbi aegade võinud olla need majanduslikud ja poliitilised faktorid, mis on olnud aluseks nende tekkimisel. (samas, 296)

Mahukas monograafias Eesti pronksi- ja vanema rauaajast rõhutab V. Lang Edela-Eesti asustuse ja religioosse käitumise järjepidevust läbi perioodide. Samas on arheoloogiline materjal piirkonnast väga napp. (Lang 2007a, 89–90)

A. Haagi 2010. aastal valminud magistritöö „Viljandimaa linnuste kedrakeraamika hilisrauaajal (11. sajand–13. sajandi algus)“ koostamisel on läbi töötatud suur hulk keraamikat neljalt Viljandimaa hilisrauaaegselt linnamäelt.

Hiljuti valminud TÜ bakalaureusetöö „Vanema rauaaja kivikalmed Viljandimaal“ (Viljat 2012) on küll esimene spetsiaaluurimus ala kivikalmetest peale 1941. aastat, kuid piirdub leiumaterjali hulga ja kalmete levikuareaalide väljatoomisega. Aasta hiljem kaitsti TÜ-s samuti bakalaureusetöö Tõrva Tantsumäe muinaslinnusest, milles tuuakse ära täpsete geodeetiliste mõõtmiste põhjal tehtud linnuse 3D-mudel (Jegorov 2013).

2. ARHEOLOOGILINE ALLIKMATERJAL

2.1. Asulakohad

2.1.1. Avaasulad

Käsitlesse on kaasatud 116 asulakohta kogu uurimisalalt. Täielik nimekiri koos põhiandmetega on toodud lisas 1 tabel 3.

Olemasolevate nappide andmete põhjal võib väita, et on nii väikeseid (nt 10x10 m) kui ka väga suuri (nt 450x200 m) asulakohti. Nii mõnelgi juhul paikneb kultuurkiht pikal ja suhteliselt kitsal ribal (nt 200x70 m). Keskmise asulakoha suurus on vast veidi üle hektari ja enamasti on tegemist pikliku kujuga aladega. Tavaliselt on kultuurkiht ülejäänud põllumullast tumedam, kuid esineb ka asulakohti, kus pinnase värv ümbrusest ei eristu. Selgeid koldekohti on täheldatud vaid harvadel juhtudel.

Asulakohad paiknevad tihti nõlvadel, kuid kaugeltki alati ei avane need lõuna poole, mis oleks elamismugavuse koha pealt kõige loogilisem suund. Variantidena tulevad arvesse nii ida, kagu, lääs, edel, kirre, loe kui ka põhi. Seotus veekogudega tuleb selgelt välja – tihti paiknevad asulakohad jõe või järve kaldal, nende poole langevatel nõlvadel, või on siis kultuurkiht koondunud allikakoha ümber, mis ilmneb eriti muinasaegsete asulakohtade puhul. Kahjuks on andmed liiga napid, et perioodide kaupa mingisuguseid arengutendentse välja tuua. Varasemad asustusjäljed on enamasti hilisemate elanike poolt ära segatud, nii et eriaegsete asustusetappide eristamine on raske isegi kaevatud muististe puhul, saati siis veel vaid pinnalkorjega eristatud asulakohtades. Siiski on kahe asulakoha, Olustvere I ja Aindu puhul võimalik täheldada, et muinasaegne ja keskaegne kultuurkiht ei kattu kogu ulatuses, mis võib olla asustuse nihkumise või asustusüksuse suuruse muutumise tagajärg.

Alljärgnevalt tutvustatakse tähestiku järjekorras lühidalt asulakohti, kus toimunud uurimistööd võimaldavad nende kohta veidi enam öelda.¹⁶

Aindu (Viljandi khk)

Asulakohas toimusid päästekaevamised 1992. ja 1993. aastal, kui uuriti läbi pea 200 m² suurune ala. Asulakoha kujunemisel on olulist rolli mänginud järve lähedus (100–150 m) ja selle poole jooksev allikas, mille ääres tuvastati kõige paksem ja intensiivsem kiht. Kultuurkihi intensiivsema laigu läbimõõt oli ca 50–60 m, asula servades jätkus kiht oluliselt

¹⁶ Lisas toodud koondnimekirjas on nende asulakohtade andmed halli taustaga esile toodud.

vähema intensiivsusega, selle paksus aga varieerus 0,3–1,2 meetri vahemikus. Üldiselt oli kultuurkiht sügavmusta värvi, sisaldas palju lõhkipõlenud kive ning keraamikat, samuti koldeasemeid, kusjuures ühel juhul oli täheldatav ka lee olemasolu. Ahjudes oli kasutatud soojuse akumulatsiooniks ka suhteliselt suuri kive, isegi üht 19 lohuga lohukivi. Leiumaterjalist moodustab suurema osa käsitsikeraamika, sealhulgas nivendiga kiilapinnaliste ja ornamenteeritud nõude killud. Leiti ka suur võti, odaots ning hilisrauaaegne käevõru. Samuti avastati mõningate ehitiste jälgi, nt palkhoonete vundamente ja oletatav püstkoja ase. Kuigi loomaluud olid väga halvasti säilinud, näitas tehtud analüüs, et enim oli söödud veiseid, kuid arvestataval hulgal ka kitsi/lambaid, samuti sigu. Toiduks oli tarvitatud ka hobuse liha. Metsloomadest olid esindatud vaid metssiga ja põder, samuti leiti koera luid. Aindu asulakoht on alguse saanud tõenäoliselt 9. sajandil, kuid mõned leitud tekstiilkeraamika¹⁷ killud ja kultuurkihi alaosadest võetud süsinikuproovide dateeringud¹⁸ viitavad võimalikule varasemale algusele eelviikingiajal. Hilisrauaajal võis olla tegu väikese küla või, suurema tõenäosusega, üksiktaluga. Keskajal on näha inimtegevuse intensiivsuse vähenemist ning asula liigub allikast eemale, kõrgematele aladele. Juhuleidude põhjal on näha inimtegevuse järjepidevus Aindu asulakohas kuni 16.–17. sajandini. (Valk 1994a, 1994b)

Kobruvere (Suure-Jaani khk)

Asulakohast oli suur osa kruusavõtmisega hävitatud, kui seal 1948. aastal väikesemahulised kaevamised korraldati. Tööde eesmärgiks oli läbi uurida hävimisohus olev, juba osaliselt ära kaevatud, põlenud kive, sütt, loomaluid ja keraamikat sisaldav süvend. Muidu oli kultuurkihi paksuseks 30–40 cm. Saadi 58 leiunumbrit, suurem osa savinõukillud, veidi šlakki ja värtnakeder. Kruusaaugu idaservast olevat tulnud välja seitse pronkset (sh prillspiraalsõrmus), mille puhul võis olla tegemist asulakohta maetud aardeleiuuga, kuid kahjuks läksid asjad kaduma. (Metsar 1949, 1–3) Keraamika põhjal on asulakoht pärit viikingiajast, hilisrauaajast ning keskajast.

Kuude II (Viljandi khk)

Asulakohal toimusid 2006. aastal väikesemahulised kaevamised (6 ruutmeetrit), mille käigus kohapeal ladestunud kultuurkihti tuvastada ei õnnestunud, pinnas oli segatud ja erodeerunud. Kihis leidis mõõdukal hulgal põlenud kive, purdu ja sütt, leidudest (714 numbrit) kedrakeraamikat (muinasaja lõpust uusajani) ning märgataval hulgal ehete fragmente. Ilmselt jääb asulakoha tuumik kaitsealuse ala lõunaosasse. (Rammo 2006/2007, 2, 4) Asula kogu kasutusaeg kestab viikingiajast uusajani.

¹⁷ Tekstiilivajutisega ornamenteeritud keraamika dateerimise problemaatika kohta vaata Kriiska *et al.* 2005.

¹⁸ 645–895 AD (Valk 1994a, 37); 780±50 AD (Valk 1994b, 386)

Mustivere (Viljandi khk)

Asulakoha leidis 1947. aastal kooliõpilane Elmo Raadik, kes korjas kruusaaugu servas paljastunud kultuurkihist 8.–12. sajandi savinõukilde. Kuna ala oli pideva kruusavõtmise tõttu hävimisohus, viidi läbi kaevamised. Siiski oli arvestatav osa asulakohast tolleks ajaks juba hävinenud. Asustus on Mustiveres olnud pikaajaline ning kultuurkiht oli ühtlane, ilma selgete vahekihtideta. Kiht oli suure söesisaldusega ja määriv, samuti täheldati ohtralt põlenud kive, mis olid tõenäoliselt kunagised lee- ja kerisekivid. Kahjuks ei moodustunud neist mingeid konstruktsioone ja majade asemeid polnud võimalik eristada. Kultuurkihi paksus oli ligi meeter, kuid esines ka sügavamaid lohke, millest leiti kive ja sütt. Asula on leidude (eriti näpikeraamika) põhjal tekkinud juba 7.–8. sajandil. Kaevand asus fosfaatanalüüside põhjal asulakoha tsentrumis. Leide saadi kokku 1535 numbrit, millest valdava osa moodustas keraamika. Leiti ka pronks- ja raudesemete katkeid, luid, mõned helmed, luuesemeid, münte jne. (Kustin, Moora 1949) Keraamika hulgas oli kaheksa riibitud pinnaga kildu (Lang 2007a, 89), mistõttu võiks asula algusajaks pidada pigem rooma rauaaega. Samuti on esindatud eelviikingiaegne keraamika. Suurem osa leiumaterjalist pärineb viikingi- ja hilisrauaajast, oluliselt vähem aga hilisemast ajast (Tvauri 2002, 282).

Olustvere I (Suure-Jaani khk)

Asulakoht paikneb madala vagumuse põhjapoolsel serval, osalt kergelt kallakjal nõlval ca 2,5 ha suurusel alal (Lavi 1997, 97). Muistis avastati 1979. aasta sügisel alles siis, kui kultuurkiht oli suurelt alalt buldooseriga juba kokku lükatud. Algasid päästekaevamised, mis kestsid 1985. aastani. Buldooseri poolt rikutud territooriumil saadi fikseerida vaid looduslikku pinnasesse ulatuvaid sissekaeveid. Kuna laiem piirkond läks ehituse alla, tuli läbi uurida ka hulgaliselt suhteliselt puutumatu kultuurkihiga pinnast. Kokku uuriti läbi ca 16 000 m² suurune ala (Соколовский 1986, 393). Varaseimad märgid asustusest pärinevad nörkeraamika ajast (Lang 2007a, 34). Lisaks rooma rauaaegsele keraamikale leiti asulakohast kaks rauasulatusahju, mille võib dateerida samasse aega (Peets 2003, 63–64). Samuti on sealt leitud näpiornamendiga keraamikat (Tvauri 2012, 79). Valdava osa Olustvere asulakoha leiumaterjalist moodustab kedrakeraamika, mis suuremas osas dateerub II aastatuhande esimesse poolde; samuti leidub rohkelt töö- ja tarbeesemeid, ehteid ja münte. (Соколовский 1985, 373–375) Olulisteks avastusteks, mille tõttu päästekaevamised üldse lahti läksid, on kahes kohas paiknenud kolm aardeleidu. Esimene neist koosneb hõbemüntidest ja hõbeehetest ning on dateeritud 11. sajandi lõppu, teine, 14. sajandi teise poole leid, koosneb kahest eriaegsest aardest, mis olid asetatud üksteise peale. (Lavi 1997, 97) Kaevamistel leiti arvukalt majapõhju ning leasemete ja kerisahjude jäänuseid, samuti

palgivaheedest pärit savitihendeid, mis kõik on andnud allikmaterjali muinas- ja keskaegsete ehituste uurimiseks. (Lavi 2005, 132–155) Asulakohast on erineval tasemel läbi uuritud ca 2/3. Leiumaterjali põhjal rajati püsivam hoonestus I aastatuhande lõpul. Kokku on säilinud umbes paarikümmend hooneaset, sealhulgas ka väikeseid, tihti maapinda süvendatud põhjaga hooneid, mida võib tõlgendada suvekojalaadsete ehitiste asemetena. (Lavi 1997, 97–98) Eelnevale lisaks puhastati välja üle 80 meetri pikkune osa munakivisillutisega teest ning avastati kultuurkihi all looduslikus pinnases künnijälgi (Соколовский 1986, 397) Seega on tegemist väga pikka aega kasutusel olnud paigaga, kus esimesed asustusjäljed pärinevad kiviaja lõpust. Eelrooma rauaajast uusajani on tegemist järjepidevalt asustatud kohaga, kusjuures leiumaterjali põhjal on näha, et asula hõlmas 10.–13. sajandil märksa laiemat ala kui keskajal (Лави *et al.* 1983, 318).

Siimusaare (Kolga-Jaani khk)

Asulakoht paikneb 100 x 50 m ulatuses piki Siimusaare voore kirdenõlva. Aastatel 1961–64 aset leidnud kaevamistel avati sellest 269 m². Kultuurkihi paksus jäi 0,6 m ja 1 m vahemikku. Leiumaterjal näitab asulakoha mitmeid kasutusjärke: kõige all on tulekivi- ja luuleiud mesoliitikumist, selle kohal suhteliselt väheintensiivne hilise nöörikeramika kihistus. Ligi 800 väikest keraamikakildu tekstiili- ja riipejälgedega ning tasandatud pinnaga nõudest annavad tunnistust varase rauaaja asutuse olemasolust. (Lõugas 1970, 312–314) Tuleasemest kogutud söest võetud süsinikudateering andis tulemuseks 2370±210 BP (Lang 2007a, 52, fig. 16). Kuna asulakoht on olnud kasutusel nii nooremal kiviajal kui ka eelrooma ja rooma rauaajal, ei saa välistada, et seal on elatud ka pronksiajal, kuid me ei oska tolleaegseid esemeid seniste teadmiste põhjal veel ülejäänud leiumaterjalist eristada.

Tällevere (Suure-Jaani khk)

Asulakohta tegi Vello Lõugas 1957. aastal kuus prooviauku. Ühes 50x50 cm proovikaevandis paljastus tume ja intensiivne kultuurkiht, mis sisaldas palju sütt, tukke, kive ja savinõukilde (48 tk), sealhulgas mõned ornamenteeritud. Tõenäoliselt oli seal kunagi paiknenud hoone, mis oli tules hävinenud. Sarnane pilt avaldus veel ühes prooviaugus (16 savinõukildu), teistes šurfides erilist kultuurkihti ei täheldatud. (Lõugas 1957) Kaevamistulemuste põhjal võib seega tegemist olla vaid ühe talu asemega. Samas on seal elatud järjepidevalt üsna pikalt, viikingiajast keskajani.

Valma I (Viljandi khk)

Asulakoht on selgelt eristuv kõrgem koht vahetult Võrtsjärve kaldal (MK). Seda kaevas 1950. ja 1953.–1955. aastal Lembit Jaanits kui kiviaegset asulakohta, kuid samas avastati ka ulatuslik hilisem kultuurkiht. Fosfaatanalüüside järgi oli selle ulatus, eriti põhja ja kirde poole,

kiviaja asulast oluliselt suurem. (Laul 1978, 11–14) Kuna ala oli olnud künni all, olid eriaegsed kihid omavahel segunenud; näiteks võis lähestikku esineda nii kedra-, tekstiil- kui ka kammkeraamikakilde (Jaanits 1995, 12). Kedrakeraamika saab dateerida hilisraua- ning keskaega.

Viljandi Huntaugu¹⁹ (Viljandi khk)

Huntauğu mäe ja Viljandi järve vahel olev asulakoht paikneb Viljandi järveoru loodepoolset nõlval ja selle põhjas kahe intensiivse laiguna. Läänepoolset laiku (Vaba, Valk 2002, 83–89), mille mõõtmed ulatuvad 50 x 30 meetrini, kaevati 2001. aastal 36,5 m² ulatuses. Kultuurkihi paksus oli 70–90 cm, sisaldades hulgaliselt nii käsitsi- kui kedrakeraamikat, šlakki ning ehete ja tööriistade katkeid. Võimalik, et avastati ka üks hoonease. Keraamikast moodustas $\frac{3}{4}$ käsitsikeraamika, mille hulgas leidis nii kiilapinnalisi, näpiornamendiga kui võreornamendiga kilde. Kedrakeraamika hulgas võis täheldada joon- ja laineornamenti. Leiumaterjali põhjal on olnud tegemist vähemalt „keskklassi“ eluasemega, mis on saanud alguse 11. sajandil ning olnud kasutusel tõenäoliselt hilisrauaaja lõpuni. Idapoolne kultuurkihi laik, mõõtmetega 70 x 35 meetrit, paikneb vahetult omaaegse allikakoha kõrval. 2004. aastal toimusid seal väikesemõõdulised järelevalvetööd, mille käigus leiti viikingiaegset käsitsikeraamikat ning oletatav koldekoht, kust kogutud süsi dateeriti vahemikku 770–980 pKr. Kuna erosiooniga teisedunud kultuurkihist saadi samuti hulgaliselt leide, võib oletada, et mäenõlval leidub veel seni avastamata asulalaik(e). (Haak 2005, 89–91) Tõenäoliselt on tegemist eriaegsete, väikese ulatusega, ühest või paarist talust koosnenud asustusüksustega (Vaba, Valk 2002, 85, 88).

2.1.2. Linnus-asula kompleksid

Linnus-asula kompleks on muistisetüüp, kus linnuse kõrval on jälgitav asula kultuurkiht. Eesti territooriumil moodustus linnus-asula süsteem eelviikingiajal ning lagunes viikingiaja lõpuks (Tvauri 2012, 56–59). Linnuse ja asula kasutusaeg ei pruugi täies osas kattuda, st et mõnikord on rajatud asula enne linnamäge, mõnikord *vice versa*. Samuti ei pruugi kattuda nende kahe elemendi mahajätmise ajad. Igale kompleksile tuleb seega läheneda individuaalselt. Uuritaval alal on avastatud kaks linnus-asula kompleksi, Tõrva Tantsumäe ning Viljandi linnus-asulad.

¹⁹ A. Tvauri nimetab sama asulakohta Viljandi Männimäe asulakohaks (2012, 64, Fig. 26: 44; 80, Fig. 40: 22)

Tõrva Tantsumägi (Helme khk)

Tantsumäe puhul on tegemist omalaadse kolmeosalise muistisega: tugevamini kindlustatud osaga liitub eeslinnusena teine, nõrgemini kindlustatud osa, kuid sellest veel loode pool asuv kultuurkiht annab tunnistust asula olemasolust (Tõnisson 2008, 70–71). Muinaslinn paiknes vallseljaku kõrgemal, kagupoolsel otsal, mõõtmetega ca 50 x 21 m ja õuepindalaga 1100 m². See oli kaitstud kagu poolt kolme valli ja kraaviga ning eraldatud eeslinnusest valli ja kraaviga. Eeslinnus, 1000 m² suurune ala (45 x 37 m) on omakorda eraldatud loode poole jätkuvast seljakust madala valliga. Need kindlustused on arvatavasti kujunenud mitmes järgus. (samas, 280) Tõenäoliselt on kõigepealt olemas olnud asulakoht (võimalik, et ka nt taraga kindlustatud) ning selle alale on hiljem püstitatud linnus (samas, 71). Esimene asustusjärk oli seega mäepealne asula, mille tekkest rooma rauaaajal annavad tunnistust vähesed leitud riibitud ja tekstiilivajutisega keraamikakillud (Lang 2007a, 56, fig. 17. 18; 89). Seejärel rajati mäe kõrgemale osale linnus, millega liitus hilisema eeslinnuse alal paiknenud asulakoht. Viimasest saadud keraamika ja süsinikuproov osutavad mõlemad samasse perioodi, 6.–9. sajandisse (Tõnisson 2008, 281). Kõige loodepoolsemat asulakoha ala pole aga kahjuks veel arheoloogiliselt uuritud.

Viljandi (Viljandi khk)

Selle kompleksi puhul on vanimad asustusjäljed leitud Lossimägedelt, Kaevumäe tagustelt küngastelt: nn Lüganuse tüüpi keraamika kild²⁰ (Juurik *et al.* 2007, 107), mitmed riibitud ja tekstiilivajutisega keraamikakillud (Valk 2001c, 65; Rammo *et al.* 2004) ning 5.–6. sajandi ambsõle katke (Valk 2003, 59). Musumäel, Pähklimäel ja Suusahüppemäel on leitud viikingiaegne kultuurkiht, mis osaliselt koos oletatavalt sinna peale ladestunud hilisrauaaegse kultuurkihiga on viimaselt kahelt mäelt 13. sajandi alguses eemaldatud ja segamini paisatud. Pähklimäe kiht oli väga intensiivne, sisaldas rohkelt käsitsikeraamikat, põlenud kive ning loomaluid, millest ca 20 % moodustasid kopraluud. Musumäel paiknes algse mäelae serval piirdetaoline kivirida, sütt ja hobusekolju. (Tõnisson, Haak, Valk 2008a, 276–277) Nende põhjal võib järeldada, et linnus-asulas võidi tegeleda kopranahakaubandusega ning et asulas paiknes ka arvatav kultuskoht (Rammo, Veldi 2005, 105, 109). Samaaegne kultuurkiht on avastatud ka Kaevumäel, otse loodusliku mullakihi peal, olles intensiivsem mäe lõunaservas. (Tõnisson, Haak, Valk 2008a, 277) Kusagilt Viljandi muinaslinnuse piirkonnast on leitud araabia dirhem (Tvauri 2012, 230 ja seal viidatud kirjandus). Seega on Lossimägedes olnud algselt tegemist rooma rauaaegse mäepealse asulaga, mis võis kesta edasi, vähemalt mõnda

²⁰ VM 11134: 1225; Lüganuse tüüpi keraamika dateerub nooremasse pronksiaega ja varasesse eelrooma rauaaega (Lang 2007a, 130).

aega, ka keskmisel rauaajal. Ühe pronksiajast või eelrooma rauaajast pärit killu põhjal ma asula algusaega varasemaks panna ei julge, seega loen selle juhuleiuks. Viikingiajal kujunes linnus-asula, mille linnuseosa paiknes Kaevumäel ning asulaosa Lossimägedes ja selle ümbruses. Viljandi linnusest ja selle ümbruse muististest hilisrauaajal räägitakse lähemalt linnuste alapeatükis.

2.1.3. Koorküla Valgjärve järveasula

Tegemist on seni ainulaadse muistisega Eestis, kuid näiteks Läti aladelt on järveasulaid teada lausa kümme (Roio 2004, 40). Asula paikneb Valgjärve järves, omaaegsel saarel või poolsaarel, mis praegu on madalik. Allveearheoloogiliste uurimistööde käigus leiti palke, poste, vaiu ja kive, mis annavad tunnistust hoonete, sillalaadse ehitise ja võimaliku palissaadi olemasolust (samas, 18–19). Kindlalt on kohta kasutatud juba nooremal kiviajal, millest annavad tunnistust keraamika, süsinikuproovid ja dendrokronoloogilised analüüsid. Eelrooma rauaajast puudub küll leiumaterjal, kuid periood on kaetud süsinikuanalüüside ja dendroproovide dateeringutega. Järgmine asustusetaap on süsinikuproovidega dateeritud 6.–9. sajandiga, dendrodateeringute järgi 656. kuni 809. aasta vahemikku. Lisaks on leitud rohkelt I aastatuhande teise poole käsitsikeraamikat, sealhulgas rõuge tüüpi keraamikat. (Tõnisson, Roio 2008, 281–282) Millega Koorkülas täpsemalt tegemist on, pole päris selge. Välja on pakutud kindlustatud asulat, kuid mitmed faktid räägivad sellele vastu: pole leitud kindlaid tõendeid kaitseehitiste olemasolust, Eesti kliimale omane pikk järve jäätumise aeg vähendab oluliselt vee kaitsefunktsiooni ning lisaks pakub lähedane maastik palju paremaid kaitserajatiste ehitamise võimalusi (Roio 2004, 48). Samas ei saa paralleelide olemasolu tõttu välistada ka asula rituaalset rolli (samas, 46). Tõenäoliselt on sajandite jooksul muutunud ka asustuse põhjused ja iseloom. Viimaste aastate inspeksioonide tulemuste valguses aga ei pruugigi Koorküla Valgjärv Lõuna-Eesti kontekstis nii erandlik olla, kuid see materjal alles ootab kokku võtmist.

2.1.4. Keraamika leiukohad

Keraamika leiukohti on uurimispiirkonnast teada 19 (lisa 1, tabel 4). Keraamika leiukohaks loeti paigad, kust on korjatud savinõukilde (rohkem kui üks või kaks kildu), kuid mida ei saa asulakohaks lugeda. Põhjusi selleks võib olla mitmeid. Näiteks võib leiduda maastikul küll vähesel määral keraamikat, kuid ülejäänud kultuurkihi tunnused (pinnase

tumedam värvus, kivi- ja mullas jms) puuduvad. Samas võis olla tegu halbade otsimistingimustega – kas harimata maaga või vastupidi, äsja kultiveeritud tolmu- ja põlluga, mis muudab keraamika leidmise raskeks. Vähesel leiumaterjali põhjal ei saa asulakoha olemasolu kindlalt väita ning paik jääb soodsamaid leiutingimusi ootama. Võib ka olla, et avatud põllult on leitud vaid asulakoha ääreala või siis ongi tegemist kohaga, kuhu on minevikus mingi tegevuse tagajärjel sattunud vähesel määral keraamikat. Igatahes viitavad savinõukillud inimtegevuse olemasolule oma leiupaigas ja sellise indikaatorina neid käsitletaksegi. Kõik keraamika leiukohad on dateeritavad hilisrauaaega ja/või keskaega. Vaid kahest kohast saadi üks käsitsikeraamika kild, kuid kumbagi polnud võimalik dateerida.

2.2. Linnamäed

Linnamägesid on piirkonnast kokku teada kuus. Kaks neist, Tõrva Tantsumägi ning Viljandi linnus, on teatud ajal moodustanud osa linnus-asula kompleksist. Nende seda asutusfaasi kirjeldatakse aga linnus-asulate alapeatükis.

Tõrva Tantsumägi

Tõrva kalevipoja sängi tüüpi linnamäest linnus-asula süsteemi kujunemise ajal ja enne seda, mäepealse asula perioodil, räägiti ka juba eelpool. Viikingiajast on Tõrva linnamäelt leitud nii rõuge tüüpi lohkornamendiga ilustatud peenkeramikat kui ka näpiornamendiga keraamikat, samuti üks miniatuurne savinõu (Tvauri 2012, 77; 80, fig. 40. 24; 82). Üks asustusjärk (kõige kõrgemal kagupoolsel osal) kuulub veel hilisrauaaega, mil linnus polnud vähesel leiumaterjali põhjal otsustades kas püsivalt kasutuses või oli see periood väga üürrike (Tõnisson 2008, 280). Tõenäoliselt pärineb hilisrauaaegast ka eeslinnuse ja loodepoolse mäejalami vaheline suhteliselt madal vall. Kindlalt pärineb sellest ajast eeslinnuse alalt leitud ammuoleots. (Jegorov 2013, 16, 33) Mis aegadel täpselt on rajatud linnuse kaitsesüsteemid, nõuab veel edasist uurimist.

Vooru linnamägi

Vooru linnamägi asub Ohne jõe kaldal, platoo mõõtmed on 80 x 60 m ja pindala ca 4800 ruutmeetrit. Kahjuks lõhuti suur osa mäest juba 19. sajandil. Kaevamistulemuste põhjal on linnuses olnud kolm asustusjärku: kaks varasemat keskmisel rauaajal²¹, kolmandat pole

²¹ Täpsemalt eelviikingiajal (Tvauri 2012, 59).

võimalik leiumaterjali puudumise tõttu dateerida, kuid sel ajal on valde märkimisväärselt kõrgemaks ehitatud. (Tõnisson, Haak 2008b, 280) Käsitsikeraamika (sh rõuge tüüpi lohkornamendiga ilustatud peenkeramika ja näpiornamendiga keramika) ja muu leiumaterjali põhjal (sh araabia dirhemi katke) (Tvauri 2012, 77; 80, fig. 40. 23; 230) võib linnuse dateerida 6.–11. sajandisse. (Tõnisson, Haak 2008b, 280) Tõenäoliselt jääb linnuse viimane, esemelise materjaliga katmata asustusjärk hilisrauaaega (Jegorov 2013, 20). Samaaegset asulakohta linnuse juures leitud ei ole, kuid sellest vahetult lääne pool asub hilisrauaaegne ja keskaegne asula.

Naanu linnamägi

Naanu linnamägi asub neemiku otsas ning on ülejäänud mäest eraldatud kraavi ja otsavalliga. Linnuse õue pindala on ca 1700 ruutmeetrit. Kaevamistel leiti valli läbilõikes jälgi palktaranditest ning linnuse servades märke palkrajatistest. (Tõnisson 2008, 273–275) Jäi veidi selgusetuks, kas linnusel oli üks või kaks kasutusjärku (Haak 2010, 28). Õuepinnal avastati kolle, mille ümber oli pronksisulatustiigli tükke. Kultuurkiht oli suhteliselt õhuke (20 cm) ning miski ei viita, et linnus oleks 13. sajandi alguses veel kasutusel olnud. (Tõnisson 2008, 273–275) Õuelt saadud keramika hulgas oli nii käsitsi-, kui kedrakeramikat. Tõenäoliselt kasutati kedrakeramikat juba linnuse rajamise ajal, kuid käsitsikeramika jäi selle kõrval kasutusse linnuse kasutusaja lõpuni (Haak 2010, 53). Kultuurkihi põhjal võib arvata, et linnuses elati püsivalt. Leiuaines on üldiselt väga sarnane Lõhavere omaga. (Moora 1955, 79). Linnusest ca 300 m kagus on samaaegne asulakoht (TÜ 1234).

Sinialliku linnamägi

Kahjuks on Sinialliku kalevipoja sängi tüüpi linnust päris suurel määral lõhutud, kuid selle algne pindala võis olla ca 4000 ruutmeetrit. Mäega liitub loode pool väiksem, ülejäänud oosist suhteliselt madala valliga eraldatud ala, nn eeslinnus. Loodepoolset valli uurides täheldati kolme ehitusjärku. Süsinikuproovide järgi saab linnuse dateerida 11.–12. sajandisse, kuid keramika järgi vaid 12. sajandisse. 13. sajandi alguse sõdadele iseloomulikud leiud puuduvad. (Tõnisson, Haak, Valk 2008, 278) A. Haak on Sinialliku linnamäelt saadud keramika puhul välja toonud, et selles esineb kilde, mida ei saa liigitada teistel linnustel toimunud tüpoloogias järgi. Erinevusi on nii profiilis, kivipurru hulgas, nõude kujus kui ornamenteerimise stiilis. Tõenäoliselt on nõud vormitud käsikedral. Seega võib oletada, et Sinialliku linnuses või selle lähiümbruses tegutses kohalik pottsepp, kelle omapärasid võib seletada asjaoluga, et lisaks kohalikele eeskujudele oli ta mõjutatud teistsugustest imporditud kedrakeramika nõuvormidest kui Viljandis ja Lõhaveres tegutsenud meistrid. (Haak 2010, 59–61)

Viljandi linnus

Viljandi muinaslinnus on asunud hilisema ordulinnuse asukohas Kaevumäel. Kahjuks on leitud vaid osaliselt säilinud viikingiaegset (10.–11. sajandi) kultuurkihti, sest hilisrauaaegne ja 13. sajandi ordu kivilinnuse kiht on tõenäoliselt konvendihoonel rajamisel eemaldatud. (Valk 2001b, 1) 13. sajandi alguse leidudest on saadud vaid 2 ammuoleotsa (Tõnisson, Haak, Valk 2008a, 276). Linnuse ehituse uurimiseks saab kasutada katkeid Henriku Liivimaa kroonikast, kus kirjeldatakse linnuse ründamist ja vallutamist 1211. ja 1223. aastal. Tegemist oli tugeva linnusega, õuepindalaga 3000–4000 ruutmeetrit, ning kahe vallutuse vahepeal aitasid linnust tugevamaks ehitada ka sakslased. Koht asus strateegiliselt olulises kohas, kuna Viljandi kaudu kulges Eesti üks olulisemaid põhja–lõuna-suunalisi ühendusteid. (samal, 275) Eeliseks oli ka paiknemine suure veekogu ääres, mistõttu nii muinas- kui keskajal oli Viljandi järve kaldal kindlasti sadam. Muinasaegne sadamakoht võis asuda Huntaugu mäe juures paikneva hilisrauaaegse asulakoha läheduses, Valuoja suudme ligidal (Valk 2001b, 5). Lossimägedes on aga leitud väga huvitavaid jälgi muinasaja lõpu tegutsemistest. Nagu juba mainitud, leiti Suusahüppemäelt, Pähklimehelt ja Musumäelt jälgi ladestunud intensiivsest viikingiaegsest kultuurkihist, mille peal võis asuda ka hilisrauaaegne ladestus, kuid see on osaliselt eemaldatud, tõenäoliselt 13. sajandi alguses. Suusahüppemäel on selle eemaldamise ning 1223. aasta piiramise vahepealsel ajal paiknenud vähemalt kaks maja ning ladestunud õhuke kultuurkiht, mis sisaldas rohkesti leide. Uued mullatööd võeti ette linnuse teise vallutamise ajal, kui nii Pähklimehe kui ka Suusahüppemäe kuhjati hulgaliselt mujalt toodud pinnast, sh ka kultuurkihti. Töötamisest „tule all“ annavad tunnistust künkasse ladestunud 41 ammuoleotsa. (Tõnisson, Haak, Valk 2008a, 276) Jälgi vallutuse ajast on leitud veel Filosoofia alleega platoo järvepoolse otsal ning muinasasula kultuurkihti leidub ka rippisilla lääneotsast järve poole suunduva seljaku lael (Valk 2001b, 4).

Lõhavere linnamägi

Lõhavere linnamägi on omalaadsetest üks tuntumaid seostatuse tõttu Lembitu ja Henriku Liivimaa kroonikas kirjeldatud sündmustega. Tegemist on neemiklinnusega, kuid suuremahuliste mullatöödega²² on linnuse ala ülejäänud neemikust pea täielikult eraldatud. Ulatuslike kaevamiste tõttu on kaitserajatistest ja hoovi ehitustest teada üsna palju. Linnuseõue (u 1600 ruutmeetrit) ümbritses ringina rõhtpalkidest tarandikest vall, mille peale võis omakorda olla rajatud kaitserinnatis, võimalik ka, et torne. Esmane linnus võidi rajada juba 11. sajandil, kuid suurem osa kindlustustest ehitati 12. ja 13. sajandi vahetusel või 13.

²² Mäe omaaegse reljeefi ja mullatööde mahu ning iseloomu kohta vaata: Rõuk, Tõnisson 1984.

sajandi kahel esimesel kümnendil. Peale ahjuga elamute paiknes linnuses ka abihooneid, sealhulgas laut. Leiumaterjal on rikkalik, sisaldades puitesemeid (kaevust), relvi, töövahendeid, kaks aaret ning mitmesuguseid ehteid. (Tõnisson, Haak 2008a, 271–273) Üks aaretest koosneb hõbedast kaelahtest (rinnaleht, tinapronksist ja klaasist helmed, ripatsmündid) ning ülipuhta hõbedaga kangidest. Teises aardes oli palju käsitöötarbeid, pronksist ja hõbedast ehteid ja pikad pronksspiraalid. (Eesti muistsed, 48–51)

Kedrakeraamika on valdav kohapealne, nn Lõhavere tüüpi keraamika. Selle keraamikatuubi olemuse kohta on arvatud, et tegemist võib olla Kesk-Eestile omase arenguga kohaliku käsitsikeraamika põhjal või siis slaavipärase kedrakeraamika käsitsi valmistatud jäljendusega. Samas ollakse üksmeelel, et kõne all olev keraamika on valmistatud linnusel või selle läheduses. (Haak 2010, 50 ja seal viidatud kirjandus) Lisaks on linnamäelt leitud käsitsikeraamikat (mis püsis kedrakeraamika kõrval endiselt kasutuses), vähesel määral Pihkva 3: 1 tüüpi keraamikat ning veidi rohkem Pihkva 3: 2 keraamikat (samal, 52). Mõned porsunud keraamikakillud on andnud aluse A. Haagi oletusele, et linnuses on võib-olla tegeletud ka keraamika põletamisega (samal, 51). Tähelepanuväärne on linnuselt saadud pronksspiraalide kogus, ca 450 katkendit. Selle põhjal võiks oletada, et linnuses tegutses käsitöömeister, kes valmistas neid ja/või nendega kaunistatud rõivaid. Seda oletust toetavad ka linnuselt leitud rohked pronkstraadi jupid. (Tvauri 2002, 284) Pikki pronksspiraaale sisaldas ka linnuselt leitud käsitöövakk (Jaanist *et al.* 1982, 326).

2.3. Kalmed

2.3.1. Kivikalmed

Kivikalmeid on Eestil aladel kasutatud matmiseks väga pikka aega, pronksiajast kuni hilisrauaaja lõpuni. Nad sisaldavad, olenevalt perioodil valdavast kombest, laiba- ja/või põletusmatuseid. Enamasti on tegemist üksikute kalmetega, kuid esineb ka kahe- kuni kuueliikmelisi kalmerühmi.

Kivikalme liigi kohta on enamasti raske midagi kindlamat öelda. Kolme kalme puhul on arvatud, et tegemist võib olla kivikirstkalmega, täheldatud on ka tarandilisi struktuure ning kangur- ja kivivarekalmele omast kindlate konstruktsioonide puudumist. Järgnevalt kirjeldatakse detailsemalt tähestiku järjekorras vaid neid kivikalmeid (31), millest on saadud leide või mille puhul on olemas täpsemad andmed kalmehituse kohta ja mis on seetõttu ka

teatud reservatsioonidega dateeritavad. Ülevaatlikud andmed kõikide kivikalmete kohta on esitatud lisas 1 tabel 3, kus allpoolkirjeldatud kalmete andmed on halli taustaga esile toodud.

Abjaku Suka kivikalme (Halliste khk)

1881. aastal leiti 20 x 15 jala suurusest kivikalmest raudkirves, klaasist topelthelmed, ja pronksist kaunistatud käevõru (Jung 1883, 61). Hiljem täpsustab Jung, et kalme on siiski igatpidi 10 sammu, hävinud; raudkirves on pärit rauaaja algusest ning leitud käevõrusid kaks, kuid ära kaotatud (Jung 1898, 8 (10)). Kihelkonnakirjelduste koostamise ajal ei osanud keegi enam kalme asukohta näidata (Noppel 1926, 13; Tõnisson 1931, 20). Sealt saadud silmaga kitsaskirves on alles (AM 13749 A 159: 1) ja Vassar on selle dateerinud rooma rauaaga (1956, 185). Seega võib olemasolevate andmete põhjal kalme kasutusaja paigutada rooma rauaaga.

Halliste kiriku kivikalme (Halliste khk)

Kalmeaseme avastas Andres Vindi, kes 2001. aastal leidis Halliste kiriku tornist vahetult põhja ja loode poolt 50 x 80 meetriselt alalt põlenud luid ja käsitsikeraamikat (Vindi 2001). Kogutud leidude (TÜ 970) hulgas on 58 kildu käsitsikeraamikat, sh 1 riibitud keraamika kild ning väike pronkspleki tükike, lisaks 30 põlenud luu fragmenti. (Üks kild riibitud keraamikat on ka Viljandi muuseumis, arvele võtmata.) Ka varem on Halliste kirikuaiaast saadud kaks põlenud luukildu (TÜ 41), kaablikraavist väljatõstetud pinnasest kiriku lõunaportaalist 20 m lõuna poolt. Selle põhjal võib oletada, et Halliste kiriku juures ja tõenäoliselt ka all on kunagi paiknenud rooma rauaegne kivikalme, mis on täielikult hävitatud. Küllap kasutati kivid kõik kiriku ehituse juures ära. Koht on kivikalme asukohaks sobiv – kõrgem nõlvak, vaatega alanevale Pornuse oja orule. Samas ei saa välistada, et tegemist on olnud ka (hilisema) maaaluse põletuskalmega.

Heimtali kivikalme (Paistu khk)

Viljandi muuseumi leiukogudes tahvlil 67 paiknevad tõenäoliselt rooma rauaajast pärinevad leiud: seenotstega kaelavõru, pronksist näpitsad ja hoburaudsõle katke. Leiukontekst on lihtsalt Heimtali ja jääb selgusetuks, kas need on pärit samast kalmest, kust teised tahvlil paiknevad leiud või mitte. On võimalik, et Hausmanni poolt mõisa õues kaevamiste käigus välja tulnud kivisillutis on olnud jäänus rooma rauaaja kivikalmest. (vt ka Jb Flg 1896–1899, 6, 33) Tegemist võib olla ka kusagil Heimtalis paiknenud kalmega, kuigi täielikult ei saa välistada ka peitleidu. Kaardile kannan selle kui rooma rauaagse kalme Heimtalis.

Holstre kivikalmed (Paistu khk)

Tegemist on kahe lähestikku paikneva ümmarguse kivikalmega (Palm 1926, 5), millest üht on kaevanud Sievers, pidades seda ohvrikohaks. Kalme koosneb kahest kontsentrisest kiviringist, millest välimine on läbimõõduga ca 50 sammu (lisa 2, joonis 1). Kalmekiht oli 2 kuni 4 jalga paks, sisaldas purustatud luude tükke (ühes kohas suuremad kui mujal), sütt ning pronkspleki ja -traadi tükikesi. (Hartmann 1971, 266) Vassari arvates on sinna maetud nii põletatult kui põletamata ning tegemist on I–IV sajandisse dateeritava kivikalmega (1956, 184–185). V. Lõugas kirjeldab seda kalmet kivikirstkalmete all ning dateerib ta varasesse metalliaega (1970, 517). Kuna kiviringidega kalmel puudus keskosas kirst (see võib muidugi olla ka kehva kaevamise tulemus), on tõenäoliselt tegemist kiviringiga kangurkalmega. Nimetatud kalmeliik tekkis eelrooma rauaajal ja seda kasutati veel palju sajandeid, kuid hilisematel aegadel ei ole neis täheldatud enam selgeid ümbritsevaid kiviringe (Lang 2007, 168). Seega võib vähemalt ühe Holstre kalmetest dateerida eelrooma rauaajaga.

Jeti Jääva kivikalme (Kaitse all kalmistuna) (Helme khk)

Jung kirjutab kalme kohta, et see olla kõrge ilusa koha peal, suur kivilademik, pikkus 60 ja laius 20–25 sammu; kivid asuvad korrata ja segamini ning suuremalt jaolt maa sees; kunagi olevat sinna ohverdatud (1898, 141 (10)). Kihelkonnakirjelduse järgi olla kalme ca 30 sammu pikk ja 10 lai, paadikujuline teravate otstega, millest läinud läbi neli kivi rida, muidu olnud kivid korratult (Suik 1924, 23). Kalmest on saadud kaks kirvest (AM 13749 A 153: 1–2). Neist esimese puhul on tegemist kitsateralise, kitsa kannaga kirvega, mille võib dateerida tõenäoliselt viikingiaega (Tvauri 2012, 125). Teine on silma- ja kannalappidega 11.–12. sajandi kirves (Selirand 1974, 91). Seega on nähtavasti tegemist nooremal rauaajal kasutusel olnud kivikalmega. Kalme „paadi kaju“ võib olla aga tekkinud kalme nurkade ärakündmisel, mitte olla ehituslik iseärasus.

Jälevere kivikalme (Suure-Jaani khk)

Kalmet uuriti põgusalt seoses Jälevere mesoliitilisel asulakohal toimunud kaevamistega 1967., 1970. ja 1971. aastal (Jaanits 1967, Jaanits 1973, Jaanits 1995). Äärevare kaevamisest kaugemale ei jõutud. Kalmega seotud leidudena saadi savinõukilde (ca 30), kaks karjasekeppnõela ning põlenud ja põlemata luid, mis säilivad numbri AI 4412 all koos asulakoha leidudega (Muistise pass). Kaevamistel ilmnas, et raud- ja paekividest kalme oli olnud varasemal ajal suuremate mõõtmetega (Jaanits 1973, 9). Samuti leiti paepõhja süvendatud aukudes tuleasemeid, mis võivad pärineda kalmega samast ajast ning olla tunnistajad seal toimunud rituaalidest (Jaanits 1967, 10; Jaanits 1973, 9). Rauast karjasekeppnõelad (AI 4412: 1679, 1744) kuuluvad varaste ja eesti tüüpi raudnõelte hulka,

mida on dateeritud 2. sajandist eKr. kuni 1. sajandini pKr. (Laul 2001, 126 ja seal viidatud kirjandus). Võimalik, et kalme on rajatud eelrooma rauaajal ning olnud kasutusel ka veel rooma rauaajal.

Jämejala kivikalme (Viljandi khk)

Teave kalme olemasolu kohta piirdub juhuleidudega, mille kogus P. Soobik: pronksist kalakujuline Ojamaa päritoluga vöönaast²³ (lisa 2, joonis 2), savinõukild ja põlenud luukild (AI 5859). Ajaloo instituudi pearaamatu järgi olevat tegemist oletatava kivikalme asemega. Pole teada, mille põhjal see oletus on tehtud. Iseenesest võiks tegu olla ka laialiküntud maahaudkalmistu või põletuskalmega. Igatahes vajaks koht kontrollimist. Praeguse teabe järgi võib kalmet pidada nooremal rauaajal kasutusel olnuks.

Kitsi kivikalme (Karksi khk)

Kõige varem on kalmet mainitud Õpetatud Eesti Seltsi koosolekuaruandes, kus loetletakse kogusse vastuvõetud leide (AI 1351²⁴, 1353: 1–6). Jungi käest on saadud väikesest kivihunnikust leitud ristpeaga ehtenõel, mille küljes topeltlülidega ketid ning kammripats, lisaks keskaegsete ripatsmüntide ja hõbedast, kummitud mustri rinnalehega kaelaehe, kolm helmest ning kaks käevõru. (Sb GEG 1880, 120–121) Mõningat segadust tekitas asjaolu, et selles aruandes olid leiud omistatud Küti talu kivikalmele, kuid hiljem räägitakse neist seoses Kitsi talu kalmega (Jung 1898, 29 (7); 38–39 (44)). Kuna Jung kirjeldab Kitsi kalmet kui 1875. aastal täiesti äraveetut ja lõhutat, kuid kihelkonnakirjelduste järgi on Küti kalme suhteliselt terve (Johanson 1922, 4–5; Liigant 1926, 2), järeldasin, et leiud kuuluvad siiski Kitsi talu juurde. Võimalik, et see asus samas kohas või lähestikku maahaudkalmega (MK reg nr 13284) Kalmemägi (Johanson 1922, 20; Liigant 1926, 32), mis seletaks ka eriaegsete leidude olemasolu. Käevõrud, üks lai, plettmustriga keskosal, teine kitsas, lainja ornamendiga valatud võru, võib dateerida 11. ja 12. sajandisse (Selirand 1974, 164, 166). Seega oli leiumaterjali põhjal otsustades Kitsil noorema rauaaja kivikalme.

Kotsamaa Hendriku kivikalme (Pilistvere khk)²⁵

Kalmet mainib ajaloolises kihelkonnakirjelduses A. Kivirähk: kivihunniku alt tulnud nähtavale laevakujuline põhja-lõuna-suunaline alusmüür, sellest 5–6 vakamaad eemal on leitud käevõrusid ja teisi asjade tükke, mille olemust on raske määrata (1926, 84). Kindlalt on kalmest saadud üks 12.–13. sajandi²⁶ odaots (VM 9394). Võimalik, et sealt on pärit ka teine

²³ Määrang Selirand 1974, 123 järgi.

²⁴ Tegemist on jäljendiga kammikujulisest ripatsist, mis ise asub numbri AI 1353: 1 all koos rinnanõela ja ketiga.

²⁵ Kalme asub Pilistvere kihelkonna väljasopistuses ning kuulub maastikuloogika järgi pigem Kolga-Jaani voorestiku juurde.

²⁶ Dateering Viljandi muuseumi leiukogu kirjeldusraamatust.

sama talu maalt leitud hilisrauaaegne²⁷ odaots (AI 4334). Kotsamaa Hendriku kivikalme võib leiumaterjali põhjal dateerida nooremasse rauaaega.

Kuude kivikalme (Viljandi khk)

Kalme pälvis 19. sajandi muinashuviliste tähelepanu, kuna samast külast leiti keiser Otto piltidega pronkskauss ning sooviti paiga kohta rohkem teada saada. 1895. aastal kaevas kalmet prof. Hausmann, kes mainib, et kalme oli juba enne uurimist varasemate kaevamiste, varanduseotsimiste ja jaanitule tegemise tõttu lõhutud. Kaevamiste ala oli ca 650 ruutmeetrit, kus leiti nii laibamatuseid kui põletatud luid, viimaseid eriti kalme idaosas. Sealhulgas esines ka väga rikkalike panustega laibamatuseid. Leidudest oli enim nii pronksist kui rauast ehteid (sealhulgas üks rauaga parandatud pronksrinnanõel), kirveid ja nuge. Tuntavalt vähem oli relvi: leiti „kaks odaotsa, kaks harpuuni ja pistoda“²⁸. Savinõukillud olid pärit vähemalt kahest nõust, müntidest saadi kaks araabia münti 10. sajandist. Kalme lõunaosas tuli välja arvukalt lääne-ida orientatsiooniga 16. sajandisse dateeritavaid matuseid, tüüpiliste külakalmetele omaste panustega. (Jb Flg 1898, 28–33) Kalmest on leitud kollakasrohekast pressitud klaasist ampulli servakatkend, mille päritoluks on määratud 8.–10. sajandi varaislami kultuuripiirkond (Mesopotaamia või Pärsia). Selles leidub veel mõningaid teisi esemeid mis pole väga tavalised: soomusrüü katke, võõrapärane kaheteraline nuga ja hoburaudsõlg. (Vassar 1970, 329). Kuude on ka Lõuna-Eesti kõige läänepoolsem koht, kust on leitud slaavi tüüpi kedrakeraamika teise grupi nõude kilde (Tvauri 2012, 84, fig. 45. 15). Kalme leiumaterjalist kuulub umbes neljandik kasutuse varasesse etappi, kolm neljandikku aga nooremasse rauaaega. Leidude arvukuselt ning leiutüüpide rohkuselt on Kuude üks silmapaistvamaid noorema rauaaja kalmeid Eestis. (Jaanits *et al.* 1982, 340). Teatud määral on kalmet kasutatud ka läbi 13. sajandi, seejärel suhteliselt intensiivselt alates 15. sajandi keskpaigast kuni 18. sajandi alguseni (Valk 2001, 88, fig. 71). Rooma rauaajast (võimalik ka, et juba eelrooma rauaajast, otsustades varaste rauast rinnanõelte põhjal) on pärit põletusmatused, nooremast rauaajast tõenäoliselt nii põletus- kui laibamatused, 16. sajandist laibamatused. Vahepealsed perioodid on küll esemeliselt katmata, kuid pole võimatu, et kalme oli ka sel ajal kasutusel.

²⁷ Suuliselt autorile A. Mäesalu. Ta peab samas ka võimalikuks, et odaots pärineb 13. sajandist. muuseumi leiukogu kirjeldusraamatust.

²⁷ Suuliselt autorile A. Mäesalu. Ta peab samas ka võimalikuks, et odaots pärineb 13. sajandist.

²⁸ Tõenäoliselt on harpuuni ja pistoda all silmas peetud eritüübilisi odaotsi, mida on Kuude kalmest kokku leitud 11, või mõõga katkendeid, mida on leitud viis (Grossberg 1989, 40–43).

Madi kivikalme (Viljandi khk)

Madi kalme on üks paremini uuritud kalmeid käsitletavas piirkonnas, sellest on läbi kaevatud 70%. Tegemist on põletusmatustega kivivarekalmega, mis on rajatud viikingiaja lõpul. Kalmesse maeti intensiivselt 11. sajandi teisel poolel ja 12. sajandil ning seda on kasutatud kuni 13. sajandi keskpaigani, lõppjärgus tõenäoliselt ohvrikohana. Kaevamisel ilmnes, et kivivare on ebaühtlase paksusega ning selle sees on eristatavad tihedama kivistikuga ning intensiivselt söesed alad. Viimased viitavad kalmel tehtud tulele, kas siis surnute põletamiseks või, suurema tõenäosusega, läbiviidavate rituaalide tarbeks. Leidudena saadi hulgaliselt ehteid ja ehte tükke, relvi ja ratsavarustuse osi ning keraamikat. Savinõud võisid sattuda kalmele seoses luude või toidu toomisega. (Konsa 2003, 120–129) Viimasel ajal on materjali detailse uurimise ja tõlgendamise tegelema M. Konsa, kasutades sealjuures värskeid loodusteaduslikke meetodeid ning teoreetilisi lähenemisnurki, rõhutades kalmega seotud sotsiaalse praktika mitmetahulisust nii eesmärkides, orienteerituses kui väljundis (Konsa 2003; Konsa *ilmumisel*).

Mulgi Kirikumäe Kabelimägi (Halliste khk)

Seda kalmet pole küll võimalik dateerida, kuid kuna on olemas Jungi kirjeldus kaevamistel leitu kohta, väärrib muistis lähemat käsitlemist. Kive leiti mäelt suhteliselt vähe, mida Jung seletab talumeeste tegevusega, kes pealmised kivikihid hoonete ja kiviaedade ehitamiseks ära on viinud. Sügavamale kaevates leidis ta kahe ristuva kivirea (*Querreihe von Steinen*) vahelt pooleteise jala sügavuselt võimsa tuleaseme paksu ja tugeva söekihiga ning kase- ja kuusepuu tukkidega. 25 jalga ida pool paiknes ristuvate kiviridade juures väga intensiivne põlenud luude lade, kus oli võimalik eristada nii koljufragmente kui toruluude tükke. Jung peab seda surnute põletamise kohaks, kuid samuti näeb seal kivilaeva konstruktsiooni. (Jung 1887, 268–269) Hiljem on sama koha peal asunud Toomase või Tõnise kabel (samal, 269), kuhu ohverdatud rohkesti münte, ning kesk- ja uusaegne külakalme selle juures (Noppel 1926, 22; Tõnisson 1931, 51). Koht sarnaneb mõnevõrra Taru Kirikumäega ning Lilli Annemäe kalmega, mis samuti on seotud hilisemate kabeliga ning kust on leitud tugev põletusmatuste kiht. Kuna Taru Kirikumäel seonduvad põletusase ning tugevasti põlenud luud rooma rauaajaga (Valk 1989, 10–11), võiks sama oletada ka Mulgi Kabelimäe kohta, eriti kui tõlgendada tekstis mainitud ristuvaid kiviridu tarandkalmete müüridena. Samas ei saa välistada, et tegu võib tegu olla ka keskmise või noorema rauaaja põletuskalmega.

Mustla kivikalme (Tarvastu khk)

Viljandi piimakombinaadi Tarvastu tsehhi elamu aiast, surnuaia värava kõrvalt, kivihunniku juurest leiti millalgi 20. sajandi teisel poolel pronksist hilisrauaaegne sõlenõel, kaks keraamikakildu ning kaks luutükki. Väga oletamisi võib seal tegemist olla noorema rauaaja kivikalmega. Kindlasti vajab koht üle vaatamist.

Mõnnaste Jõgeva kivikalmed (Tarvastu khk)

Üht kalmet sellest kalmerühmast kaevas 1959. aastal J. Selirand (1963; AI 4244: 1–19) ja 1968. aastal uuris sama kalmet V. Lõugas (AI 4453: 1–17). Selirand avastas, et Jõgeva talule kõige lähemal asuva kivilademe puhul on tegemist hoopis põllukivihunnikuga. Selle kõrval asus aga kalme, kuhu tehtud kahest proovikaevandist saadi 42 savinõukildu, mille hulgas esines ka riibitud, tekstiilivajutistega ning nöörornamendiga kaunistatud kilde. Veel leiti põlenud luutükke, sütt ja kaks tundmatu raudeseme fragmenti. Kivilade oli kahekihiline, esines nii suuremaid kui väiksemaid kive. (Selirand 1963) Kalme loodeosas tuli välja tarandinurk, mille all paljastus vanema kalme lõhutud ja erilise korrata kivistik. Leidudest saadi juurde aasaga õõskirves ja paar 5.–6. sajandi odaotsa. V. Lõugas peab kalme alumist osa oletatavaks kivikirstkalmeks, millesse maeti 1.–2. sajandil. Veel olevat kalmet tarvitatud tarandkalmete kasutusaja lõpus. (Lõugas 1970, 514–516) Odaotsad on raskesti dateeritavad, kuid Ain Mäesalu sõnutsi võiks nad paigutada pigem keskmisse rauaaega²⁹. Seega võis kalme olla rajatud eelrooma või rooma rauaajal ning püsinud kasutusel ka keskmisel rauaajal.

Möldre kivikalme (Helme khk)

Jung kirjeldab kalmet järgmiselt: 47 sammu pikk, 37 sammu lai, põlenud luupuru ja süsi on maa peal näha; osa olla ära lõhutud, kuid saadud vaskasjad on ära kaotatud (1898, 142 (14)). Kihelkonnakirjelduses kirjutatakse, et taluomaniku sõnul olnud kivivare suur, ulatunud kuni maanteeni. Peale söepuru ei leitud kivide ära vedamisel midagi. Alles olevat kolm suuremat kivi, millest kaks on ohvrikivid. (Suik 1924, 33) Kaitse alla võeti kalme peale A. Kraudi inspektsiooni 1979. aastal: siis leidis ta kivisel künkal kasvavast kuusest põhja pool ca 10 m raadiuses mõned savinõukillud ja põlenud luu (AI 5171: 1–5), mis andis alust oletada kivikalme või selle põhja olemasolu (Kraut 1982). Kalme kaitsealusest osast 70–80 m edela pool (kalme endisel oletataval alal) asuvad kaks kaitsealust lohukivi (MK reg nr 13066, 13067), mida Suik mainib ohvrikividena. Vähesed keraamikakillud on tõenäoliselt kedral tehtud nõudest, üks käsitsikeraamika kild pole dateeritav. Väga vähese allikmaterjali põhjal võib kalme dateerida nooremasse rauaaega.

²⁹ A. Mäesalu suuline kommentaar autorile 7.03.13.

Puiatu kivikalme (Kõpu kihelkond)

Puiatu mõisa põllult on leitud pronksist avatud otstege käevõru kohast, kus varem on oletatavasti üks kivilade (*Steinsetzung*) ära hävitatud (PäM Eisz. I, 1841; PäM Schmiedehelm, 157). A. Vassar dateerib käevõru I–IV sajandisse ning peab kohta kivilalmeks (1956, 183–184). Kuigi andmeid on vähe, käsitlen kohta oletatava rooma rauaaegse kivilalmena.

Põrga Laurioru kivikalme (Helme khk)

2005. aastal leiti inspeksioonil seniavastamata kivikalme. See kujutab endast ümarovaalse kujuga väikest kühmu, mõõtmetega u 13 x 11 m ja kõrgusega u 85 cm. Puu langemisega üles kistud juurestik kalme edelaservas paljastas 140 x 120 cm osa, kus oli näha u 35 cm läbimõõduga raudkive. Ü. Toomingu kaevatud auk kalme lääneedelapoolses osas (90 x 75 cm, 45 cm sügav) paljastas järgmised kihid: kuni 15 cm sügavusel tumepruun liivakas muld, 15–33 cm helepruun mullasegune liiv, alates 33 cm väikese veerisega liiv. Toomingu sõnul asetsevat kivid maapinnast kuni labida sügavuseni. (Konsa 2013) Kalmest saadi ka leide: põlenud luukilde, üks riibitud keraamikakild, sütt ja uuemast ajast pärit tabalukk (VM 11276 A 525: 1–6). Reservatsioonidega võib keraamikakillu põhjal arvata, et kalme on olnud kasutusel vähemalt rooma rauaajal.³⁰

Remsi II kivikalme (Karksi khk)

Asub Taugasalu kalmest umbes pool versta lõuna poole põllu keskel, on ümmarguse kujuga, korratu kivikattega ja, mõõtmetega 35 x 30 sammu. Kaevamised teostati seal 1880. aastal (Tallgren 1925, 40; Jung 1898, 30 (11); 39 (48)). Kivihunniku keskel uuriti läbi ca kolme sülla pikkune ja paari sülla laiune ala. Leiti rohkesti põletatud luukilde ja tuhaga segatud mulda, kuid esemetest saadi vaid käevõrude katkeid, pronksspiraalide juppe, keraamikakilde ja šlakitükke (osa leide Helsingis, Suomen Kansallismuseos 2021: 41–42). Leidude põhjal võib kalmet pidada hilisemast rauaajast pärinevaks. (Hausmann 1902, 226; Tallgren 1925, 40) Tõenäoliselt kuuluvad selle kalme juurde ka kivikillud ja põlenud luud (AI 1423b). Täiesti kindlalt seda siiski väita ei saa, seda enam, et leiud on kadunud. Näib, et Remsi II kivikalme on rajatud nooremal rauaajal.

Riuma Kiisa kivikalmed (Tarvastu khk)

Kiisa talu maal on olnud kolm kalmet, kuid 1980. aastal lükati kaitsealustel kalmetel pealmine osa ära. Järelejäänud kalmeasemetelt korjati keraamikat (Mäesalu 1980, 4) (AI 5069: 1–4). Killud ja ühtlasi ka Riuma Kiisa kivikalmete kompleksi kasutusaja võib dateerida rooma rauaajaga.

³⁰ Riibitud keraamika oli Eesti aladel kasutusel pronksiajast vähemalt rooma rauaaja lõpuni (Lang 2007a, 126; Laul 2001, 173-174).

Riuma Mulgi kivikalmed (Tarvastu khk)

1875. aastal uuris üht kahest kivikalmost selle kivide äravedamise ajal Hans Wühner. Muistis paiknes ca 1/6 vakamaa suurusel alal, oli 12 jalga lai ja 16,5 jalga pikk ning ulatus kuni 2,5 jalga ümbritsevast maapinnast kõrgemale. Kalme koosnes suurtest kividest, kuid nende peal ja vahel oli väiksemaid, oletatavasti põllult kogutud kive. Kivide eemaldamisel tuli välja palju tuhka, sütt ja šlakki, mis Wühneri hinnangul viitavat lähedal asunud sepikojale. Kivide vahel paljastus ala, mida täitsid luupuru, suuremad luutükid, savinõukillud ja esemed. Rohkem leidus luid ja savinõukilde kalme kesk- ja lõunaosas, kuid need ei asunud kunagi lähestikku. Keraamikat leidus väga erisugust: õhukest ja paksu, parema ja halvema põletusega, punast ja musta, rohkem ja vähem viimistletut, kuid kõik killud olid ornamendita. Leide saadi arvukalt: hoburaudsõlgi, kaelavõrude katkeid, keede katkeid, ristpeaga nõelu, prillspiraalpeaga rinnanõel, kirves, nuge, nahast pronksnaastudega noatupp, arvukalt käevõrusid ja nende katkeid, tuleraud, varrasahelik, spiraalsõrmuseid, metallist vööosaid, pandlaid jne. (lisa 2, joonis 3) (Sb GEG 1877, 142, 212–214) Kuna kaks kaitsealust kalmet asuvad niivõrd lähestikku, käsitletakse neid ühe kompleksina, seda enam, et pole teada, kas Wühner kaevas üht või mõlemat kalmet. Leiumaterjali järgi võib kalme dateerida nooremasse rauaaega.

Rängle kivikalme (Halliste khk)

Esimesena on kalmet kirjeldanud üliõpilane Noppel (1926, 49) kui kividest koosnevat pikergust kalmu, julgemata seda siiski kivikalmete alla lugeda. Tõnisson oma kihelkonnakirjelduses (1931, 19) kirjeldab seda kui munakividest kalmu, mis asub mäe veerul, kõrgusega ca 1,5 m. Hiljem olla kalmost leitud raudkirves ja spiraalne sõrmus, mille kaunistuseks punktid ja kriipsud (samas). Kalmost on saadud veel orduaegseid münte (Jung 1898, 24 (55), tinasõlg ja pronksist käevõru (AI 4110: 1–2), luid, odaotsi jms (TÜ arheoloogiaarhiivi Halliste kihelkonna juhuteated). Asjad olevat inimeste käes laiali. Käevõru ja münt leitud suhteliselt pinna pealt, mitte sügavamalt kui 5 cm. Rahva jutu järgi sügavamal enam midagi pole. (samas) Pronksist käevõru on lai, õhuke, ahenevate otstega ning sellised käevõrud (höbedast) ilmusid Eesti aaretse 12. sajandil, kuid neid on kantud ka 13. sajandil ning hiljemgi (Selirand 1974, 169 ja sel viidatud kirjandus). Olemasolevate nappide andmete põhjal võib kalmet pidada hiliseks kivikalme, mida on kasutatud matmiseks ning muudeks toiminguteks (näiteks ohverdamiseks) ka veel keskajal.

Saareküla kivikalmed (Viljandi khk)

Anni ja Jüriaado talude maal on mitmeid kivikalmeid. Neist ühest, mis asub mäekingul Tarvastu jõe ürgoru kaldal, on väidetavasti leitud raudkelt ja münte (Vares 1927, 37). Teade on küll napp ja selle õigsuses võib kahelda, kuid oletatavalt dateeritakse kalme kirve leiuteate põhjal rooma rauaaega. Mündid võivad olla seotud kohas toimunud hilisemate, keskaegsete ohverdustega, mida võib täheldada mitmete kivikalmete juures.

Sammaste Kirikumägi (Taru II kivikalme; ka Vare mägi; Taru Kabelimägi) (Halliste khk)

Sellelt kividega kaetud künkalt on leitud münte, kette ja muid asju. Jungi arvates on tegemist väga olulise kohaga. Tema hinnangul võib tegemist võib olla surnute põletamise a (*Todten-Verbrennungsstätte*) või põletusjäänuste paigutamise kohaga (*Aufbewahrungsplatz der Todtenasche*), kuna seal leidub tihedalt tuhka ja kolju ning toruluude tükke. Samas kohas on asunud ka kabel (Lorentsi või Katariina) ning „kristliku aja algusest“ 18. sajandini pärinevad mündid räägivad koha kasutamisest ka ohverdamiseks. (Jung 1887, 270–271) Kalmest on saadud ka muinas- ja keskaja piirilt pärit hoburaudsõlg (AM 13749 A 161: 1), odaots (AI 2712: 3), põlenud luukilde ja Erik XIV 1561. a Tallinna killing (AI 5793) (Valk 1989, 1). 1989. aastal aset leidnud kaevamiste (VM 10234) ja 2002. a ette võetud järelkaevamiste (Valk 2002; VM 10876) põhjal võib väita, et Sammaste Taru kirikumäe puhul on tegemist pikaagekse kalmega, mida on keskajal ja rootsi ajal kasutatud ka ohverdamiskohana. Kalme esimest järku eelrooma ja rooma rauaajal iseloomustab kalmeala väiksus, kivikonstruktsioonide olemasolu (poolkaar ja kivirida), kohapeal toimunud surnute põletamine ning luude väga tugev põlemisaste, panuste äärmine fragmenteeritus ja tundmatuks sulamine, samas mõnede põletamata panuste olemasolu. Kalme teine järk seostub keskmise ja noorema rauaajaga, mil kalme on olnud sisemiste konstruktsioonideta, väga leiurohke, sealhulgas relvad ja ratsanikuvarustus, suurema pindalaga, suhteliselt nõrgemini põlenud luudega ning tõenäoliselt oli surnuid põletatud mujal. Leide saadi tihti ka kalme servaalast, neid oli vigastatud ja murtud, mõned odaotsad olid pinnasesse torgatud. Suurem osa leide pärineb nooremast rauaajast. (Valk 1989, 10–11) Rahvasterännuaegsest kasutusest annavad tunnistust vaid katked kolmnurkpeaga rinnanõelast, ambsõlg, paar pannalt ning putkkirves (Tvauri 2012, 255). Kunagise puukabeli asukohta märkisid vaid ülemistes korrustes leidunud põlenud naelad ning suur hulk sinna ohverdatud münte, peamiselt 15.–18. sajandist. Keskajal Kirikumäel püsivalt kasutatud külakalmistut ei olnud, enamus leitud laibamatuseid on 16.–17. sajandist ja laste omad. Samas on mäge kasutatud kusagilt mujalt toodud luude ümbermatmiseks ning on võimalik, et on esinenud ka keskaegseid põletusmatuseid. (Valk

1989, 10–11) Künka nõlvalt põllult leiti jälgi muinasaegsetest maa-alustest põletusmatustest (Valk 2000, 57).

Sammaste Taru I kivikalme (Halliste khk)

Algul on Jung oletanud siin kolme laevakujulise kivikalme olemasolu (Jung 1880, 50), kuid hilisemate uuringute tulemusel selle ümber lükanud (Jung 1887, 270). Kalmet kaevasid 1880. aastal J. Jung, J. Aspelin ja O. H. Appelgren. (Jung 1898, 5). Aspelini kaevamisaruande järgi oli tegemist kivise ülesharimata kohaga, mille kummalgi küljel olid kalmutaolised kivihunnikud. Kuna neis olid kivid tõstmiseks liiga suured, kaevati hunnikute vahel kivist maad. Musta mulla ja puutumata pinnase piirilt tuli välja põlenud luukilde ja leide. Sütt palju ei leidunud, mistõttu võib arvata, et surnute põletuspaik on kuskil mujal olnud. (Tallgren 1925, 39) Leidudena saadi pronksist spiraalsõrmus, 2 raudkirvest (sh üks õõnes ja aasaga), 2 rootsuga noolt, katkend putkega odaotsast, rauast karjasekeppnõela katked, kolme (?) noa ja vähemalt kahe sirpnoa katked (sammas, 41). Leiud asuvad Helsingi muuseumis (Suomen Kansallismuseo 2021: 1–14) ning Tallgren dateerib need ligikaudselt teise aastasajasse pKr. (sammas, 36, 41). (lisa 2, joonis 4 ja 5) Jung mainib veel, et pikliku kalme keskosa peaks olema vanim, sest seal on kivid mullaga rohkem kaetud ja korralikes ridades; märgata oli ka ristuvaid kiviridasid (*Querreiben*), vahel tihe väiksematest kividest lade; kahel pool kalme servades ulatusid kivid aga rohkem välja (Jung 1887, 270). Kalme suurus oli ca 1/3 vakamaad (Jung 1898, 5). Hiljem ei olevat kalmest enam midagi leitud (Tõnisson 1931, 18). Leidude põhjal võib Sammaste Taru I kivikalmet pidada rooma rauaajal kasutusel olnuks.

Sürgavere kivikalmed (Suure-Jaani khk)

Sürgaveres räägitakse kahest, teineteisest ca 250 m kaugusel paiknenud kivikalmost: üks vana mõisarehe ukse ees ja teine samas lähedal Aabja talu maa sees (Jung 1898, 213 (6), (7); 235 (60); Allik, Markus 1923, 47–48). Mõlemast on pärit leide, mis asuvad Viljandi muuseumis. Kuna pole päris kindel, kumba kalmet kaevas O. v. Wahl ja kas Viljandi muuseumis numbrite VMT 52 ja 53 all säilivad leiud on pärit ühest või kahest kalmest, käsitletakse neid ühe kompleksina. Kaevamistel paljastus ca ¾ jala sügavusel kivilade, mille kivide vahel ja all oli sütt, tuhka ja leide. Kaevati kuni loodusliku aluspinnaseni. Leidude hulgas oli pronksist kalakujuline ripats, „surmatud“ mõõk, vikatitera, suuraud, odaots, kaks kirvest, ornamendiga keraamikakild, kaelavõru, põlenud luid, tulekivi, sõlg, kaks sõrmust ja pronkskett. (Jb Flg 1900, 14) Üks hoburaudsõlg 12.–13. sajandist³¹ asub muuseumis numbril

³¹ Dateering Viljandi muuseumi leiukogu kirjeldusraamatust.

VM LK 52: 23 A 50 all. Võimalik, et kalmest on pärit mitmed Sürgaverest juhuleidudena saadud ehted. Leiumaterjali põhjal kuulub kalm hilisrauaaega.

Taugasalu kivikalme (Karksi khk)

Esimene kalme sellest kalmegrupist on kõige põhjapoolsem. (lisa 2, joonis 6) Seda on kaevanud (ehk kivid paigast kangutanud) krahv K. Sievers (Tallgren 1925, 40) ning tollest korrast on ka mõned leiud arvel (AI 1387: 1–8): rombiline lehega putkega odaots³², noad ja nugade katkendid, naaskli katkend, õhukesest plekist otsanaast ja pronksist käevõru. 1880. aastal toimetasid kalmel kaevamisi J. Jung koos H. Appelgreni ja J. R. Aspeliniga, jätkates Sieversi kaevamiskoha äärelt. Maa olevat olnud kividega kaetud, leitud luud põlenud ning lisaks esemetele ja keraamikale saadi ka šlakitükke. (Hausmann 1902, 225–226; Tallgren 1925, 40) Tallgreni sõnutsi on Taugasalu kalmest pärit asjad (Helsingi Suomen Kansallismuseo 2021: 15–40³³) 11. sajandist ning neile leidub palju vasteid selleaegseis Lõuna-Eesti, osalt ka Saaremaa ja osalt isegi Läti asjus (1925, 41–42). Leiumaterjali põhjal võib oletada, et kalme on olnud kasutusel nooremal rauaajal.

Vana-Võidu kivikalme (Viljandi khk)

Kalmet kaevas O. v. Wahl 1865. aastal. Kaevamiste kirjelduses mainib ta, et see oli ida–lääne-suunas 19 m pikk ja 8,5 m lai ning koosnes suurtest kividest, mis paiknesid mitmetes kihtides kolme jala paksuselt. Kõige alumises kihis torkasid silma põhja-lõuna suunalised kiviread, mistõttu peab ta kalmet kiviridakalmeks (*Steinreihengrab*), s.t tarandkalmeks. Läheduses olevat olnud veel teine, ca 1 ruutmeetri suurune kivivare. Leiud paiknesid ülemises kivikihis, kuni 20 cm sügavusel mättast. Saadi amb- ja silmiksõlgi, hulgaliselt käevõrusid, sõrmuseid, kaelavõru katkeid, vikatitera, nuge ja kaeluskirves. (Jb Flg 1907, VII–IX) (VMT 50: 1–12; 51: 1–32) Leiumaterjali põhjal on kalmet kasutatud nii rooma kui nooremal rauaajal.

Veisjärve Nägutsi kivikalme (Helme khk)

Veisjärve kirdekaldal paikneb kivikalme, mille juures olevat olnud veel teine, ära lõhutud kalme, kust palju asju välja tuli: kaheksa kelti, üheksa putkega odaotsa, pronksist hoburaudsõled, mõök ja pronksist kaelavõru. Samuti olevat Veisjärvest vee seest saadud rauast hoburaudsõlgesid. (Jung 1898, 141 (9); 156 (83)) Suiki järgi on kalmeid olnud kaks, mõlemad oru kagupoolisel kõrgel kaldal. Kirdepoolne oli varem lõhutud ja sealt leiti arvukalt

³² Dateeritav 11.–12. sajandisse (Selirand 1974, 112).

³³ Leiti rombiline lehega jämeneva rootsuga odaots, neli keraamikakildu, paar luukildu, viis sepašlaki kamakat, kolm klaashelmest, kolm kaelavõru katkendit, kuus käevõru või selle katket, 6–8 spiraalset laiema keskkilbiga sõrmust (spiraalide otsad lätipäraselt õhukese peene pronkstraadiga mässitud), kuljused, linnukujulise ripatsi katke (terve vaste on teada Lätist), pronksspiraalide katked, rihmakeel ning katkend Saare- ja Hiiu maal levinud vahelülidega pronksist vööketist. (Tallgren 1925, 41–42)

esemeid. Edelapoolne lõhutud tollase peremehe ajal, enne olnud kalme u 30 m pikk. (1924, 28–30) Pole selge, kummast kalmest on pärit käevõru (AI 2513: 31), mille võib dateerida 1.–4. sajandisse (Vassar 1956, 185). Kirdepoolse kalme juurest on saadud 16. sajandi aardeleid (Suik 1924, 28; AI PR 5000 13751: 544). Kalme leiumaterjali ja Seliranna hinnangu järgi võib Veisjärve kalmet pidada rajatuks rooma rauaajal ning uuesti kasutusele võetuks nooremal rauaajal (1974, tahvel XLII).

Viisuküla kivikalme (Paistu khk)

1850. aasta paiku lõhuti piklikku kuhja meenutav kivikalme ära, sest see jäi ette põlluharimisele. Lõhkumises osales ka R. v. Sievers, kes leidis sealt kaks pasunotstega kaelavõru, pronksist käevõru, pronkseseme katke ja kaeluskirve. (Sb GEG 1878, 171, 175–176) (AI 1218: 1–5) (lisa 2, joonis 7) Kaeluskirveste kasutusaeg on dateeritav hilisesse eelrooma rauaaega ja varasesse rooma rauaaega (Lang 2007a, 141, vt ka fig. 75.). Tõenäoliselt on Viisuküla kalme puhul tegemist varase tarandkalmega ning selle võiks dateerida eelrooma rauaaja lõppu ning rooma rauaaega.

Ämmuste kivikalme (Taruvalu khk)

Kalme kohta on olemas kirjeldus Laidilt: mõõdud N–S sihis 6,62 m, O–W sihis 7 m, kõrgus 0,37 m; kalme on ümmargune, väiksematest raudkividest ning ca 3 m kalmest moodustab raudkividest harv ring. (lisa 2, joonis 8) Kalmest on leitud üks kivikirves ning münte, mis kahjuks on kaduma läinud. (Laid, 1923, 11) V. Lõugas on kalmet kirjeldanud oletatava kivikirstkalmena (1970, 516 (nr 78)). Väliskuju põhjal võib temaga nõustuda, samas ei saa välistada, et tegemist on omalaadse kiviringiga kangurkalmega. Samuti ei saa olla kindel, kas kivikirves oli kalmes panuseks või oli see sinna sattunud sekundaarse kasutamise käigus tavalise kivi pähe. Suurte reservatsioonidega võib kalme dateerida eelrooma rauaaega.

Ülpre kivikalmed (Karksi khk)

Jung räägib kuuest kivikalmest, mille kohta ta annab vaid mõõdud (30 x 26, 25 x 12, 15 x 15, 12, 25 x 15 ja 12 x 12 sammu) (1898, 30–31 (13–18)). Kihelkonnakirjeldustes on mainitud nelja või viit kalmet. Ekslikult on kirjas, et Jung on neid kaevanud. (Johanson 1922, 11–12; Liigant 1926, 6) Lähemalt on kalmeid kirjeldanud A. Vassar, kes ühte neist 1941. aastal kaevas. Ülpre kalmerühm asus kallakul, kõrgemal alal koos Remsi ja Tauga kalmetega, kust avaneb avar vaade läände, lõunasse ja kagusse. Samas mainib Vassar, et kuigi kalmed asuvad kõrgel põllumaal, ei ole tegemist kõige kõrgema kohaga lähedases maastikus ning taolist paiknemisloogikat võib täheldada ka teiste rooma rauaaja kivikalmete puhul. Ülpre poolt esimene kalme oli ovaaljas, põhjaserv maapinnaga pea tasa, lõunaserv langema hakanud maapinnast kõrgemal; pinnal paistis segamini suuremaid ja väiksemaid kive. Sellest põhja

pool asus kalme, mis Vassari poolt läbi kaevati. Neist ca 30 m ida pool oli suur lasu lohust asuvaid raudkive. Sellest omakorda paarkümmend meetrit ida poole oli künni all veidi kõrgem ala, mis oli ära lõhutud. Selle käigus peremehe sõnutsi leide välja ei tulnud ning korda kivide paiknemises ei täheldatud, kuid alumine kiht kive olla paigale jäänud. Võimalik, et see kivilade on kunagi moodustanud kaks kalmet. (Vassar 1941, 1–3)

Kaevatud kalme (21,5 x 11,5 m, kõrgus 60–75 cm) oli ehitatud algupärasele maapinnale suurematest ja väiksematest raudkividest rikkaliku mullatäidisega, kusjuures see ei erinenud palju tavalisest tumepruunist põllumullast. Struktuur moodustus põhja–lõuna-suunalistest taranditest, mida oli eri ajal ehitatud kokku kaheksa, kuid keskel paiknes üks, mida polnud kasutatud matmiseks.³⁴ Algselt oli rajatud kaks tarandit teineteisest eemale, kuid mõlemale lääne poole tarandeid juurde lisades kasvasid need kokku üheks kalmeks. Lisaks sirgetele kiviridadele võis täheldada ka kiviridade kaarjaid vorme. Luid esines kalmes suhteliselt vähe ja pea kõik olid põlenud. Enamasti paiknesid need kalme lääneosas, keskmises või ülemises kihis. Vassari arvates tähendab see seda, et kalme idaotsa maeti põletamata ning need luud on ära kõdunenud. Leidude (AI 3910: 1–22³⁵) järgi dateerib Vassar kalme kasutusajaks 2.–4. sajandi. (1941, 3–8) „Eesti esiajaloo“ väidetakse, et Ülpre kalmet ja teisi sealtkandi kalmeid hakati ehitama 2. sajandil, kuid intensiivsemalt kasutati neid 3.–4. sajandil (Jaanits *et al* 1982, 216). Lang rõhutab Ülpre kalme puhul, et omapärane pole mitte leidude, vaid matuste vähesus, eriti selles valguses, et matusteta olid just varem ehitatud tarandid ning luid leidis alles kõige viimastena rajatutes. Seda asjaolu ei seleta ka Vassari teooria põletamata luude ärakõdunemisest, sest teistes samalaadsetes kalmetes on ka põletamata luud säilinud. Seega võib järeldada, et niisugused võimsad ehitised olid eelkõige ümberkaudsetele elanikele mingi kindla sõnumi edastamiseks ning rituaalide ja kultustoimingute läbiviimiseks, mille käigus sattus kalmesse muuhulgas ka luid. (Lang 2007a, 201–202; Lang 2007b, 145) Kahjuks on kõik Ülpre kalmed tänaseks täielikult hävinenud ning nende kunagisel asupaigal laiutab karjäär. Seniste andmete põhjal võib Ülpre kalmed dateerida rooma rauaaega, kuid pole võimatu, et kalmistu on rajatud juba eelrooma rauaajal, mille kasuks räägivad ebakorrapärased kivistruktuurid. Samuti ei saa välistada, et mõnda neist hävinenud kalmetest ei kasutatud nooremal rauaajal, kuid teada me seda enam ei saa. Igatahes näitavad kaevatud kalmest saadud keskaegsed leiud (nuga ja hoburaudsõlg), et midagi on samal kohal toimetatud ka hilisematel aegadel.

³⁴ Kaevamisplaan publitseeritud Lang 2007a, 201, fig. 122.

³⁵ Kolm pronksist käevõru, kuldfooliumiga helmeid, pasunotstega kaelavõru katke, nuga, savinõukillud, kivimunakad ja tulekivikillud ning hoburaudsõlg.

2.3.2. Hummulid kalmed

Hummulis (Helme khk) asuvate kalmete olemus on veidi ebaselge. Matusepaika kaevasid R. Hausmann ja A. v. Samson-Himmelstjerna. 1897. aastal avaldatud põgusas kaevamisülevaates tõid nad välja, et kalme (*Gräber*) on väga oluline, kuna koos esinevad nii põletus- kui laibamatused ning eesti-läti keelepiiril on antud kohas esindatud just eestipärane materjal. Panused olid suhteliselt tagasihoidlikud ning kalmeid aitas dateerida 12. sajandist pärinev Edward Usutunnistaja münt³⁶. (Hausmann 1897, 38). Riia X arheoloogiakongressi kataloogis mainitakse paika kui väga madalate küngastega matuseplatsi (*Begräbnissplatz mit sehr flachen Hügeln*) (Katalog, 106). J. Jung mainib Hummulis kalmet Emajõe ligidal Sika talu maa sees, kust suvel 1895 professor Hausmann kaevamas käinud; seal ligidal on ka Vene–Rootsi sõja hauad (Jung 1898, 146 (35)). Hausmann kirjeldab paika kui suurt lamedat välja, kust leiti põhiliselt harvade panustega laibamatuseid (Hausmann 1910, 26). Kihelkonnakirjelduses antakse järgnev tekst: „Umbes poole vakamaalisel maa-alal rohkeste kalme. [...] Kalmud on kaevamisel sedavõrd rikutud, et nende iseloomu ja arvu raske kindlaks teha. Arvatavasti on olnud kääpad, sest mõnel on veel kraavike ringi märgatav. Mõnel kivid ringi.“. Pärimuse põhjal olla kalmude lõunapoolne osa, mis asub kõrgemal, Rootsi sõjaväelaste matus, kuna põhjapoolne madalamal asuv osa olla eestlaste matus. Mõisa omanik Samson olla kaevanud ja lasknud valmistada nimedega tahvli nende Rootsi sõjaväelaste kohta, kes sinna maetud. (Suik 1924, 36–41 ja seal viidatud kirjandus) 1895. aasta kaevamisleiud asuvad peanumbri AI 1979 all ning AI kogude kirjeldusraamatu järgi leiti 10 põletus- ja laibamatust. Muuhulgas saadi kaks odaotsa ja kaks kirvest, tuleraud, mõned noad, helmeid, hoburaudsõlgi, käevõrusid, sörmuseid ja küllaltki palju pronksspiraale.

2012. aasta sügisel tõi Arnold Unt Tartu ülikooli arheoloogia laborisse odaotsa ja kirve³⁷ (TÜ 2183: 1–2), mis olid leitud Marko Ranniku poolt metallidetektoriga Hummulis kalme lähedusest. Võimalik, et tegemist on kunagi kaevatud kalme alaga. Kalme täpset asukohta on raske määrata, kuna arheoloogiamälestise silt asub maastikul ühes kohas, Maa-ameti mälestiste kaardirakenduses on märk teises kohas, lisaks on ala II maailmasõja ajal tulega kõvasti pihta saanud ning hilisema ebaseadusliku raiega veelgi enam segamini pööratud. Leiukohast lõuna pool asub kõrgem künkas (pärimuses Rootsi sõjaväelaste matus), kuhu tehti 2012. aasta sügisel neli proovišurfi. Seal tuli nähtavale tihe kivilade, mis sisaldas põlenud

³⁶ Tegelikult valitses Edward Usutunnistaja 11. sajandil.

³⁷ Odaots kuulub rombiline lehega ehk Peterseni M-tüüpi odaotste hulka, mis olid Eestis kasutusel 11.–12. sajandil (Selirand 1974, 111–112). Kirves on lõua, varrepoolsete silmalappide ja kannapikenduseta ning seda dateeritakse 11. sajandisse (sammas, 89).

kive. Leidudena saadi võrdlemisi palju põlenud luukilde, üks riibitud keraamika kild (:4), üks silutud pinnaga nivendiga keraamikakild (:3) ja põlenud, pronksplekist lame ažuurne linnukujuline ripats (:6). (Vindi 2013) Sarnaseid linnukujulisi ripatseid on leitud nii hilisrauaaegsetelt linnustelt kui ka kalmetelt valdavalt Läti, Eesti, Soome ja Venemaa soomeugrilastega asustatud aladelt (Jonuks 2009, 289).

Pole päris kindel, kas tegemist oli sarnaste kääbastega kui Kirde- ja Kagu-Eestis samal ajal levinud olid, kuna varastes teadetes rõhutatakse korduvalt küngaste väiksust ja kalmistu lamedust. Kääbasteks peab neid oletamisi kihelkonnakirjelduse tegija Suik. Muidugi võisid kääpad kaevamiste ajaks ka lihtsalt väga lõhutud olla. Võimalik, et siin on tegu maahaud- ja põletuskalmistuga, kus matuseid tähistati madalate küngaste ja/või kiviringidega. Lõunapoolselt suurelt künkalt saadud leiud viitavad rooma rauaaegsele kivikalmele, mida on kasutatud veel nii viikingiajal kui hilisrauaajal. Seega on tegemist kalmekompleksiga, kus asuvad lähestikku mitmed kalme- ja matmisvormid, mis pärinevad vähemalt kahest perioodist – rooma ja nooremast rauaajast.

2.3.3. Maahaudkalmistud ja maa-alused põletuskalmed

Uuritavast piirkonnast olen käsitlemiseks välja valinud maa-alused kalmed, mille olemasolu on kas tõestatud või siis üsna tõenäoline. Tabel põhilandmetega on toodus ära lisas 1. Laibamatused hakkavad Eestis levima alates viikingiajast, muutudes aja jooksul üha levinumaks. Mitmed nooremal rauaajal rajatud kalmed on keskajal jätkuvalt kasutusel külakalmistutena. Kivikalmete alalt on samuti leitud laibamatustega haudu, kuid nende esinemisest rääkis juba kivikalmete peatükis. Maa-aluste põletuskalmete olemasolu on oletatud mitmetel esiajaloo perioodidel. Kui põletusmatused esinevad kirikaia või hilisema laibakalmistu kontekstis, oletan hilisrauaaegse põletuskalmistu olemasolu.

Heimtali kalme (Paistu khk)

Kalmet uuris 19. sajandi lõpukümnenditel R. Hausmann Heimtali mõisa omaniku v. Sieversi kutsel. Juba varem oli mõisa õuel asuvast kalmest saadud leide, sealhulgas käevõru ja ketikatke, mis tollal 10. sajandisse dateeriti. Tookordsetel kaevamistel leiti aga oluliselt hilisemaid esemeid, nagu kaks sõlge, kaks keti küljes olevat rinnalehte, 16. sajandi münte ja muud. Kõik leiud asusid luustike juures. Tähele pandi ka otse murukamara all asunud kivisillutist, kuid matused ei asunud selle all. (Jb Flg 1890–1895, 33) Jung kirjutab, et kalmest on saadud viis pronksist preesi, üks kirves, sõrmuseid ja muid pronksasju mis asuvad Viljandi

muuseumis. Hausmann olevat kalme „Eesti hauaks“ tunnistanud ja pidanud esemeid „esimesest ristiusu ajast“ pärit olevateks. Jungi andmetel asunud praeguse mõisa kohal kirik ning matuspaiga näol olevat tegemist kirikaiaga (1898, 129–130 (24); 139 (47)) Endise mõisa härrastemaja ees olevat olnud ka 1,5 m kõrgune ja 0,75 m laiune kivirist (Palm 1926, 52). Viljandi muuseumis olevatest leidudest on Heimtalist pärinevatena arvel kaks tahvlit (VMT 67 ja 86). Tahvel 86 (kinkinud F. v. Sievers) sisaldab kolm münti, seitse rinnalehte ja ühe hoburaudsõle. Tahvilil 67 on sõlgi ja sõrmuseid, suuremalt osalt uusajast, kuid osa esemeid, mis on kingitud eraldi, pärineb tõenäoliselt rooma rauaaajast. Sellisteks leidudeks on seenotstega kaelavõru, pronksist näpitsad ja hoburaudsõle katke (vt ka Jb Flg 1896–1899, 6). Jääb selgusetuks, kas viimased leiud on pärit samast kalmest või mitte. On võimalik, et Hausmanni poolt mainitud kivisillutis on olnud jäänus rooma rauaaaja kivikalmest. Kõik tänaseni säilinud ja kindlalt kalmega seostatavad leiud on pärit nähtavasti 16. sajandist, kuid kuna teadetes kirjeldatakse ka varasemaid leide, sh 10. sajandist pärinevaid, loen kalme algusajaks nooremat rauaaega.

Kivisaare kalmistu (Kolga-Jaani khk)

Kõige vanem käsitletav uurimispiirkonna maa-alune kalmistu on dateeritav tõenäoliselt neoliitikumi lõppu ja pronksiaja algusesse. Kokku on Kivisaarelt 19. sajandist kuni tänapäevani leitud ca 30 matuse jäänused. Ala on tugevasti kahjustatud kruusavõtmise, põlluharimise ning oskamatute kaevamistega ning kultuurkiht on praktiliselt täiesti segamini pööratud. Kuna samal alal asuvad ka mesoliitikumist ja neoliitikumist pärinevad asulakohad, on kalme dateerimine raske. Matustega on oletatavasti seotud hammasripatsid ning pronkssirp. Just viimane on andnud aluse pidada matusepaika vähemalt otsapidi varasesse metalliaega kuuluvaks. (Kriiska, Johanson 2002/2003, 1, 13–15)

Lilli Annemäe kalme (Karksi khk)

19. sajandi lõpus korraldasid kalmel kaevamisi J. R. Aspelin ja J. Jung. Juba varem oli sealt leitud põlenud inimluid ning vasest kaelavõru veel mõne asjaga. Mehed kaevasid „seal luukihis tunni aega ilma midagi leidmata“. Ühiselt jõuti otsusele, et tegemist on Läti Henriku ajast pärit sõjameeste juhusliku matusepaigaga, kus sõjas langenud oma kombe kohaselt ära põletati. (Tallgren 1925, 41) Mitmete teadete järgi on mäe pealt saadud põletamata ja põletatud luud, sõlgi, potikilde, spiraalsõrmuseid, kollaseid helmeid ja hulgaliselt münte (Johanson 1922, 46–47), kuid ka roostes nugade või odade moodi esemeid ning keekandjatega rinnakee seitsme ketiga (Valk 1995, 3). Kuigi teave rinnakee leidmisest põhineb vaid ühe inimese mälestustel, on üsna suure tõenäosusega tegemist noorema rauaaaja kalmega. Samas ei saa välistada, et põletusmatuste lade on pärit hoopis mõnest rauaaaja

vanemast perioodist. Kalmet on arvatavasti edasi kasutatud ka keskajal, sest kohaga seondub tugev kabelipärimus (Lõhmus, Jonuks, Veldi 2010).

Obriku Kalmete koht (Tarvastu khk)

Laid täheldab Tarvastu kihelkonna kirjelduses, et kalme asunud kõrgel kingul. Kalme ase oli küntud maal tollal selgesti näha, ligi 5 m raadiuses leidis põlenud luuprügi. Rahva jutu järgi olevat seal olnud mullaküngas, mille lõhkumisel leitud müntide ja luude tõttu peetud seda rootsiaegseks matuseks. (Laid 1923, 26) Luude leiukoha lähedalt on saadud pronksist mõõgatupeotsik (AI 2712: 133). See on palmetikujulise laiendiga ning dateeritav 11.–12. sajandisse (Selirand 1974, 119–120 ja seal viidatud kirjandus). Suure tõenäosusega on tegemist noorema rauaaja põletuskalmistuga. AI kogude kirjeldusraamatus on mainitud, et vanad inimesed käinud sellel leiukohal mõned aastakümned tagasi palvetamas. Hilisema ohvrikohta paiknemine muinasaegsel kalmel seletaks ka müntide leidmist.

Suure-Jaani kirikaia kalme (Suure-Jaani khk)

Suure-Jaani kirikaias lõunaosas fikseeriti 2006. aastal ca 5x5 m ala, kus mutimullahunnikutes võis leida ohtralt väikesemõõdulisi põlenud ja veidi suuremaid põlemata luid. Põletusaste oli väga erinev, enamasti oli tegemist mustjate ja sinakate luukildudega. Esines ka valgeid luid, kuid need võisid olla ka päikese käes pleekinud. Mingeid leide pinnases ei täheldatud. Tegemist võib olla sekundaarse põletamisega, s.t varem pinnases olnud luud on hilisema tuletegemise käigus kildudeks põlenud. Kuna kiriku lõunaküljelt trassist leiti samuti põlenud luukild, võib siiski oletada hilisema kirikaia kohal hilisrauaaegse kalme olemasolu, nagu nii mõnelgi pool mujal Eestis on täheldatud. (Jonuks 2007)

Taagepera mõisa kalme (Helme khk)

Kalme asub Õhne jõe kaldal, madalal lamedal liivasel kühmul. Endise mõisa kutsari hr. Altini teatel olla kohta kaevanud hr. Samson, endine Hummuli mõisa omanik, ning leidnud 40 luustikku, nn kiivreid („sõduri peakatted“), mõõku ja odasid. Leiud jäeti Taagepera mõisa. (Suik 1924, 57) Kuna relvaleiud keskaegsetest kalmetest on üliharuldased (Valk 2001, 87), viitab nende olemasolu suure tõenäosusega matusekoha muinasaegsele päritolule. Siiski jääb selle kalme kuulumine noorema rauaaja kalmete hulka vaid oletuseks, põhinedes leiumaterjali suhteliselt ebausaldusväärsel kirjeldusel.

Tääksi Tillu kalme Pärnamägi (Suure-Jaani khk)

Mäel paikneb pärimuse järgi kalme, kust tulnud vanasti luid. Hilisemal ajal on seal küll mitmel korral kaevatud, kuid midagi pole leitud (Markus, Allik 1923, 69). Rahvaluule räägib ka mäel oianud luust (Jung 1898, 217 (27)). Seega võiks pärimuse järgi olla tegemist tavalise külakalmega. Samas on mäe juurest künniga saadud rinnanõela pea ning ristripats (AI 2513:

19–20). Esimese puhul on tegemist väikese ühendharulise ristpeanõelaga³⁸, mille dateeringuks on 12. sajandi teine pool ja 13. sajand (Selirand 1974, 147, 149), ripats on aga valatud ja kühmukestega ilustatud ehk skandinaavia tüüpi ning dateeritav suures osas hilisrauaaega (samas, 151). Kuigi mäe alt leitud esemete seostamine eeldatavalt mäel asuva kalmega võib olla veidi meelevaldne, ei saa seda siiski välistada. Seda, kas kalmet kasutati edasi ka keskajal, on raske öelda. Ühelt poolt viitab kalme olemasolust teadmine mõningast pikemaajalist kestvust, kuid kui teadmine põhineb vaid kunagisel luudeleiul, võib oletatav kalme ka puhtalt muinasajast pärineda.

Välgita kalme (Viljandi khk)

Välgita külas Tamme talu maal asuval avariolukorras kalmel teostas päästetöid Viljandi Muuseumi teadusdirektor Rein Joost 1980. aasta paiku. Leiud ja mõningad luud asuvad Viljandi muuseumis, kuid on peanumbrita.³⁹ Põletusmatuste esinemise ja leiumaterjali põhjal võib väita, et kalme on saanud alguse juba hilisrauaajal (Valk 2001, 87, 88, fig. 71.).

2.4. Muud muistised

2.4.1. Lohukivid

Lohukivid on kivid, millesse on tehtud üks või mitu kausikujulise põhjaga 3–10 cm läbimõõdu ja 0,5–5 cm sügavusega lohku. Eestist on neid teada ca 1750, kuid suurem osa neist paikneb Põhja- ja Lääne-Eestis. (Tvauri 1997, 11, 19) Valdav on arvamus, et kivides olevad lohud sümboliseerivad viljakust ning nende tegemine võis olla viljakusmaagiline toiming. Põhja-Eestis, kus maaharimise traditsioon on pikem, on ka enim paljude lohudega kive. Seega võiks arvata, et mida rohkem lohke, seda pikem ja/või intensiivsem oli maaharimine. (samas, 42) Tõenäoliselt on lohukivide tegemise traditsioon jõudnud Eestisse eelrooma rauaajal ning kestnud hiljemalt vanema rooma rauaaja lõpuni (samas, 41). Teatud paralleele võib tõmmata vanema pronksiaja silmaga kivikirveste ning noorema pronksiaja ja vanema rauaaja lohukivide vahele – mõlemad näivad esindavat kivikultust seoses viljakuse, sh põllumaade viljakusega. Rannikupiirkonnas tekkisid keskmisel pronksiajal statsionaarsed põllusüsteemid ning samas piirkonnas on lohukivide arvukus kõige suurem. Samas sisemaadel, kus alepõllundus ja uudismaade raadamine püsisid tähtsal kohal veel sajandeid,

³⁸ Sellist tüüpi nõelte üheks valmistamise keskuseks peetakse Sakalas Lõhavere linnamäge (Selirand 1974, 149).

³⁹ Info kaevamiste ja leidude kohta suuliselt autorile Heiki Valgult ja Viljandi muuseumi peavarahoidjalt Marika Oderilt.

on lohukive oluliselt vähem. (Lang 2007a, 30–31) Seega võiks lohukivide levialasid uurimispiirkonnas seostada esimeste põlispõldudega.

Uurimisalusest piirkonnast on teada 20 kindlat ja 2 oletavat lohukivi (Navesti ühelohuline ja Vasara seitsmelohuline) (tabel 2). Lohkude arv kivil on keskmiselt 15, varieerudes 1 ja 87 vahel. Önniste külas olevat lohukivi on kasutatud hiljem ohvrikivina (Tõnni vakk), seal juures asuvad pühad jalakad ning ohvriallikas – nende asukohta kutsutakse Hiiekaldaks (Jung 1898, 222 (38); Markus, Allik 1923, 73). Vasara külas väidetavalt paiknev seitsmelohuline lohukivi asus kiviladestiku, oletatava kivikalme keskel ning oli tulest kannatada saanud (Amandus 1939, 159–162). Aindu asulakoha kaevamistel leiti ühest ahjuvarest väikesemõõduline lohukivi, milles oli 19 lohku. Kivi oli ahjupoolselt küljelt väga tugevalt põlenud. Näib, et ahju ehitamise ajaks hilisrauaajal ei omanud lohukivi enam omaaegset erilist tähendust ning kasutati ära tavalise põllukivina soojuse akumulatsiooniks küttekoldes. (Valk 1994b, 388)

Ajalooline küla	Kihelkond	Lohkude arv	MK reg. nr.
Aidu	Paistu	9	13266
Aidu	Paistu	1	13267
Aidu	Paistu	14	13265
Aindu	Viljandi	19	
Eesnurga	Kolga-Jaani	31	13219
Jämejala	Viljandi	ca 10	13297
Kuiavere	Suure-Jaani	33	13248
Kuiavere	Suure-Jaani	18	13249
Kuiavere	Suure-Jaani	2	13250
Kuiavere	Suure-Jaani	2	13251
Muri	Paistu	15	13210
Möldre	Helme	4	13066
Möldre	Helme	13	13067
Navesti	Suure-Jaani	87	13327
Navesti	Suure-Jaani	1	
Remsi (Äriküla)	Karksi	6 kuni 8	13296
Tääksi (Mäeküla)	Suure-Jaani	1?	13261
Vasara	Viljandi	10	13371
Vasara	Viljandi	7?	
Võhma (Võivaku)	Suure-Jaani	13	
Väluste (Kalbuse)	Tarvastu	8	13334
Önniste (Tääksi)	Suure-Jaani	14	13260

Tabel 2. Uurimisala lohukivid.

2.4.2. Peitleiud

Peitleiud⁴⁰ on ühest või enamast esemest koosnevad kogumid, mis on tahtlikult peidetud. (vt Oras 2009, 3–4). Alljärgnevalt antakse ülevaade aaretest, mida saab dateerida muinasaega (lisa 1, tabel 7). Kirjeldusest jäetakse välja Lõhavere linnuselt saadud kaks peitleidu, sest need on linnusega samaaegsed ning käsitletavat linnuse leiumaterjali osana.

Imma aare (Suure-Jaani khk)

Imma aare koosneb 76 mündist – 36 araabia, 22 saksa ja 18 anglosaksi. Aare on tõenäoliselt maetud millalgi 11. sajandi alguses.

Järtsaare peitleid (Kolga-Jaani khk)

Peitleid koosnes kuuest vikatiterast, mis leiti koos ühe suure kivi kõrvalt (PäM Eisz. I, 1487). Et tegemist on peitleiuga, on esialgu ainult oletus. Vikatid ilmuvad Eesti arheoloogilisse materjali I aastatuhande keskel või kolmandal veerandil, enamusest kuulub nooremasse rauaaega (Laul, Tõnisson 1991, 84–85). Just keskmisel rauaajal ja viikingiajal on Eestis levinud rauast relvadest ja tööriistadest, tõenäoliselt rituaalsete peitmis põhjustega peitvarad (Tvauri 2012, 221–222). Üheks selliseks võiks oletamisi pidada ka Järtsaare aaret.

Koorküla peitleid (Helme khk)

Koorkülast leiti püsti allikasse torgatuna 7 odaotsa, lisaks veel kirves või kirved. E. Oras on sidunud selle peitvaraga kogudes leiduvatest esemetest kolm odaotsa ja ühe kirve. Allikat olevat rahvapärimuse järgi veel hiljuti pühaks peetud. (Oras 2009, 136–138 (5)) Esemed on dateeritud 8.–9. (samal) või 8.–10. sajandisse (Tvauri 2012, 291). On tõenäoline, et relvad olid paigutatud allikasse kultuslikel põhjustel, näiteks ohverdusena (samal, 222).

Kuude peitleid (Viljandi khk)

Kuude külas leiti 1886. aastal suhteliselt madala uudismaa kündmisel vao põhjast kummuli asetatud pronksvaagen (nn Otto kauss), selle all aga pronksist lahtine käevõru, mille otsad ulatusid teineteisest mööda. (lisa 2, joonis 9) Leiukohast 3 kuni 4 jalga eemal sai leidja vaopõhjast veel kirve, mis aga kirjelduse järgi on kausist noorem, nii et nende kokkukuulumine jääb lahtiseks. Nõu ise on tehtud õhukesest pronksplekist, rikkalikult ilustatud sisepinnaga. Eri uurijad on kausi dateerinud 10. sajandi keskpaigast kuni 12. sajandi II pooleni, kuid kõige tõenäolisemalt on tegemist Magdeburgi metallitööga 12. sajandi esimesest poolest ning see kujutab endast katoliikliku liturgia nõud. Kauss on Eesti kontekstis

⁴⁰ Siinkohal ei tehta terminoloogilist vahet sõnade aare, aardeleid, peitvara ja peitleid vahel.

erakordne ning kasutusjälgede uurimine näitab, et seda ei ole kasutatud tavalise tarbenõuna (Vassar 1970, 237–238).

Leie Käitsimäe peitleid (Kolga-Jaani khk)

Leie külast Käitsimäe talu maalt samanimeliselt mäelt on saadud omapärane leid. See koosneb kolmest rullikeeratud peaga rinnanõelast⁴¹, millest vähemalt kaks on kaunistatud, kahest seeriavõrust ja kahest lamekumerast võrust⁴², millest üks on ornamenteeritud, ning lisaks oli ühes teates mainitud ka nelja pronksist ümarkumerat plaati (Parri 1936) (lisa 2, joonis 10). Eestist pole varem ühtegi kindlat eelrooma rauaaega kuuluvat aardeleidu saadud, välja arvatud Harkust soost leitud imporditud savinõu, mis võis olla aarde osa (Lang 2007a, 247). „Eesti esiajaloo“ on Käitsimäe leid dateeritud 2. sajandisse ning tõdetud, et saadud rinnanõelad on tarandkalmete alale võõrad ning levinud endise Ida-Preisi aladel (Jaanits *et al.* 1982, 224, 223, Joon. 150). Käitsimäe rinnanõeltele sarnane nõel on leitud ka Kogulast Saaremaalt ning V. Lang dateerib selle eelrooma rauaaega (2007a, 182, fig. 111, 1; 183). Kaks suhteliselt sarnast nõela on leitud ka Jäbara C kalmest, mille M. Schmiedehelm dateerib, täpsema võrdlusmaterjalita Eesti ja Läti esemetes, esimese sajandi algusesse pKr. (Шмидехельм 1955, 40; 39, Рис. 9: 1, 3). On olemas ka võimalus, et leiud on pärit varasest kivikalmest, mis on olnud leidmise ajaks niivõrd lõhutud, et selle olemasolu polnud enam märgatav. T. Moora on avaldanud arvamust, et mäel on kunagi kivikalme olnud (Jonuks *et al.* 2006, 12), kuid on tõenäoline, et tema arvamus põhineb just sellesama leiu olemasolul. Kuna rinnanõelte puhul on tegemist esemetega, mis pole Eesti kivikalmetele omased, vaid pigem haruldane import, pakun välja, et tegemist on koos tahtlikult maetud esemetega. Kas tegemist on rituaalse peitmise või mingil muul põhjusel maha jäänud leiukogumiga, pole võimalik öelda. Ehk annaks rohkem vastuseid leiukoha ja selle ümbruse põhjalikum inspekteerimine.

Intsu peitleid (Paistu khk)

Intsu küla Intsu talu maalt on maja vundamendi kaevamisel saadud ¾ meetri sügavuselt korralikult kokkupandud leiukogum: kaks odaotsa, kaks odaotsa putke, kaks mõõga kaitserauda, vikat ja sirp (Palm 1926, 27; AI 2516: 32–39). Ühe juhusliku teate järgi olevat leitud veel paar asja, sh kirves, kuid leidja olevat need ära kaotanud; samuti polevat leiukohal sügavamalt ja laiemalt kaevamine andnud mingeid tulemusi (TÜ arheoloogia arhiivis Paistu kihelkonna juhuslik materjal). Need odaotsad kuuluvad J. Seliranna järgi pika lehe ja lühikese õõsikuga odaotste, ehk Petersoni G-tüüpi odaotste hulka, mille dateering on 10. sajandi teine

⁴¹ VM 2256 A 122; 2255 A 123; 2257 A 124

⁴² VM 2256 A 68; 2255 A 69; 2254 A 70; 2257 A 71

pool kuni 11. sajandi esimene pool, kuid sellised odad olid kasutusel ka veel 12. sajandil (1974, 110–111; 280, Lisa 7, X: 2). Tõenäoliselt on peitleid pärit viikingiajast.

Lõhavere peitleid (Suure-Jaani khk)

Lõhaverest, mitte kaugel linnusest, on leitud 210 mündist koosnev aare, neist suurem osa saksa münste, lisaks 6 taani, 3 anglosaksi ja 1 norra münt. Aare oli peidetud 11. sajandi II poolel ning leitud asula kultuurkihist. (Tõnisson 1962, 201)

Metsküla peitleid (Kõpu khk)

1880. aasta paiku leiti Metskülast kraavi kaevamisel umbes 4 jala sügavuselt kahest kaelavõrust koosnev peitleid. Üks võrudest, peenike ja pronksist, on kahjuks kaduma läinud. Teine, pronksist, massiivsete ülespainutatud koonusekujuliste rikkalikult ornamenteeritud otstega, on jõudnud kogudesse ja säilib numbri AI 2513: 88 all. (Tiitsmaa 1924, 13) Leid on oma koostiselt väga sarnane Liimala peitleiule, mis koosnes samuti massiivsest pasunotstega ja peenikesest keeratud traadist kaelavõrust (Lang 2007a, 247). Metsküla kaelavõru on liiga raske ja liiga kitsas, et seda tavaliseks ehtesjaks pidada. Oma vormilt meenutab see teatud määral Ida-Preisi eelrooma rauaaegseid kaelavõrusid. Tõenäoliselt tehti taolisi esemeid just rituaalide ning ohverdamiste jaoks. Metsküla peitleid on dateeritud hilisesse rooma rauaaega. (samam)

Navesti peitleid (Suure-Jaani khk)

Navesti külast on leitud vaheliti lamedate tahuliste otstega hõbedast kaelavõru. Dateeritud on need Läti paralleelide põhjal 8. sajandi algusesse, eelviikingiaega. (Tvauri 2012, 158) Võru saadi turbamullaselt karjamaalt, kus aluspõhjaks oli vesiliiv, ca 20 cm sügavuselt (Oras 2009, 153). See annab alust uskuda, et ohverdamise ajal paigutati ese kuhugi vesisesse keskkonda.

Olustvere I peitleid (Suure-Jaani khk)

Leid sisaldas üheksa hõbeeset (terved ja katked), 587 10.–11. sajandi münti: 454 saksa, 73 inglise, 29 taani, 3 ungari, ja 1 rootsi raha, 26 araabia dirhemit ja 1 bütsantsi miliareesi. Esemetest tähelepanuväärsemad on hõbedast kullatud ja kaunilt ornamenteeritud oletatav raamatuluku katke ning hõbedast granulatsioonitehnikas näguripats. (Молвыгин, Соколовский 1979, 393–394) Viimasele on Eesti materjalist teada paralleelid Parivere ning Kose aaretest (Tvauri 2012, 152). 11. sajandi lõpul maetud aardeleid on tüüpiline 11. sajandi II poole Eesti aarete kontekstis (Молвыгин, Соколовский 1979, 394).

Puide peitleid (Helme khk)

Hummuli vallast Peedu talu maalt, tänapäeva Puide külast leiti kündmisel 1896. a mais kolm Navesti leiule sarnast kaelavõru ning need kaks kohta ongi selle ehtetüübi ainukesed

leiukohad (Tvauri 2012, 158). Kuna leid on saadud põllult, on võimalik, et see oli omal ajal peidetud mõnda pühasse paika (samas, 296). Pole teada, kas see aare võis rohkematest võrudest koosneda.

Räägu peitleid (Halliste khk)

Sarnaseks leiuks võib pidada Halliste kihelkonnast Räägu külast saadud leiukogumit, kus talu õuest suure kivi ääre alt saadi 8 kirvest. Seegi peitleid jääb ainult oletuseks, kuna ühtegi eset säilinud pole ning tegemist on Jungilt saadud infoga. Mõlemad aarded dateeritakse tinglikult keskmisse rauaaega ja viikingiaega.

Suislepa peitleid (Tarvastu khk)

Suislepa vallast on saadud ehetest koosnev aardeleid, mis sisaldas kaks õhukest käevõru, kaks tahuliste nuppotstega hoburaudsõlge ja ühe sõrmuse. Esemete järgi kuulub leid 12. sajandisse. (Tõnisson 1962, 201)

2.4.3. Rauasulatuskohad

Eestis alustati kohaliku rauatootmisega arvatavasti rooma rauaaaja algul. Senimaani on uuritud kaheksat esimese aastatuhande esimesse poolde dateeritavat rauasulatuskohta. Üks neist on avastatud uuritavast piirkonnast, Olustvere külast. (Peets 2003, 51) Hilisemal ajal (12. sajandil) kujuneb välja kaks suuremat rauatootmiskeskust: Kirde- ja Ida-Eestis ning Põhja-Saaremaal (samas, 84), kuid see ei välista teiste, väiksemate tootmisüksuste olemasolu muudes piirkondades. Üheks selliseks kohaks võib osutada Õnniste küla leiukoht.

Olustvere asulakoha leiumaterjal pärineb suuremas osas 11.–17. sajandist. Kuid sellele eelnes varasem asustusperiood, millest annavad tunnistust ka kaks rauasulatusahju põhja. Nende ümbrusest leiti šlakki ja toorrauatükke. Esimene ahjujäänus koosnes tugevasti põlenud, kohati sulanud pinnaga savist seinafragmentidest ja šlakitükkidest. Savist ahjupõhja järgi oli ahju seinte paksus olnud 5–6 cm, aluse enda paksus oli 3–4 cm, välisläbimõõt 55 cm. Savi, millest põhi oli tehtud, sisaldas üksikuid riibitud keraamika kilde, mis paigutab ahju tõenäolise kasutusaja rooma rauaaega. Kuna teine leitud ahjupõhi oli eelmisele sarnane, vaid veidi paksem ning 10 cm sügavusele maa sisse kaevatud, võib ka selle samasse perioodi dateerida. Tõenäoliselt oli tegu kuppelahjudega. (Peets 2003, 63–64) Samas pole kindel, kas need kaks ahju kunagi ka samaaegselt töös on olnud. Nad paiknevad teineteisest suhteliselt kaugel, vähemalt 70 m kaugusel, ning nende omavahelise suhte selgitamiseks tuleks uurida detailselt Olustvere asula rooma rauaaegset leiumaterjali.

Õnniste külast (praegu Tääksi küla) on Hiiekaldalt leitud nii käsitsi- kui kedrakeraamikat ja ohtralt šlakki, väidetavalt ka luid (pole teada, kas inimese või looma) ja münte. Tõenäoliselt asetsevad seal koos rauatööpaik ja asulakoht. J. Peetsi sõnuti olevat tegemist nii rauasulatusse kui sepikoja kohaga – alt orust tulnud rauamaaki ning esineb nii toorrauda kui rauasulatusšlakki. (Kiristaja 2013). Hiiekallas on pärimuslik ohverduskoht, seal asuvad ohvriallikas, ohvripuud ja ohvrikivi Tõnni vakk (mis on ühtlasi lohukivi). (Jung 1898, 222 (38); Markus, Allik 1923, 73) Teisel pool külateed olevat kaks kivikalme aset (Kiristaja 2013). Keraamika järgi võiks koha dateerida ligikaudu viikingiaega ja hilisrauaaega, kuid kindlasti vajaks Hiiekalda muististe kompleks põhjalikumat uurimist.

2.4.4. Juhuleiud

Uurimispiirkonnast saadud juhuleidudest on käsitlusse kaasatud 42 (lisa 1, tabel 8). Uurimisala juhuleidude seas on palju ehteid, kuid leidub ka relvi, münte ja tööriistu/tarbeesemeid.

Leidub ka mõningaid võõrapäraseid esemeid. Näiteks on leitud Navesti jõest Jäleveres küla kandis hilisrauaaegne semgalipärane traadiga mässitud hoburaudsõlg (AI 3414; Latvijas PSR 1974, 58. tabula: 17). Sürgaverest saadud võrelisele keekandjale (AM 15966 A 409) (lisa 2, joonis 11) sarnaseid leide on Eestist teada vaid kaks. Täpne vaste on Lätist, kuid J. Seliranna arvates tuleks neid pidada päritolult idapoolseteks, kuna taolisi keekandjaid leitakse vadja-novgorodi kääbastest. Sürgavere keekandjale sarnaselt, kontsentriliste ringide ja nõöri imitatsiooniga, kaunistati neid Permi aladel. Samuti pärinevad vadja-novgorodi aladelt võreripatsid, mis võisid olla taoliste keekandjate valmistamisel eeskujuks. (Selirand 1974, 150)

3. EDELA-EESTI ASUSTUSMUSTER

3.1. Pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg

Pronksiaega ja eelrooma rauaaega käsitledes on minu eesmärgiks asustusjälgede käsitlemise kõrval anda ka ülevaade sellest, kuidas ja millal mindi uuritaval alal üle viljelusmajandusele. Selleks tuli vaadelda ka kiviaja lõppu jäävat arheoloogilist materjali, uurida hiliste silmaga kivikirveste, lohukivide ning varaste kivikalmete levikut, sest põllujäänuseid Sakalast veel leitud ei ole. (lisa 3, kaart2)

3.1.1 Muistised ja nende levik

3.1.1.1. Pronksiaeg

Vanem pronksiaeg on Eesti arheoloogilises materjalis mõnevõrra kummastust tekitav periood, millest on teada vähe leide ja veel vähem kinnismuistiseid, erinevalt nii sellele eelnevast kui järgnevast perioodist. Paljuski võib olla tegemist asjaoluga, et hilisneoliitikumi ja vanema pronksiaja materiaalsel kultuuri, mis on tõenäoliselt suures osas üsna sarnane, eriti töö- ja tarberiistade osas, on raske eristada.

Vanemast pronksiajast on kogu uurimispiirkonna kohta teada vaid viis pronkseset, üks oletatav maahaudkalmistu ja asulakoht. Kolga-Jaani kihelkonnast Väike-Kamari külast Raudsaare voorelt on leitud pronksist kitsateraline rantkirves, mis on tõenäoliselt pärit Lõuna-Skandinaaviast või Põhja-Saksamaalt ning mis dateeritakse aega ligikaudu 16. saj eKr (Lang 2007a, 39). Sealte veidi lõuna poolt Eesnurga küla maalt leitud putkkirvest on küll raske tüpologiseerida ja dateerida, kuid tõenäoliselt pärineb see pronksiaja III perioodist (1300–1100 eKr) ning on valmistatud Lõuna-Skandinaavias (Lang *et al.* 2006, 54). Kolmas Kolga-Jaani kihelkonna alalt leitud ese on Kivisaare pronkssirp, mis võib, kuid ei pruugi olla pärit samas asuvast kalmest. Samas paiknevad segatud kultuurkihiga alal ka mesoliitiline ja neoliitiline (ning oletatav pronksiaegne) asulakoht. (Kriiska, Johanson 2002/2003, 13–15) Sirp on pärit tänapäeva Ukraina aladelt ning dateeritakse ligikaudselt 15.–14. sajandisse eKr (Jaanits *et al.* 1982, 132) Ülejäänud kaks juhuleidudena saadud pronkskirvest on leitud hoopis uurimisala lõunaservast. Karksi kihelkonnast Karksi ümbrusest ja Helme kihelkonna Asu mõisa aladelt on leitud pronksist õlgkirved, mis esindavad Skandinaavias pronksiaja II perioodil (1500–1300 eKr) vägagi levinud tüüpi (Lang 2007a, 39). Samas on neid kirveid peetud oma rohmakuse tõttu pigem kohalikuks toodanguks ning pärinevaks II ja I

aastatuhande vahetusest (Jaanits *et al.* 1982, 132). Nooremast pronksiajast on uurimispiirkonnast teada vaid üks pronksese – Suure-Jaani kihelkonnast Toonojalt saadud putkkirve katke, mis pärineb Ida-Euroopa metsavööndist, Kaama jõe basseini alalt (Lang 2007a, 255). Viljandist Suusahüppemäelt leitud Lüganuse tüüpi keraamika servatükk näitab, et mingisugune elutegevus on mäel või selle lähemas ümbruses aset leidnud, kuid üks kild on liiga vähe, et seal selleaegset asustust oletada. Lisaks on veel mõned asulakohad, kust on leitud tekstiilkeraamikat, ning mis võivad seetõttu olla olnud kasutusel mingil perioodil juba pronksiajal, kuid probleemide tõttu tekstiilkeraamika dateerimisel nendega ei arvestata⁴³. Seega ongi kogu pronksiaja peale uurimisalalt teada vaid viis pronksileidu, üks oletatav asulakoht koos maahaudkalmistuga (mis on dateeritud samuti juhuleiu poolt) ning üks keraamikaleid.. Arvestades perioodi pikkust, on tegemist ülimalt vähese materjaliga.

Asustuse paiknemise mõistmiseks pronksiajal võib olla abi silmaga kivikirveste levikumustri vaatlemisest (kokku 128⁴⁴). Potentsiaalsete pronksiaegsete asulakohtadena on pakutud välja kohti, kust on lähestikku leitud mitu hilist silmaga kivikirvest, nt Viljandi kihelkonnas Uusna külas Västriku talu maal ning Kolga-Jaani voorestikus Käosaarel (Johanson 2003, 22 ja seal viidatud kirjandus). Asulakohtade kaevamised mujal Eestis on näidanud, et vanemal pronksiajal on edasi elatud juba hilisneoliitikumiski asustatud paikades (nt Akali ja Kullamäe asulakohad Tartumaal). Nöörkeraamika asulakohad on teada Kolga-Jaani kihelkonnas Siimusaarel ja Kivisaarel, Viljandi kihelkonnas Valmas ja Kuudes (Madi), Suure-Jaani kihelkonnas Olustveres (Johanson 2003, tabel 2) ning Paistu kihelkonnas Kaarli külas Õisu järve kaldal (TÜ 2250)⁴⁵. Vaadeldes hilisneoliitiliste silmaga kivikirveste ning pronksiaegsete hiliste silmaga kivikirveste levikukaarti (Johanson 2003, joonis 1), on näha, et kui kiviaegsed kirved on levinud hajusalt pea üle kogu uurimisala (vähemalt Viljandi- ja Valgamaa osas), on hilised kirved kohati koondunud rühmadesse, kohati paiknevad hajusalt. Enim on neid leitud Kolga-Jaani voorestiku alalt, üsna palju ka Suure-Jaani kihelkonna läänepoolt ning mõnevõrra hajusamalt Võrtsjärve läänekalda piirkonnast. Silma paistab see, et hiliste silmaga kirveste leiukohad on üldiselt metsasematel ja soisematel aladel, enamasti mõne jõe lähedases tsoonis, kuid osa ka Võrtsjärve kalda läheduses.

⁴³ Tekstiilivajutisega keraamika dateerimise problemaatika kohta vaata Kriiska *et al.* 2005.

⁴⁴ Kaardile kantud hilised silmaga kivikirved on esitatud Johanson 2003, Tabel 1 järgi. Esinemine kihelkondade kaupa: esimesena on antud silmaga kivikirveste arv, sulgudes hiliste silmaga kivikirveste arv: Kolga-Jaani 51 (22), Suure-Jaani 19 (9), Viljandi 15 (4), Helme 10 (5), Halliste 10 (2), Tarvastu 8 (4), Köpu 5 (3), Paistu 4 (3), Karksi 3 (0), Saarde 2 (0).

⁴⁵ Nöörkeraamika asulakohad on kantud kaardile Johanson 2003, tabel 2 järgi, välja arvatud asulakoht Kaarlis, mille kohta on info saadud suuliselt A. Vindilt (juuli 2013).

3.1.1.2. Eelrooma rauaaeg

Eelrooma rauaaegseid asustusjälgi on leitud vaid kolmest kohast: Olustverest (leiumaterjal), Siimusaarelt (leiumaterjal) ja Valgjärve järveasulast (süsinikuanalüüsid ja dendroproovid). Juba eelpoolmainitud Lüganuse keraamika kild võib pärineda samuti eelrooma rauaaja varasest etapist. Sel juhul võiks ka Jämejalas paikneva lohukivi varaseks dateerida. Kindlasti on kõnealusel perioodist pärit Kolga-Jaani kihelkonnast Leie külast Käitsimäe talu maalt saadud oletatav peitleid. Mõnevõrra kahtlasem on lohukivide dateerimine. Tõenäoliselt on lohukivide tegemise traditsioon jõudnud Eestisse eelrooma rauaajal ning kestnud hiljemalt vanema rooma rauaaja lõpuni (Tvauri 1997, 41). Seega võib arvestada, et vähemalt osa (võimalik et ka pea kõik) lohukive pärineb hoopis rooma rauaajast. Seetõttu on nad kantud mõlema perioodi muististe levikukaardile. Kolga-Jaani kihelkonna Eesnurga küla maadel paiknevat lohukivi võib pidada eelrooma rauaaegseks, kuna samast külast on saadud noorema pronksiaja kirves, kuid märke inimeste tegutsemisest seal rooma rauaajal ei ole. Ülejäänud lohukivid ei paikne eriti lähedal muudele eelrooma rauaaegsetele muististele, ehk teatud mõõndustega vaid Suure-Jaani kihelkonna idaosas. Veel võib eelrooma rauaaega dateerida kivilalmed Sammaste Kirikumäel, Viisukülas, Kuudes ja Holstres ja oletatavalt veel Ämmustes ja Jäleveres. Samas on vähemalt nelja neist kalmetest kasutatud edasi ka rooma rauaajal ning nende rajamisaja paigutamine varasemasse perioodi jääb materjali puudusel paljuski spekulatsiooniks. Mis puutub kalmevormidesse, siis võib mõne eelpoolnimetatud kalme puhul oletada, et tegemist on kivikirstkalme või kiveringidega kangurkalmega, kuid ei saa ka välistada varaseid tarandkalmeid. Veel on teada üks juhuleid, Viljandi kihelkonnast Saare- ja Laaneküla vahelt leitud silmaga rauast kitsaskirves, mille võib dateerida eelrooma ja rooma rauaaja vahetusse, 1. sajandisse pKr (Vassar 1956, 183). Kokkuvõtvalt peab mainima, et ka eelrooma rauaaegne arheoloogiline materjal on väga napp ning selle dateerimine nimetatud perioodi mõneti problemaatiline.

3.1.2. Asustusp muster ja üleminek põllumajandusele

Kõige paremini saab maaviljeluslikule majandamisviisile üleminekut uurida, kombineerides põllujäänustest saadud teavet palünoloogiliste andmetega ning asustuse ja maastiku vaheliste suhete väljaselgitamisega. Põllujäänuseid uuritavast piirkonnast teada ei ole, kuid neljas kohas on tehtud palünoloogilisi ja söeosakeste analüüse – Meleski ja Parika

rabas, Lõhavere soos ning Äriküla küla juures oleval turbasel alal⁴⁶. Kahjuks paiknevad kaks esimest paika uurimisala kirdenurgas, väljaspool põlluharimiseks sobivamat kõrgustiku ala.

Meleski rabast tehti mitmest puursüdamikust nii palünoloogiline kui söeosakeste loendus. Viimaste põhjal võib öelda, et hilismesoliitikumis, 5500–5000 kal. a. eKr leidis tänapäevase Meleski raba piirkonnas (antropogeenne?) põhjus seeriaviisilisteks põlenguteks. Söeosakeste sisaldus on märgatav kuni hilisneoliitikumini, mil tuleb märgatav langus. (Amon 2006, 53). Õietolmudiagrammis on näha ka väikest apofüütide (antud juhul maltsalised, angervaks ja tulikalised) osakaalu (0,5 %) (samas, 39; joonis 10), kusjuures samas sügavuses on täheldatav ka suurim söeosakeste pindalaväärtustega vahemik (samas, 32). Kõne all olev sügavus dateeritakse aega veidi enne perioodi 1045–921 a eKr⁴⁷ (samas, 25, tabel 2 ja 28, joonis. 3 järgi). Uus tugev tõus söeosakeste esinemises saabub veidi enne aastat 1000 eKr, saavutades maksimumi 1105–985 a eKr ning pronksiaja lõpust alates toimub söeosakeste pidev järkjärgult suurenev sissekanne (samas, 54, joonis 14; 56).

Parika rabas on inimõju nähtav mesoliitikumis, kuid neoliitikumi ja pronksiaja jooksul on see nõrk, maastiku avatus väheneb ja mets taastab oma positsioonid. Nooremal pronksiajal jalaka arvukus kahaneb (aasta 900 eKr paiku) ja maastik on suhteliselt avatud, kuid põllumajanduslik kasutus pigem piiratud ja sporaadiline. Maastik jääb avatuks ka edasistel perioodidel. Esimest korda leidub setetes nisu ja odra õietolmu alles rooma rauaajal. (Niinemets *et al.* 2002, 251–254)

Lõhavere linnamäe juurest soost võetud proovides on nooremal pronksiajal täheldatavad üksikud kultuurkõrreliste ning nendega koos nõgese, puju ja oblika õietolmuterad. Inimtegevuse mõju taimekooslustele on selgemalt väljendunud hiljemalt ajaarvamise vahetuse paiku, mis tõenäoliselt on seotud viljelusmajanduse kujunemisega eelrooma rauaaja lõpul. (Rõuk, Tõnisson 1984, 342–343)

Nagu juba mainitud, on uurimisalalt nii pronksi- kui eelrooma rauaegset leiumaterjali vähe saadud, mistõttu peab kõike, ka juhuleide, täielikult ära kasutama. Kristiina Johansonit tähelepanekud asustuse paiknemise kohta Lõuna-Eestis hilisneoliitiliste ja pronksiaegsete juhuleidude leviku põhjal näitavad, et ulatuslik nihe asustuses on toimunud peamiselt pronksiaja, ent osalt juba hilisneoliitikumi jooksul. Mesoliitiline, vara- ja keskneoliitiline asustus paikneb suurte veekogude lähedal, püügimajanduslikuks tegevuseks sobivatel aladel. Kuid osa nöörikeramika kultuuri muististest paikneb samuti samades kohtades või nende

⁴⁶ Polleniproove võeti 2012. a ka Karksi ja Viljandi ümbrusest, kuid kuna need on võetud projekti „Ecology of Crusading“ raames, siis on analüüsimisel keskendunud keskajale.

⁴⁷ Siin ja alljärgnevalt esitatud kalibreeritud tulemus.

vahetus läheduses, mis näitab, et kuigi püügimajanduslik strateegia oli endiselt oluline, pakkusid need kohad ka võimalusi põllumajandusliku tegevuse viljelemiseks. Samas leidub ka täiesti uutes piirkondades asuvaid nõorkeraamika asulakohti, kus võidi looduslikke tingimusi arvestades olla juba keskendunud maaviljelusele. (Johanson 2003, 86) Kõrgustiku aladel elati tihti siseveekogude (järved, jõed, kuid ka ojad ja allikad) läheduses, eriti nähtav on hiliste silmaga kirveste koondumine vooluveekogude hargnemiskohtadele. Aja jooksul kurnati need kohad välja ja jäeti maha. (samas, 67)

Teatud paralleele võib tõmmata pronksiaja silmaga kivikirveste ning vanema rauaaja lohukivide vahele – mõlemad näivad esindavat kivikultust seoses viljakuse, sh põllumaade viljakusega. Rannikupiirkonnas tekkisid keskmisel pronksiajal statsionaarsed põllusüsteemid ning samas piirkonnas on lohukivide arvukus kõige suurem. Samas sisemaal, kus alepõllundus ja uudismaade raadamine püüsid tähtsal kohal veel sajandeid, on lohukive oluliselt vähem, kuid seal jällegi kasutati kauem lihtsaid silmaga kivikirveid. (Lang 2007a, 30–31) Seega võiks laias laastus hiliste silmaga kivikirveste leviala siduda alepõldude ja lohukivide leviala esimeste põlispõldudega.

Vaadates uurimispiirkonna materjali, näib, et nooremal kiviajal on suures osas jätkuvalt elatud samades kohtades kus varemgi ning valdavaks elatusallikaks on olnud püügimajandus. Samas võidi teatud määral tegeleda ka karjakasvatusega ning algelise maaviljelusega. Mõnel juhul on liigutud varasematest asustuspiirkondadest eemale, kõrgustiku alale, näiteks Olustverre ja Kuudesse (Madi), mis on seejärel pea järjepidevalt olnud asutatud tänapäevani. Hiliste silmaga kivikirveste paiknemine kohati soistel ja metsastel aladel, kohati põlluharimiseks sobivatel aladel, räägib eluviiside paljususest. Jõgede kallaste eelistamine elupaikadena pronksiajal võimaldas korraga harida põldu, tegeleda kalastamisega ning pakkuda samas võimalusi lihtsamaks liikumiseks, muuhulgas ka kaugkaubanduseks (või kaugsuhtlemiseks), millest annavad tunnistust kaugelt pärit pronksesemed. Jõgede lammid võisid olla sobiv maa nii karjakasvatamiseks kui esimeste väikeste põllulappide rajamiseks. (vt ka Vedru 2004) Hilistel silmaga kirvestel võisid olla mitmesuguseid funktsioone, muuhulgas nii praktilisi (asulakohaleiud, osa juhuleidudest) kui ka rituaalseid või sakraalseid (kalmeleiuud, osa juhuleidudest) (Johanson 2005, Jonuks 2009). Kui neid kasutati alepõldude raadamiseks, seostusid praktiline (puude langetamine) ja rituaal-sakraalne (maa muutmine viljakaks, eelpoolmainitud kivi ja viljakuskultuse seosed) roll. Võimalik, et osa kirveid kaotati aletegemise käigus juhuslikult kuid võimalik, et osa ka ohverdati, näiteks maa sümboolse viljastamise eesmärgil.

Kolga-Jaani voorestikus ja Suure-Jaani kihelkonna lääneosas (kui seal elati) jätkus, arvestades looduslike tingimusi, arvatavasti läbi pronksiaja (ja tõenäoliselt ka hiljem) suures osas püügimajandusest elatamine. Samas on enim hiliseid silmaga kirveid leitud just neist kahest piirkonnast. Võib-olla kehtis kirveid ja viljakust seostav mõtteviis ka püügimajanduslikes piirkondades. See seos võis olla olemas nii enne maaharimise tulekut, kui levida ka eeskujuna põlluharijate kogukondadest. Seega võidi kirveid kasutada ka looduslike maade nõ viljastamiseks, et saada suuremat jahi- ja kalasaaki või korilussaadusi. Võib-olla oli see võimalus maagiliselt hoolitseda „oma“ karja ja söödamaa eest. Aasta 1000 paiku eKr võis karjakasvatus saada suurema osakaalu ka neis piirkondades, eriti Kolga-Jaani alal. Teine võimalus, seletamaks rohkete hiliste silmaga kivikirveste paiknemist Suure-Jaani kihelkonna lääneosas, on just eelpoolmainitud kaugkaubanduse/suhtlus. Nimelt voolavad kõik sealsed jõed Pärnu jõkke, võimaldades seega läbikäimist jõe kallastel elavate kogukondadega ning pakkudes ühtlasi väljapääsu merele.

Kindlasti ei mindud igal pool ja korruga üle uuele elatusviisile. Alati on neid, kes on pigem konservatiivsed ja eelistavad jääda tuntud tegevuste ja asustusala juurde. Tõenäoliselt tekkisid erineva majandusviisiga kogukondade (hõimude, külade, perede) vahel kaubandussuhted, kus vahetati saaki ja saadusi omavahel. Praeguse uurimisseisu juures ei saa küll öelda, kui suured inimhulgad elasid koos, kuid kindlasti oli rahvaarv ja ühes kohas elavate inimeste arv suurem aladel, kus põllumajandus oli valdavam.

Suurem osa eelrooma rauaaegsetest muististest paikneb aga hoopis uue mustri järgi kui varasemad, välja arvatud Kolga-Jaani kihelkonna ala. Võimalik, et just sellel perioodil saavutab maaviljelus valdava osakaalu elatusallikate seas ning kuna tekkis vajadus suuremate põllumaade järgi, liiguti kõrgustikul uutele aladele, nagu seda lohukivide ja kivikalmete levikukaardilt näha on. Eelrooma rauaaja lõpuga seonduvad ka kaalukad märgid viljelusmajandusest Lõhavere soos. Samas, kuna ka Kolga-Jaani kihelkonna alal paikneb rohkete aukudega lohukivi ja võib-olla ka mõned kivikalmed, ei saa välistada, et mitte kõik ei suundunud majandusviisi muutudes mujale elama, vaid jääd ka traditsioonilistesse elupaikadesse, kui seal vähegi põlluharimiseks sobilikke tingimusi leidis. Seega võib öelda, et üleminek maaharimisele on protsess, mis näib mitmekesise looduskeskkonnaga uurimisalal olevat võtnud aega üle 2000 aasta. Esimesed märgid viljelusmajandusest pärinevad neoliitikumist kuid mõnel pool on hakatud vilja kasvatama ilmselt alles rooma rauaajal.

3.2. Rooma rauaaeg

3.2.1. Muistised ja nende levik

Muististe leviku põhjal on näha, et kõige tihedamalt asustatud ala oli Sakala kõrgustiku põhjaosa st Suure-Jaani kihelkonna idaosa, Viljandi kihelkonna kesk- ja lääneosa ning osaliselt ka Paistu kihelkond. (lisa 3, kaart 3) Parika raba palünooloogiliste uuringute põhjal on rooma rauaaajal näha asustuse tihenemist ning setetes leidub esimest korda nisu ja odra õietolmu. (Niinemets *et al.* 2002, 251–254) Sealtn lõuna poole näib asustus olevat hõredam ja laialipillutatud, kuid on siiski nähtav.

Kolga-Jaani kihelkonna ala on rooma rauaaajal väga hõredalt asustatud, vaid Siimusaare voorel on märke jätkuvast inimtegevusest. Eesnurga küla lohukivi kuulub tõenäoliselt eelrooma rauaaega, kuid lohkude keskmisest suurem arvukus (31) kivil viitab, et seal on tegeletud maaharimisega suhteliselt pikka aega. Kaks teadaolevat kivikalmet on kahjuks dateerimatud. **Suure-Jaani** kihelkonna idaosa (välja arvatud kõige idapoolsem ots, kus asub Parika raba) näib olevat tihedalt asustatud, millest annavad tunnistust arvukad lohukivid. Enim (neli) paikneb neid Kuiavere külas. Peab ka mainima, et selles piirkonnas asub suurem osa Sakalamaa aukuderohkeimatest lohukividest: Navesti kivil on auke 87, Kuiaveres 33 ja 18, lisaks Önniste 14 ja Võhma 13 auguga kivi. Samas pole üldiselt lohukivide lähedusest teada kivikalmeid või rooma rauaaegseid asulakohti. Ja vastupidi, Olustvere rooma rauaaegse asulakoha ja rauasulatuskoha lähedusest pole teada lohukive. Ka oletatavalt rooma rauaaega dateeritavad Jälevere kivikalme ja Lituvere asulakoht paiknevad lohukivide levikuareaalist kaugel. Kihelkonna lääneosast on leitud kõik uuritavalt alalt pärit tuluskivid, mis on samas ainukesed märgid inimtegevusest sellel alal. Samas võivad tuluskivid olla pärit nii rooma kui keskmisest rauaaajast.

Viljandi kihelkonnast on rooma rauaaajast teada mäepealne asula Viljandi Lossimägedes, nõrga kultuurkihiga asulakoht Mustiveres, kivikalmed Kuudes ja Vana-Võidus, kaks lohukivi Vasara külas ja üks Jämejalas, lisaks oletatavalt rooma rauaaega kuuluv (neljaliikmeline?) kalmerühm Uusnas ning kitsaskirves, mis on saadud kas kalmetest või nende lähedalt. Suurem osa neist muististest paiknevad jõgede suhtelises läheduses kõrgete ürgorgude kaldapealsetel. **Kõpu** kihelkonna idaotsas, mis moodustab maastikulise terviku Viljandi kihelkonna aladega, paiknevad suhteliselt lähestikku (vahemaa veidi vähem kui 800 m) Kingu asulakoht ja Puiatu kivikalme. Neist omakorda vähem kui nelja kilomeetri

kauguselt on saadud Metsküla peitleid, mida on selle koostise tõttu peetud votiivaardeks (Lang 2007a, 247).

Tarvastu kihelkonnast on teada vaid üks lohukivi Kalbuselt ja mitmeid dateerimata kivikalmerühmi, mis kõik asuvad kihelkonna põhjaosas. **Paistu** kihelkonnas kuuluvad rooma rauaaega kaks kivikalmet Viisukülas ja Heimtalis, kolm lohukivi Aidus ja üks Muris, Öisust juhuleiuna saadud rombripats (mis võib pärineda lõhutud kalmest) ning oletatav asulakoht Muri külas. Viimase vahetus läheduses on üks lohukividest. Üldiselt on näha asulakohtade ja kalmete paiknemist jõgede ja järvede kallastel, kuid need on enamasti väiksemad kui Viljandi kihelkonnas. Sama võib öelda ka **Halliste** kihelkonna nelja kivikalme kohta Sammastes, Hallistes ja Abjakul. **Saarde** kihelkonna alalt on saadud vaid üks juhuleid – rooma või keskmisses rauaaega dateeritav putkkirves Väljakülast. Senimaani pole leiukoha lähedusest ühtegi hilisrauaajast vanemat asustusjälge leitud. **Karksi** kihelkonna alal paiknevad tänapäeva Ärikülas lähestikku Remsi lohukivi ning Ülpre nelja- kuni viieliikmeline kalmerühm. **Helme** kihelkonna rooma rauaaegsed muistised – kolm kivikalmet Veisjärves, Põrgas ja Hummulis, kaks asulakohta Tõrvas ja Jõgevestel ja kaks lohukivi Möldres – on suhteliselt hõredalt üle kogu kihelkonna laiali. Samas on üsna hästi näha muististe seotus suuremate jõgede ja järvega.

3.2.2. Asustusmuster ja ühiskond

Kõige arvukam muistiseliiik rooma rauaajast on kivikalmed. Suurema või vähema kindlusega sellesse perioodi dateeritavaid kalmeid või kalmerühmi on 14, neist neli on arvatavasti saanud alguse juba eelrooma rauaajal. Paiknevad nad Sakala kõrgustiku alal hajusalt ja suhteliselt ühtlaselt, anomaalselt tühi on rooma rauaaegsetest kalmetest vaid Suure-Jaani kihelkond. Hõredalt esineb kalmeid ka Helmes ning üldse mitte Tarvastu kihelkonnas. Viimasel juhul võib tegu olla küll näivusega, kuna arvukad kalmed kihelkonna põhjaosas on dateerimata. Suure tõenäosusega on uurimisala rooma rauaaegsete kalmete puhul tegemist tüüpiliste tarandkalmetega. See kalmevorm kujunes välja Kirde-Eestis ning jõudis läbi Kesk-Eesti Edela-Eestisse hiljemalt kolmandaks sajandiks (Lang 2007a, 203). Samas on A. Vassar dateerinud osa Vana-Võidu kalmest saadud esemeid 1. ja 2. sajandisse pKr (1956, 183). Kuna Põhja-Lätis on asunud teine tarandkalmete kujunemiskeskus (Laul 2001, 191), võivad Edela-Eesti kalmed olla saanud mõjutusi ka sealt. Samas on see vähetõenäoline, kuna seni ajani pole Lätis vahetult vastu Eesti piiri asuvalt alalt kivikalmeid leitud ning Sakalas puuduvad ka balti hõimude ehete eeskujul tekkinud ehtevormid, mis on tavalised Kagu-Eestis (samas, 183; 200,

joon. 75). Võib-olla aitaks küsimusse selgust tuua Koiva jõe, Burtnieki järve ning Eesti riigipiiri vahelise ala arheoloogiline inspekteerimine. Kalmete ehitusmaterjalina mainitakse nii raud- kui paekive, viimaseid küll vaid Suure-Jaani kihelkonna alal.

Maastikul paiknevad kalmed tavaliselt avara vaatega kõrgemal alal, tihti kas jõeoru veerel või kõrgemal künkaveerul, nagu ka mujal Eestis. Need kohad on tänapäeval kultuuristatud (põllud) ja metsikute alade piiril, mis on sarnane joon Kagu-Eestiga (Jonuks 2009, 239). Olles maastikul dominantsed ja monumentaalsed ehitised, võidi kivikalmeid kasutada ka kui võimu legitimeerimise ideoloogilisi vahendeid teatud ühiskonnakihi poolt (vt Ligi 1995, 220–226). A. Vassar on toonud välja, et uurimisaluse piirkonna kivikalmed paistvad silma panuste vaesuse poolest, mis eristab neid Kirde-Eesti ja Harju regioonides paiknevate kivikalmete traditsioonist. Teisalt eristab neid Kagu-Eesti kalmetest oluliselt väiksem sõlgede arvukus 2.–4. sajandil. Ugandi alale omased kärbis- ja ketassõled on Sakalas hoopis tundmatud. (Vassar 1956, 186–189) Kalmetest on tõesti leitud üsna vähe nii põlenud kui põlemata panuseid. Kuna suurem osa leide on saadud kalmetest juhuslikult, enamasti nende lõhkumise või mitteprofessionaalse kaevamise käigus, on need mõõtmelt suuremapoolsed. Teadetes mainitakse amb- ja silmiksõlgi, kaelavõrusid ja nende fragmente, käevõrusid ning kõige enam kirveid. Vassari sõnutsi on see Sakala ala eripära ning räägib kirve kultuslikust tähtsusest, mille juured on juba varasemas ajas (1956, 189). Võrdluseks, Kagu-Eesti tarandkalmetest on saadud kokku vaid kaks kirvest (Laul 2001, 163).

Sammaste Kirikumäge arheoloogiliselt kaevates tõdeti just rooma rauaaegsete panuste suurt fragmenteeritust ja tugevat põlemisastet, mis võivad olla seotud surnute põletamisega kalmealal. Lõkkeasemeid on leitud ka teistelt uurimisala kalmetelt, kus nad võivad olla märkideks seal läbi viidud kombetalitustest. Nagu tarandkalmetele omane, on üksikute matuste eraldamine ning indiviidide ja panuste kokkuviiimine võimatu. Valdav osa kalmetest leitud luukildudest on põlenud ning Ülpre kalmest leiti luid üldse väga vähe. Samas mainitakse, eriti vanemates teadetes, luulademetete ja tuhakihtide leidmist. Luud esinevad mitmes kontekstis (põletusplatsil, kalmes, kalme ümbruses?) ning nendega manipuleerimine on oletatavasti olnud osa kalmel läbi viidud rituaalidest (Jonuks 2009, 235). V. Lang on oletanud Ülpre kivikalme matuste- ja luudevaesuse põhjal, et kalmed olidki pigem monumendid, rituaalide ja kultustoimingute läbiviimise kohad, kuhu selle käigus sattus ka inimluid (Lang 2007a, 202).

Kalmete leiuvaesust võib ühelt poolt tõlgendada uskumuslike erisustega, võrreldes naaberpiirkondadega. Teisalt võiks aga näha erinevusi ühiskonna sotsiaalsetes suhetes. Kui esemete asetamine hauda, kas siis matuse või rituaalide raames, käis põhimõttel, et mida

rohkem seda uhkem, siis võis uhkete ja rohkete esemete demonstratiivne loovutamine mõjuda prestiižselt. Võib-olla sai niimoodi kindlustada endale suurema esivanemate toetuse või tihedama sideme ettekujutuse, mis mõjutas ka maiseid suhteid. Seega võiks arvata, et sotsiaalsed suhted olid Sakala aladel vähem teravad kui rikkalike panustega kalmete piirkondades. Võimalik, et kalmetest saadud rohked kirved on samuti sattunud sinna kombetalituste kaudu ning on seotud usundiliste kujutelmadega. Pronksiajast on uurimiskiirkonnast teada viis metallist kirvest, mis moodustab üsna suure osa Eesti pronkskirveste koguarvust. Kirveste rohkus erinevatel perioodidel võib viidata piirkondlikule erisusele religioosses maailmapildis, kus kirved etendasid eriti olulist rolli.⁴⁸

Inimeste elamisjälgedega kohti rooma rauaajast on teada üheksa. Enamasti annavad tollaegsest asutusest tunnistust tekstiil- ja/või riipejälgedega keraamikakillud, mis pole küll eriti arvukad. Kaht elamispaika – Viljandi Lossimägedes ja Tõrva Tantsumäel – võiks nende asukoha tõttu nimetada mäepealseteks asulateks. Kahjuks pole leiumaterjali nappuse tõttu võimalik nende asulate väljanägemise ja olemuse kohta midagi öelda. Võimalik, et neil on olnud taraladseid kaitse- või piirderajatisi. Teistes Eesti piirkondades paiknevad sarnaste asulate läheduses samaaegsed asulakohad ja kivikalmed (Lang 2007a, 73), kuid kahe kõne all oleva paiga puhul on lähimaks muististeks lohukivid, ühel kolme ja teisel kuue kilomeetri kaugusel.

Suure-Jaani kihelkonna lääneosast on leitud kõik uurimiskiirkonna tuluskivid. Neid tarvitati Eesti aladel tule löömiseks tõenäoliselt rooma rauaajast hiljemalt eelviikingiajani, mil kasutusele tulid tulerauad. Laiemalt võttes on tuluskivid levinud Skandinaavias, Soomes ja Baltimaades. Pea kõikjal võib täheldada, et neid leitakse enim soistelt ja metsastelt aladelt, kus muid rauaaja muistiseid ei tunta. Samas on tuluskive Eestis leitud nii kääbastest kui kivikalmetest. Võimalik, et tegemist on omaaegsete viljakuskultuslike ohvriandidega. (Jonuks 2009, 226–227; Tvauri 2012, 88–89) Tuluskivide leiukohad Suure-Jaani kihelkonnas on suurte jõgede äärsed kõrgemad paigad⁴⁹. Alepõldude rajamine sinna oleks alade väiksuse ja asutusest kaugel paiknemise tõttu üsna mõttetu. Neid jõgedeäärseid kõrgemaid kohti võisid kasutada peatuspaigana Pärnu jõe vesikonna jõgesid mööda liiklevad inimesed. Ühelt poolt võib olla tegemist kogemata kaotatud esemetega, kuid võib-olla omas tuluskivide ohverdamine mingit kaitsemaagilist (tuli kui kaitse- ja tõrjevahend) eesmärki.

⁴⁸ Üheks näiteks veidi hilisemast ajast võib olla ka Halliste kihelkonnast Räägu külast talu õuest suure kivi ääre alt saadud kaheksast kirvest koosnev leiukogum, mille oma loomu poolest võiks dateerida keskmisse rauaajaga või viikingiaega.

⁴⁹ Leitud on tuluskivid enamasti 20. sajandi jooksul, mil neile väikestele kõrgematele maalappidele rajati üldise maapuuduse kontekstis talud.

Vassar on rooma rauaaegse asustuse tuumikalana esile toonud Viljandi piirkonda, kuna Kuude ja Vana-Võidu kalmetest on saadud teistest arvukamalt metallpanuseid (1956, 188). Arusaamatuks jääb sealjuures, miks on Suure-Jaani kihelkonna alalt leitud nii vähe rooma rauaaja kivikalmeid, kuid samas võrdlemisi palju lohukive. On vähetõenäoline, et lohukivid oleksid kandnud seda rolli, mis kivikalmetel ühiskonna religioonis ja sotsiaalsetes suhetes täita tuli. Samas on raske uskuda, et just sealt pole kivikalmeid üles leitud, kuna tegemist on Sakala parimate muldadega, mis on ulatuslikult põllustatud. Jääb üle vaid arvata, et maetud on näiteks maa-alustesse põletuskalmetesse. Ka Eesti teistes piirkondades on osa inimesi maetud tõenäoliselt kuidagi teisiti kui kivikalmetesse, kõige tõenäolisemalt maa-alustesse põletuskalmetesse (vt Lang, Ligi 1991; Lang 2007a, 217–218; Lang 2011).

Asulakohtade vähese uurituse tõttu on nende kohta raske midagi öelda, kuid kultuurkihtide nõrkuse ja keraamika vähesuse põhjal peab nõustuma arvamusega, et levinud oli üksiktaluline asustusviis (Lang 2007a, 94). Samas kujutaksin ma tollast asustusmustrit ette pigem hajakülana, kus majapidamised asuvad üksteisest küll eemal, kuid lähemal paiknevad pered suhtlesid tihedamalt, võimalik, et haldasid koos metsa-, karjamaa- ja/või veealaid, kellega koos korraldati suuremat tööjõudu nõudvaid ettevõtmisi ning viidi läbi usundilisi toiminguid ja rituaale. Asulakohtade hierarhia (avaasulad *versus* mäepealsed asulad) ning mingi osa ühiskonna dominantsust manifesteerivate kalmete olemasolu näitab, et ühiskondlikud muutused, mille sarnased olid rannikul toimunud kohati juba nooremal pronksiajal, olid nüüd toimumas ka Sakala kõrgustike aladel (vt Lang 2007a, 263). Kas ja mil määral oli tegemist ühe domineeriva talu süsteemiga (vt nt Lang 1996, 465–469), ei julge ma siinkohal väita. Muutuste põhjuseks oli tõenäoliselt põllumajandusele ja karjakasvatusele ülemineku poolt põhjustatud rahvaarvu kasv, mis tõi kaasa sotsiaalsete suhete komplitseeritumateks muutumise. Võimalik ka, et tasapisi hakkas tekkima konkurents parematele põllumaadele.

3.3. Keskmise rauaaeg

3.3.1. Muististe levik

Keskmisest rauaajast on kogu Eestis teada suhteliselt piiratud arvul muistiseid (vt Tvauri 2012) (lisa 3, kaart 4). Ka uuritavast piirkonnas on neid keskmisest rauaajast teada vähem kui eelnevast ja järgnevast perioodist. Kokku on suurema või vähema kindlusega keskmise rauaaega dateeritavaid asulakohti kümme, kivilalmeid üks, peitleide viis ja juhuleide seitse (neist viis on tuluskivid). Mis võiksid olla põhjused, et tollest perioodist on leitud nii vähe inimese kohalolule ja tegutsemisele viitavaid märke? Kas asi on tõesti asustuse puudumises või on muistised meie eest kuidagi peidetud? Mis põhjustel kerkivad esile linnused Tõrvas ja Voorus?

Üldiselt on uurimisala põhjaosas asustatud samad alad mis rooma rauaajalgi. Kolga-Jaani, Saarde ning suurem osa Kõpu kihelkonna alad on endiselt üsna muististevaesed. Parika raba palünoloogiliste uuringute põhjal on näha rahvastiku tiheduse vähenemist rahvasterännuajal, kuna kultuurkõrreliste õietolmu leidub oluliselt vähem ning kuuse ja jalaka arvukus suureneb veidi (Niinemets *et al.* 2002, 254). Muutustena võrreldes rooma rauaajaga on näha Halliste ja Paistu alade suhtelist ja Karksi kihelkonna täielikku tühjust. Uute piirkondadena on esile kerkinud Tarvastu kihelkonna lõunaosa (seda küll vaid ühe muistise näol) ning eriti Helme kihelkonna lõunapiirkond. Endiselt on täheldatav muististe paiknemine suuremate või väiksemate jõgede ja ojade ääres.

Suure-Jaani kihelkonna alal asuvad muistised samas piirkonnas nagu rooma rauaajalgi. Endiselt on elatud Olustveres ning võimalik, et ka Lituveres. Olustverest ca kolme kilomeetri kauguselt, Navestist, on leitud 8. sajandi algusesse dateeritav vaheliti lamedate tahuliste otstega hõbedast kaelavõru, mis on tõenäoliselt ohverdatud. Kuna tuluskivide dateering on üsna laialivalgub, võib kihelkonna lääneosast saadud tuluskividest osa pärineda ka keskmisest rauaajast. **Kolga-Jaani** kihelkond on üsna leiutühi. Ainsateks leidudeks on Vaiblast saadud odaots ning Järtsaare oletatav peitleid, mis võib pärineda keskmisest rauaajast. **Viljandi** kihelkonna materjal on samuti napp. Viljandi Lossimägedes võis ühe juhuleiu (ambsõle katke) põhjal otsustades rahvasterännuajal mingi elutegevus käia. Mustiveres on täheldatav kultuurkihi intensiivistumine 7.–8. sajandil. Samas on uute asulakohtadena tulnud juurde Verilaske I ja eelviikingiajal ka Aindu. **Paistu** kihelkonnast on teada vaid Muri asulakoht, kust leitud keraamika võib oletamisi dateerida keskmise rauaaega. **Saarde** kihelkonnast on leitud üksnes rauast putkkirves, millest oli juttu rooma rauaaja kontekstis, kuid mis võib laia

dateeringu tõttu pärineda ka keskmisest rauaaajast. **Hallistes** paikneb Sammaste Kirikumägi, kust saadud üksikud esemed ja esemekatked on dateeritavad rahvasterännuaega. Räägust leitud kaheksast kirvest koosneva kogumi puhul võib tegu olla keskmise rauaaja peitleiuga. **Karksi** kihelkond on käsitletava perioodi materjalist päris tühi. **Tarvastu** kihelkonnast on teada vaid üks muistis, Vooru linnamägi, mis on rajatud 6. sajandil ja kus keskmise rauaaja jooksul on olnud vähemalt kaks asustusjärku. Kahjuks samaaegseid muistiseid mäe ümber ei leidu. Lähimaks on Tõrva Tantsumägi ca 15 kilomeetri kaugusel **Helme** kihelkonnas. Rooma rauaajal paiknes viimasel mäepealne asula, kuid 6. sajandi paiku rajati mingit laadi kindlustused ning elati ka eeslinnuse alal. Koorküla Valgjärve järveasulas on uus kasutusetapp alanud 6.–7. sajandi paiku. Valgjärve kaldalt allikast on saadud Koorküla (Jeti) relvadest koosnev peitleid, mis on dateeritud eelviikingi- või viikingiaega. Puides paikneb asulakoht, mis on alguse saanud 5. sajandil. Tollest kahe kilomeetri kauguselt on leitud Puide (Hummuli) peitleid (kolm Navesti leiule sarnast kaelavõru), mille dateering läheb 8. sajandi algusesse. Väikese Emajõe lähedal Jõgevastes paikneb asulakoht, mille keraamikat võib oletatavalt dateerida ka eelviikingiaega.

3.3.2. Asustuse kadumine?

Kahjuks on kogu uurimisalal kõne all olevast perioodist teada vaid üks kindel matmispaik. Sammaste Kirikumägi oli tol kasutusajal sisemiste konstruktsioonideta kivikalme. Kalme rekonstrueerimise käigus oli osaliselt lõhutud ka rooma rauaaegseid ehituselemente. Arvestades, et Sammaste Kirikumägi on üks vähestest teaduslikult kaevatud kivikalmetest, on üsnagi tõenäoline, et keskmise rauaaja materjali võidakse leida lähemal uurimisel ka teistest kalmetest, eriti neist, mis on senistel andmetel olnud kasutusel nii rooma kui nooremal rauaajal. Samuti võiks leida keskmise rauaaja matusepaiku (sealhulgas kangurkalmeid) nende kivikalmete seast, mis on veel täiesti uurimata. Ei saa välistada, et mingitel usundilistel põhjustel on teatud ajal inimesi maetud kivikalmetesse ilma panusteta ja luid dateerimata ei olegi meil võimalik neid matuseid eristada (Tvauri 2012, 255). Samuti võib „kadunud surnuid“ seletada maa-aluste põletuskalmistutega, mida on maastikul raske või pea võimatu avastada (sammas, 264–268; Lang 2011).

Kuidas seletada keskmise rauaaja asulakohtade vähesust? Enamikus sel ajal kasutusel olnud asulakohtadest on elatud ka hilisematel perioodidel, mistõttu on varasemad kultuurkihiladestused tihti pärastise elutegevuse käigus kahjustada saanud. Hilisema elutegevuse vältel tekkinud kultuurkihi lisandumise või pinnase nõlvalt allavajumise tõttu on

toimunud ka asulakihi osaline mattumine. Suurem osa infot asulate leiutamaterjali kohta on saadud pinnaltkorje teel, mille käigus kogutud leidude seas varasemad kihistused ei pruugi üldse esindatud olla. Näiteks Olustveres, mis on ainus nii ulatuslikult ja nii suure põhjalikkusega kaevatud asulakoht uurimisalal, on leitud nii rooma kui keskmise rauaaja keraamikat. Sama võib öelda ka Tõrva Tantsumäe ja Koorküla Valgjärve järveasula kohta. See nn peidusolek hilisemate kihistuste all kehtib kindlasti ka rooma rauaageste asulakohtade puhul.

Kui Tõrva Tantsumäe linnus-asulal on rooma rauaage eellane teada, siis Vooru linnus-asula näib kerkivat esile täitsa tühjalt kohalt – eelnevast perioodist sealtkandist muistiseid teada ei ole. Sellist nähtust on täheldatud ka mujal Eestis ning järelatud, et tegemist on uute võimusede tekkimisega, mil osa kogukonnast lahkub vanast asulast ning rajab uue, kindlustatud punkti senini asustamata aladele (Lang 2012, 215).

Tolleaegsetest peitleidudest kolm pärinevad samaaegse avaasula suhtelisest lähedusest (ca 3 km, 2 km ja 700 m). See on erinev keskmise rauaaja üldisest trendist, kus aarete ja linnuste levik sageli kattub (Lang 2007b, 177). Aaretest kaks koosnevad hõbedastest kaelavõrudest, üks relvadest. Mõlemat tüüpi aardeid on seostatud ohverdamisega, vesiste keskkondadega, jumalakujutlusega ning uute riituste läbiviimisega, mis võisid olla osaliselt asendanud endiseid kalmetega seotud kombetalitusi (vt Jonuks 2009, 254–259).

Ühe põhjusena, miks keskmisel rauaajal on vähe muistiseid, on välja pakutud rahvastiku olulist kahanemist kliimakatastroofist põhjustatud näljahäda tõttu 6. sajandi keskpaiku (Tvauri 2012, 36, 308–311; 2013). Arvan, et uurimisalal nähtav muististe vähesus võib olla põhjustatud nii rahvaarvu vähenemisest, kuid olla osaliselt ka näiv, tulenedes eelpool nimetatud n-ö peidetud muististest.

Ka linnuste esilekerkimises, kuigi seda on üldiselt seostatud ühiskonna sotsiaalpoliitiliste arengutega (vt Lang 2007b, 178), võis oma rolli mängida näljahäda ja sellest tulenev ressursside piiratus. Need kellel oli piisavalt jõukust, et omada tagavarasid⁵⁰, võisid leida end olukorras, kus tuli neid kaitsma hakata. Näljahäda korral oleks loogiline, et inimesed pöörduvad sekundaarsete toiduallikate poole nagu jaht ja korilus. Kahjuks puuduvad andmed, kas nt 6. sajandi asulakohtade kultuurkihtides on näha püügimajanduse suuremat osakaalu võrreldes eelneva ja järgneva ajaga.

⁵⁰ Toidutagavarale lisaks oli väga oluline seemnevilja olemasolu. Kui kliimakatastroof puudutas tõesti laiasid alasid, oli raske vilja ka kusagilt osta.

3.4. Viikingiaeg

3.4.1. Muistised ja nende levik

Viikingiaja puhul on minu põhiküsimuseks see, kus ja miks just seal paiknesid asustuslikud keskused, milline oli nende iseloom ning mille tõttu nad esile kerkisid. (lisa 3, kaart 5)

Viikingiajal võib muististe põhjal näha asustuse tihenemist. Teada on ligi 30 suurema või väiksema kindlusega viikingiaega dateeritud elamiskohta, sealhulgas kolm linnus-asulat. Neist pea kaks kolmandikku asuvad kohtadel, kust pole teada varasemat metalliaegset asulakohta.⁵¹ Eriti on asustuse tihenemist näha uurimisala põhjaosas Suure-Jaani kihelkonna idaosas⁵² ning Viljandi kihelkonnas aladel, kus see ka rooma rauaajal olemas oli. Üheks põhjuseks asustuse levimisel ja rahvaarvu tõusul võis olla rauast adraterade kasutuselevõtt, mis ilmuvad Eesti arheoloogilisse materjali küll juba keskmise rauaaja lõpul, kuid levisid laiemalt viikingiajal (vt Lang 2007b, 261–263; Tvauri 2012, 99–100). Taoline tera võimaldas paremini harida raskemaid ja savikamaid maid, mis on valdavad ka Sakala kõrgustiku alal. Lõhavere soo setetes on ligikaudu aasta 900 paiku pKr täheldatav tugev kuusemetsade taandumine, mis seletub lisaks kliimamuutustele tõenäoliselt ka maaharimisega. Sellele vahetult järgnev kase tõus õietolmudiagrammis viitab alepõldude laialdasusele – sööti jäetud alepõllud kattusid noorte sekundaarsete väikeselehiste metsadega, kus valitsevaks oli kask. Varsti peale seda on aga täheldatav kase õietolmu osakaalu langus, mis tähendab põlispõldude teket ja levimist. (Rõuk, Tõnisson 1984, 342–343). Seevastu Parika raba palünooloogiliste uuringute põhjal on viikingiajal rahvastiku tihedus endiselt väike ja pilt on sarnane keskmisele rauaajale – kultuurkõrreliste õietolmu leidub oluliselt vähem ning kuuse ja jalaka arvukus on suurenenud, võrreldes rooma rauaajaga. (Niinemets et al. 2002, 254) Nagu ka kaardilt näha, ei ole Parika raba lähedusest ligikaudu seitsme kilomeetri raadiusest teada ühtegi muistist. Ärikülas näitas pollen kihis, mis dateeriti viikingiaega (cal. 890–1040 AD), vähest rukki olemasolu (Valk et al. 2009, 138).

Kolga-Jaani kihelkond on endiselt leiutühi. Vaid Lalsi V asulakoha ning Järtsaare vikatiteradest peitleiu võiks dateerida oletamisi viikingiaega. **Suure-Jaani** kihelkonnas on teada seitse kindlat (Navesti, Lõhavere, Olustvere I, Tällevere, Mudiste, Kobruvere, Õnniste) ja kaks oletatavat (Olustvere II, Kuiavere) asulakohta, lisaks üks rauasulatuskoht ja/või sepatööpaik Õnnistes. Järjepidevust keskmise rauaajaga on näha ainult Olustveres, kuid

⁵¹ Samas, nagu metoodikapeatükis juba mainitud, võivad varasemad kultuurkihid n-ö peidus olla.

⁵² Tegemist on ka alaga, kus Olustvere kaevamiste ajal tõenäoliselt kõige rohkem inspeksioone tehti.

rooma rauaaja taustal võib tõdeda asustuse püsimist ka nii Kuiaveres kui Tääksi–Önniste piirkonnas. Asulakohad paiknevad küll enamasti jõgede ja ojade läheduses, kuid see seos pole enam nii selge kui varem ning on ka asulakohti, mis asetsevad neist eemal. Võivaku küla Imma talu maadelt on saadud kihelkonna ainuke, 11. sajandi algusest pärinev mündiaare. Lähim samaaegne asulakoht Mudistes jääb aarde leiukohast ca 2 km kaugusele. Tähelepanndav on see, et leitud pole ühtegi noorema rauaaja matusepaika. Juhuleide on teada viis, millest kaks, üks odaots ja pronksist hoburaudsõlg on dateeritavad laiemalt nooremasse rauaaga. Kindlalt viikingiajast on pärit kaks odaotsa ja raudkirves. Taas on näha juhuleidude seotust jõgedega, nagu hiliste silmaga kivikirveste ja tuluskivide puhul, ning taas võib neid tõlgendada märkidena jõge transporditeena kasutavate või seda Navesti küla juures ületavate inimeste tegevusest.

Viljandi kihelkonna alal läheb elu edasi samades kohtades, kus keskmiselgi rauaajal (Verilaste I, Mustivere ja Aindu) või siis paikades, kus elati rooma rauaajal. Uue piirkonnana kerkib esile kihelkonna loodeosa. Viljandi on jälle kaardil linnus-asula näol. Kompleksist linnulennult poole kilomeetri kaugusel järve ääres paiknes ühe- või kahetaluline asustusüksus. Uuesti võetakse kasutusele Vana-Võidu ja Kuude kivikalmed, uus kalme rajatakse samuti kihelkonna loodeossa Madi talu maadele. Tähelepanndav on see, et rooma rauaajal asustatud Vasara ja Uusna kant on nüüd täiesti tühi, kuigi see võib olla tingitud uurimisseisust. **Kõpu** kihelkonna ainus viikingiaegne asulakoht Kingus on samas kohas, kus elati ka rooma rauaajal. **Paistu** kihelkonna Pulleritsu I asulakoht ning Intsu relvadest ja tööriistadest peitleid paiknevad hoopis teistel aladel kui rooma või keskmise rauaaja asustus.

Halliste kihelkonnast on kindlalt teada vaid Sammaste Taru Kirikumäe kivikalme. Ülejäänud objektid – Vana-Kariste Kuivsaapa asulakoht, oletatav Räägu peitleid ning nooremasse rauaaga dateeritav kirves – pärinevad viikingiajast vaid oletamisi. **Karksi** kihelkonnast juhuleiuna saadud odaots, Lilli Annemäe kalme ning kolm kivikalmet (Kitsi, Taugasalu ja Remsi II) on dateeritud nooremasse rauaaga. **Tarvastu** kihelkonnas on rohkem muistiseid kui kunagi varem ning lõpuks on näha asustust ka kihelkonna keskosas, kus paikneb Mustla kivikalme ning kust on juhuleiuna saadud araabia münt. Kihelkonna põhjaosas asuvad kõrvuti kaks Riuma Mulgi kivikalmet. Kihelkonna lõunaosas on jätkuvalt asustatud Vooru linnamägi, mis jäetakse maha 11. sajandil, ning uue paigana ilmub Maltsa III asulakoht. Ka **Helme** kihelkonna alal on elatud edasi kohtades, kus paiknes rooma või keskmise rauaaja asustus: kihelkonna põhjaosas (Kärstna I ning oletatav Põrga asulakoht), Tõrva Tantsumäel, Puide III asulakohas, võimalik et ka Jõgevestes ning viikingiaja alguses oletatavalt ka Valgjärve järveasulas. Uute aladena asustatakse Hummuli ning oletatavalt ka

Taagepera kant, kuigi viimane võis olla asustatud ka varem, kui mõni sealsetest dateerimata kalmetest on pärit rooma rauaajast.

Mitme asulakoha puhul on näha selle suuremaks muutumist või siis elutegevuse intensiivistumist (Mustivere, Olustvere, Aindu). Samas on vähemalt Tällevere, Viljandi Huntaugu ning Aindu asulakohtade puhul tegemist pigem üksik- või paaristaludega. Mõnel asulakohal on kultuurkiht suhteliselt ulatuslik (nt 450 x 200 m, 250 x 100 m), kuid kuna need paigad on lisaks viikingiajale olnud kasutusel ka hilisrauaajal ja keskajal, on just viikingiaegse kultuurikihi mõõtmeid raske määrata. Olustveres on võimalik öelda, et asula hõlmas 10.–13. sajandil märksa laiemat ala kui keskajal ning on põhjust rääkida külast. Mustivere ja Kobruvere asulakohtade puhul on oletatud kompaktselt ja tihedalt koos paiknevaid eluhooneid. Navestis aga rida- või ahelküla taolist asulatüüpi. (Laul 1978, 61, 63, 67). Seega on täheldatav asulate mitmekesisus nii haja-, tuumik-, kui ridakülade näol.

Viikingiajal on kindlalt või oletatavasti olnud kasutusel üksteist kivikalmet, millest on samal perioodil rajatud seitse. Lisaks on teada neli laiba- ja/või põletusmatustega maa-alust kalmet. Üks neist, Hummulis, on sarnane noorema rauaaja kääbastikule, mis on selles Eesti piirkonnas võõras kalmevorm. Võimalik, et tegemist on lõunapoolsete mõjudega. Põhja-Läti Metsepole ja Idumea piirkondade hilisrauaaegsetes kalmetes (Eiķeni, Zvejnieki) on hauad tähistatud sarnaste kääbastega (Laul, Valk 2007, 120 ja seal viidatud kirjandus).

3.4.2. Keskused

Üks majanduslikest ning tõenäoliselt ka poliitilistest võimukeskustest on olnud Viljandis. Kahjuks on küll osa viikingiaegset kultuurkihti linnusel hävinud, kuid asulakoha alalt saadud rohked kopraluud ja kopra kannaluust ripatsid ning ligidusest leitud araabia münt viitavad, et Viljandi võis samuti olla tegev kopranahakaubanduses, millega olid seotud paljud Eesti viikingiaegsed linnused (Leimus, Kiudsoo 2004). Kas Viljandi linnuses on viikingiaja ja hilisrauaaja asustuse vahel katkestus, pole teada. Nagu juba mainitud, paiknes samaaegne väike ühe- või kahetaluline asulakoht Huntaugu mäe all, mille läheduses, Valuoja suudmes, võis asuda linnuse sadam Viljandi järvel (Valk 2001b, 5). Kahjuks on lähim kivikalme (veidi alla kolme kilomeetri kaugusel) dateerimata. Võimalik, et hilisem linn on hävitanud kalmed või muud linnuse elanikega seotud muistised.

Teise võimaliku keskusena võib nimetada Vooru linnust, mis on rajatud 6. sajandil, ent jäetakse 11. sajandil maha. Linnamäelt leitud araabia dirhemi põhjal võib oletada, et seal tegeleti kaubandusega. Linnusekohast ca 600 m kaugusele jääb Õhne jõgi, mis viib

Võrtsjärve. Sama jõe ääres on ka linnusele lähim viikingiaegne asulakoht (III) Maltsa külas, linnulennult ligi kolme ja poole kilomeetri kaugusel. Ühe võimalusena võib välja pakkuda, et linnus jäetakse maha just muutunud kaubandusolude tõttu (Siig 2013, 46–48). Lisaks jõeale võis linnuse lähikonnast mööduda ka hilisemast ajast teada olev tee Sakala ja Kagu-Eesti vahel, mis ületas Väike-Emajõe Pikasilla kandis (Tvauri 2012, 244, fig. 186).

Uurimisala kolmas linnus on 6. sajandil rajatud Tõrva Tantsumäe linnus-asula, mis on kasutusel vaid viikingiaja alguses kuni 9. sajandini. Kahjuks pole uuritud eeslinnusest väljapoole jääval alal paiknenud asulakohta ja seetõttu pole teada, kas seal elati viikingiajal edasi ka peale linnuse mahajätmist. Paiga ümbert muistiseid teada ei ole, lähim kaasaegne (5.–11. sajandi) asulakoht on üle viie kilomeetri kaugusel. Võimalik, et linnuse tegevus ja saatus olid sarnased Vooru linnamäega, kuna Tantsumägi asub samuti üsna Õhne jõe ligidal, sellest ca 300 meetri kaugusel. Lisaks paiknes linnusele suhteliselt lähedal hilisemast ajast teada olev Väike-Emajõe ülekäigukoht Jõgeveste kandis, mis võis ühendada Tantsumäge Aakre, Kuigatsi ja Otepää linnamägedega maateed pidi (Veldi 2009, 79).

Kuigi rohkem linnuseid viikingiajal uurimisalalt teada pole, võib asulakohtade ja kalmete koondumisalade põhjal tuua välja veel mõned kesksed piirkonnad. Üheks selliseks on Suure-Jaani kihelkonna idaosa, kus Suure-Jaanist idas ning Tääksist läänes asuval suhteliselt suurel alal paikneb üsna palju asulakohti⁵³. Kahjuks pole sealt teada ühtegi kalmet. Võimalik, et selles piirkonnas, kus on vana asustuspõhi ning suhteliselt viljakad maad, pole suhted erinevate asustusüksuste (õigemini küll nende elanike) vahel veel jõudnud teravaks minna. Võib-olla oli mõnedel suguvõsadel näiteks oma põlisuse tõttu olemas piisav prestiiž ja mõjukus, nii et seda polnud vaja väliste vahenditega (kõrgem elupaik, monumentaalsed kalmed) või jõu abil (linnuse püstitamine, sõjaline kaaskond) manifesteerida. Palünoloogia põhjal võib alepõllunduse intensiivset algust selles piirkonnas näha 900. aasta paiku, kuid tõenäoliselt algas see oluliselt varem. Pole ka päris selge, kui suure ala taimkatte muutused Lõhavere väikese pindalaga soos üldse kajastuvad.

Ühe tugeva ja pikaajalise keskusena näen ka Kuude–Vana-Võidu piirkonda, mis, olles küll rooma rauaajalgi väljapaistev, just viikingiajal esile kerkib. Võimalik, et sealse eliidi enesekehtestamise ja prestiiži saavutamise vahendina on kasutatud vanade kalmete uuesti kasutuselevõttu. Samas ei saa ka välistada, nagu juba öeldud, kalmete järjepidevat kasutamist läbi keskmise rauaaja. Kuude põletus- ja laibamatustega kalmest saadud nooremasse rauaaga

⁵³ See tiheda asustuse koondumine võib olla vähemalt osaliselt näiline, kuna just selles piirkonnas tehti Olustvere kaevamiste perioodil vast kõige usinamalt arheoloogilist luuret.

dateeritav materjal on arvukas ja silmapaistev ka esemetüüpide rohkuse poolest⁵⁴. Keskuse rikkust ja mõjukust on näha nii kalmepanusena kasutatud araabia müntides kui ka asulakoha leiumaterjalist saadud arvukates ehtekatketes. Tõenäoline, et koht oli seotud kaubandusega, olles Tännassilma jõe kaudu seotud Võrtsjärve ja sealt Emajõe kaudu Tartumaaga. Taoliste suhete olemasolu näitab Kuude kalmest saadud Pihkva II tüüpi keraamika, mis oli 11.–12. sajandil levinud suures osas just Tartumaal (Tvauri 2012, 84, fig. 45: 15; 85–86). On ka võimalik, et toimiti vahendajatena Viljandi linnuse jaoks, kel endal juurdepääs korralikule veeteele puudus, või siis oldigi Viljandi linnuse mõju all olev üksus.

Võimalik, et keskus kujuneb viikingiaja lõpul välja Viljandi kihelkonna loodeosas, kus Madi põletusmatustega kivikalme suhtelises läheduses paikneb kolm asulakohta. Kalme materjal on arvukas, panustena pandi lahkunutele kaasa nii ehteid, relvi kui ka ratsavarustuse osi. Just sõjamehe ja ratsaniku rolli rõhutamine panustes ja võimalik, et ka matmisrituaalides on see, mis näitab teatud pretensioonikuse ning võimuvõitluse olemasolu kalmesse matnud kogukonnas (Konsa 2003, Konsa *ilmumisel*). Samas võib olla tegemist ka lihtsalt asjaoluga, et Madi kalme on üks vähestest suures ulatuses ning meetoodiliselt kaevatud kalmetest, mis tekitab mulje, et kalme materjal on esiletõusev ja eriline. Ei saa välistada, et sarnane pilt avaneks ka mitmete teiste noorema rauaaja kalmete kaevamisel Sakalas.

3.5. Hilisrauaaeg

3.5.1. Muististe levik ja asustuskeskused

Hilisrauaajal on muististe põhjal näha väga suurt asustuse tihenemist ja laienemist nii nendel aladel, kus muistiseid leidis varem, kui ka seal, kus varem valitses tühjus. (lisa 3, kaart 6)⁵⁵ Suurem osa viikingiaegseid asulakohti (ca 25) kestab hilisrauaajal edasi. Samuti tekib arvukalt juurde uusi, varasema metalliaegse aluspõhjata asulakohti (veidi alla 70). Eriti tihedalt on näha asulakohti Sakala kõrgustiku põhjaosas, kuid ka selle lõunaosas on asustus muutunud oluliselt tihedamaks. Kolga-Jaani kihelkonnas on asulakohti rohkem kui ühelgi eelneval metalliaja perioodil. Inimesed on asunud elama ka Saarde kihelkonda. Parika rabast

⁵⁴ Esemetüüpide arvu kalmes on peetud indikaatoriks kalmesse matjate sotsiaalsete ning majanduslike suhete kohta (nt Lang 1996, 459–462).

⁵⁵ Kontsentrilised ringid linnuste ümber hõlbustavad linnuselähedase asustuse defineerimist. Ringide raadiused on antud nende kõrval (nt r 3) kilomeetrites. Katkendjoonega ringidega (r 2 km) on ümbritsetud muud asustuskeskused.

võetud palünoloogiliste proovide põhjal saab põllumajanduslik tegevus uue hoo sisse aasta 1100 paiku, kuid väheneb veidi hilisrauaaja lõpus (Niinemets *et al.* 2002, 254). Lõhavere soo proovides näha olev kase õietolmu langus, mida on seostatud põlispõldude tekkega, peaks langema laias laastus kuhugi hilisrauaaja perioodi (Rõuk, Tõnisson 1984, 342–343). Kindlasti mängis asustuse levikus varem asustamata maadele ning põllumajandusliku tootmise tulukuse kasvus olulist rolli harkadra kasutuselevõtt aastatuhande vahetuse paiku. Uus adratüüp pööras mullakamara ümber ning sobis eriti hästi savisematele ja raskematele muldadele (Lang 2007b, 261; Tvauri 2012, 100).

Vaadeldes 11. sajandil toimunud protsesse (linnuste nihet) üleminekul viikingiajast hilisrauaaega, on K. Siig nimetanud olukorda Sakalamaal, võrreldes ülejäänud Eestiga, kõige anomaalsemaks, kuna viikingiajal oli kasutusel oluliselt vähem linnuseid kui hilisrauaajal (2013, 69). Märke hilisrauaaegsest tegutsemisest on leitud viielt linnuselt: Lõhavere, Naanult, Viljandist, Siniallikult ning Tõrva Tantsumäelt⁵⁶. Samas on kõik need linnused oma olemuselt ja rollidelt väga erinevad. Lõhavere on neist üks tuntumaid, sest seda on mainitud mitmeid kordi Henriku Liivimaa kroonikas ning peetud kuuluvaks eestlaste vanemale Lembitule. Linnus ise on arvatavasti rajatud 11. sajandil. Juba viikingiajal paiknes linnuselähedases piirkonnas mitmeid asulakohti ning hilisrauaajal on neid veelgi enam. Viie kilomeetri raadiuses linnusest asub kaheksa asulakohta. Samuti on sealsete külade kultuurkihtidest saadud kaks müntidest koosnevat aardeleidu 11. sajandi teisest poolest ja lõpust. Lõhavere aare sisaldas 210 münti ja Olustvere aare üle 700, lisaks veel väga peene töötusega kullatud hõbedast maskripatsi ning raamatukaane ehissulguri. Tõenäoliselt 13. sajandi algusest pärinevad kaks peitleidu linnuselt endalt, millest üks koosnes hõbeehtest ning ülipuhta hõbeda kangidest ning teine oli ehetest ning käsitöövahenditest koosnev kogum. Selline rikkuse kontsentratsioon on tähelepanuväärne. Linnusele lähimad kalmed paiknevad Sürgaveres, peaaegu seitsme kilomeetri kaugusel. Põletusmatustega kivikalmed sisaldasid nii ehteid kui relvi (sh „surmatud“ mõõk). Tõenäoliselt said protsessid, mis tõid kaasa linnuse esilekerkimise, alguse viikingiajal ning nende eelduseks oli piisavalt tihe asustus ja viljakad maad. Samas võidi lõigata kasu paiknemisest kahe liiklus- ja kaubatee ristis. Maismaatee Tallinnast Viljandisse ning sealt edasi latgalite ja liivlaste maadele ületas Navesti jõe arvatavasti tänapäeva Navesti küla kandis (Tvauri 2012, 244, fig. 186; 245), mis jääb linnusest ca viie kilomeetri kaugusele. Teisalt võis mööda Navesti jõge pääseda Pärnu jõkke ja sealt Pärnu lahte⁵⁷. Linnuses tegeleti lisaks kaubandusele ka käsitööga, millest annavad

⁵⁶ Vooru linnuse viimane, leidudeta kasutusjärg võib ka hilisrauaaega kuuluda, kuid seda ei tõenda miski.

⁵⁷ Suhtlusest mereäärsete aladega annab tunnistust ka linnuselt leitud hülgeluu (Moora 1955, 76).

tunnistust rohked pronksspiraalid ja nende toorikud (Tvauri 2001, 284), linnusel või selle läheduses paiknev keraamikavalmistamise keskus ning võimalik valukoda linnusel (Haak 2010, 51 ja seal viidatud kirjandus), mille olemasolu toetavad ka rauašlaki leiud (Moor 1955, 76).

Vello Lõugas on pakkunud välja, et Lõhavere oli ühe üliku linnus, erinevalt Viljandist, mis oli ehitatud mitme üliku eestvõttel. Eliit hakkas jõukuse kasvades ülejäänud ühiskonnast eralduma, kuid see protsess polnud veel lõpule jõudnud. Teisi linnuses elanud inimesi peab ta pealikut sõltuvateks käsitöölisteks. Lembitu mõjupiirkonnana nimetab ta mitmeid külasid ja tuluallikana suurmaaomandit, kuid ei täpsusta selle mõjuvõimu olemust ega arutle maksupoliitika üle. (Lõugas 1961, 99–104) Kas Lõhavere võis olla ühe üliku linnus? Ühelt poolt viitab linnusel elamine ühele ülikule (ülikusuguvõsale), kes omas lähipiirkondade üle teatavat maksustusõigust. Samas võis linnuse olemus aja jooksul ka muutuda. Näiteks võis linnus algsest, 11. sajandil, olla rajatud mõne jõuka pealiku/suguvõsa poolt, kuid ristsõdade perioodil, mil see mitmeid kordi maha põletati ning väga lühikese ajaga veel võimsamana üles ehitati, vajati selleks suurema piirkonna materiaalselt ja inimressurssi. Kahtlen, kas ühel pealikul oli nii palju võimu, et seda sunniga saavutada. Pigem võis olla tegemist laiemal ala eliidi koostöös ja kokkuleppel rajatud võimsama tugipunktiga kogu piirkonna jaoks. Lembitu võis pärineda suguvõsast, kes linnuse algsest rajas ning omada seetõttu (ja ka oma isiklike võimete pärast) sõjapealiku ja liidri staatust. Suguvõsa ja päriluse tähtsusest võib leida märke ka Henriku Liivimaa kroonikas – näiteks koht, kus Sakala vanemad vabastati pantvangist oma poegade vastu (HLK XVIII: 7) või kus peale Lembitu surma ajas sakslastega asju edasi tema vend (HLK XXI: 5).

Naanu linnuse läheduses on samaaegne asulakoht, kuid ümbrus on muististest üsna tühi. Varasemast asustusest annab aimu vaid samast külast leitud 11. sajandi raudkirves. Leiumaterjali põhjal on linnuses elatud ja tegeletud pronksivalamisega, kuid seda vaid lühikese perioodi jooksul. 13. sajandi alguse sõdade ajal pole see tõenäoliselt enam asustatud olnud. Võimalik, et tegemist oli ühe üliku linnusega, kes valis elamiseks just suhteliselt inimtühja piirkonna, sarnaselt mõnedele eelviikingiajal tekkinud linnus-asulatele (Lang 2012, 215). Teisalt on võimalik, et linnuse võis rajada või seda toetada veidi vähem kui nelja kilomeetri kaugusel paiknev Kuude–Vana-Võidu kogukond (Vassar 1970, 239–240), lootes nõnda võib-olla avaldada vastupanu Viljandis paiknevale võimukeskusele. Linnuse asukohavalikul võisid saada otsustavaks soodsad looduslikud eeldused. Arvestades linnuse lühiealisust, ei läinud Viljandist sõltumatuse saavutamise või hoidmise korda. Tõenäoliselt moodustati seepeale liit viljandlastega ning panustati edaspidi Viljandi linnusesse.

Osaliselt toetab viimast oletust Kuudest saadud peitleid (nn Otto kauss) ning kalmest leitud klaasnõu katkend. On ebatõenäoline, et taolised esemed oleks jõudnud Eesti aladele enne 13. sajandi algust ja ristisõdijate tulekut. Vassar on pakkunud välja, et pronkskauss ja klaasnõu jõudsid Viljandimaale koos ristisõdijatega ning olid kasutuses Viljandi linnusesse ehitatud kirikus. 1223. aasta ülestõusu ajal võtsid eestlased linnuses võimust, tapsid sakslased ning rüüstasid kiriku. Seega võib järeldada, et keegi (või mõned) Kuudes elavast suguvõsast pidid kuuluma nende koos sakslastega linnuses elavate sakalaste hulka, kes vandenõu plaanisid ja läbi viisid. (Vassar 1970, 329) Ta sai omale tähelepanuväärt varandused, tõi esemed Kuudesse, kus need sattusid kalmesse kas peitmise või ohverdamise otstarbel.

Viljandi linnamäe kohta hilisrauaajal põhinevad meie teadmised suures osas vaid Henriku Liivimaa kroonika andmetel. Et linnus oli suur ja tugev, saame teada nii kroonikast, kuid võime seda järeldada ka piiramistegevuse järgedest Lossimägedes (Lang, Valk 2011, 296–301). Viljandi linnuse ümber me muististes nii tugevat asustuslikku tausta ei näe kui Lõhaveres. Kuna me ei tea, milline oli üleminek viikingiajalt hilisrauaajale Viljandis, on raske midagi öelda võimu järjepidevuse kohta.

Viljandi linnusest vaid veidi rohkem kui kuue kilomeetri kaugusel asub Sinialliku linnamägi, mille kasutusaeg jääb (11.–) 12. sajandisse, kusjuures puuduvad märgid 13. sajandi alguse ristisõdade perioodist. Linnuse ümber vähemalt kolme kilomeetri raadiuses pole senimaani märke samaaegsest asustusest leitud. Linnus näib esile kerkivat tühjalt kohalt, olles seega mõnevõrra sarnane Naanule. Veidi üle kolme kilomeetri kaugusel asub ühel pool Heimtali maahaudkalmistu ning teisel pool Intsu hilisrauaaegne asulakoht ja kolm täpsemalt dateerimata kivilalmest. Eeldusel, et viimased on pärit linnusega samast perioodist, võis Intsus paikneda linnusesse eraldunud kogukonna lähtekogukond. Intsu on olnud tõenäoliselt asustatud juba viikingiajal, kuna sealt on leitud selleaegne raudesemetest peitleid. Linnuse asukoht Viljandi lähedal võib viidata sellele, et tegemist on kas tolle sõjalise eelposti/sõltlasega, või vastupidi, rivaaliga (Siig 2012, 70). Isiklikult arvan, et Sinialliku linnus võis olla rajatud nende poolt, kes olid kas Viljandist lahku löönud või lihtsalt soovisid omada sõltumatust. Sellele viitab linnamäe tekkimine alale, kus pole teda varasemat asustust, omapärane ja tõenäoliselt koha peal tehtud keraamika ning nii Viljandist, Naanust kui Lõhaverest erinev keraamikakaunistamise traditsioon (Haak 2010, 60), samuti elutegevuse lühidus, tingitud arvatavasti Viljandi domineerimisest.

Tõrva Tantsumäe puhul pole päris selge, mis perioodist pärinevad linnuse kaitseehitised. Mingisugune elutegevus on hilisrauaajal seal toimunud, kuid intensiivset kultuurkihti sellest ajast leitud ei ole. Võimalik, et linnust üritati 13. sajandi alguses rekonstrueerida välisohu

suurenemise tõttu. Tegutsemisest ristsidade aja annab tunnistust ka eeslinnuse alalt saadud ammuoleots, mille kasutusaeg algab 1220.-te aastatega (Jegorov 2013, 33, 38). Kagu-Eestist on leitud ka teisi linnuseid (näiteks Sangaste), kus ristsidade ajal on üritatud midagi teha, kuid tööd on pooleli jäänud (Lang, Valk 2011, 306–307).

Üks linnamägi asub Lätis Ruhja jõe kaldal Naukšēnis, mis võib olla Henriku Liivimaa kroonikas mainitud Purke (HKL XV: 2; kommentaar 4). Kuna linnamäe dateering pole teada (Мугуревич 1965, 114, рис. 46) ning mul puuduvad andmed selle ümbruse muististest, ei saa teha järeldusi linnuse olulisuse ja rolli kohta uurimisala suhtes.

Kesksemate kohtadena võib peale linnuste veel tõlgendada paiku, kus asuvad monumentaalsed ja/või rohked kivikalmed. Eeldusel, et kivikalmetesse mattis eliit, näitavad nende asukohad kätte paigad, kus sotsiaalsed suhted olid piisavalt hierarhilised, et vajasisid manifesteerimist maastikul. Sellisteks paikadeks võiksid olla Sammaste ja Vana-Kariste Halliste kihelkonnas, Äriküla (Remsi ja Taugasalu kalmed) Karksi kihelkonnas, Mustlast lõuna poole jääv ala ja Riuma Tarvastu kihelkonnas, Veisjärve, Jeti (Koorküla) ning Hummuli Helme kihelkonnas. Veel on piirkondi, kus asub mitmeid kivikalmeid suhteliselt lähestikku, kuid nende ebamäärase ajalise kuuluvuse tõttu ei saa kindlalt väita, kas tegemist on rooma rauaaegse või hilisrauaaegse keskusega või siis mõlemaga. Sellisteks kohtadeks on näiteks Helme kihelkonna põhjaosa ning läänepoolne sopp, Tarvastu kihelkonna loodeosa, mõned kalmed Suure-Jaani kihelkonna Madi kalme ümbruses ning samuti Halliste ja Karksi kihelkondade keskosas asuv vöönd Halliste jõe oru veerel Abja-Paluoja Pöögleni.

Hilisrauaaegsete kihelkondade teemal ma sõna ei võta. Esmapilgul igatahes tundub, et arheoloogia andmed ei toeta eriti Enn Tarveli väljapakutud võimalusi (1968). Samas oleks lähemaks analüüsiks vajalik kaasata keskaegseid (eriti 13. sajandi) muistiseid ning uurida lisaks kirjalikke allikaid.

3.5.2. Elamine perifeerias

Kui senimaani olen olnud orienteeritud keskustele, siis nüüd tahan Saarde kihelkonna asustuse põhjal tuua välja asjaolud, kuidas ja miks võidi asustada uusi alasid, kui põhjuseks ei olnud otseselt elamispaiga ja põllumaa nappus⁵⁸. Mõningaid jooni sellest protsessist võib arvatavasti täheldada maahõive kui sellise käigus, leiab see siis aset hilisrauaajal või hoopis varasemal perioodil.

⁵⁸ Peatükk põhineb minu seminaritööl, mis on kättesaadav TÜ arheoloogia leheküljel aadressil <http://www.arheo.ut.ee/Sem08Juurik.pdf>.

Miks asusid esimesed inimesed Saarde aladele elama just hilisrauaajal, samas kui varasemast asustusest kindlad märgid puuduvad, kuigi selle olemasolu ei saa ka täielikult välistada? Kuidas üldse toimus asustuse laienemine ja ümberpaiknemine ja kuidas see võis toimuda Saardes? Kui senine asula asus viljelemiseks sobivate maade keskel, siis tõenäoliselt asuti lihtsalt selle äärealadele, küla piire üha laiendades. Sidemed majapidamiste (sugulased, naabrid, sõbrad) vahel olid sellise skeemi puhul tõenäoliselt üsna tugevad (Lang 2007b, 269). Samas, kui sobivad maad said lähikonnast otsa, tuli asuda soode ja metsade taha, oma senisest kogukonnast eemale. Teised inimesed ja neilt saadav võimalik abi jäävad sel juhul kaugemale. Arvan, et tihti asuti uude kohta elama kahe või kolme perega korraga, et oleks rohkem tööjõudu, arvestades maaraadamise töömahukust, ning vajadusest osutada vastastikust abi. Samas aga, kui arvestada esialgset põllumaa ja toidu nappust, võis teisalt vaadelduna olla hoopis eeliseks ümberasujate võimalikult väike arv. Põldu harivatel inimestel on üldiselt raske ümber kolida, eriti kui on juba tekkinud põlispõllud. Olemas peavad olema piisavad toiduvarud (vilja või loomade näol), et suuta üle elada aeg põllu raadamisest uue saagini. Siinkohal tekib küsimus, kui suuri toidutagavarasid hilisrauaajal koguda ja säilitada suudeti. Ellujäämiseks on eelkõige vaja ikkagi süüa, siis eluaset, turvalisust ja nii edasi. Ma ei pea sugugi võimatuks, et kui tegu oli plaanilise ümberasumisega, asuti väljavalitud kohas põlde ette valmistama juba varem: langetati metsa (kui see vajalik oli), vabastades platsi heinamaade ja maja jaoks, pandi kuivama alepõllu puud. Siis võidi sügisel vanas elukohas koristada saak ning kevadel külvata juba uuel alemaal. Kui aga ümberasumine viib inimese eelmisest kodust nii kaugemale, et mingid sidemed pole võimalikud või toimub kolimine olude sunnil väga kiiresti, on see kindlasti raskem. Nii võib üks viljelusring täiesti vahele jääda. Samas võidi taolistel juhtudel, kui alepõllu ettevalmistamiseks ja puude kuivamiseks pole aega, kasutada ka n-ö arhailisemat alepõllunduse varianti ning panna mets lihtsalt põlema, külvates saadud veidi lagedamale maale eluks nii hädavajalik vili.

Siinkohal tuleks analüüsida, milliseid olid need hüved, mida soovides inimesed Saardesse asusid. Hinnates sealseid loodusolusid muinasaja lõpu kontekstis, tuleb neid pidada tolleaegse inimese ehk põlluharija jaoks üsnagi ebasoodsaiks. Nagu juba mainitud, oli Saardes suurem osa aladest kaetud metsaga ning liigniiske, põlluharimiseks sobilik maa piiratud ning seegi suhteliselt raskemini haritav ja vähemviljakas kui paljudel muudel aladel. Nooremal rauaajal toimus küll asustuse laienemine ning uute ning raskemini haritavate (leet)muldade kasutuselevõtt, kuid endiselt jäi mitmeid piirkondi kindlama asustusega (EA, 387–389). Kuna rahvastikutihedus muinasaja lõpu Eestis ei olnud väga suur, on väheusutav, et asustamiseks ja

põlluharimiseks hästi sobivate maade tagavara oleks mujal, näiteks Sakala alal olnud täiesti ammendunud. Seega tuleb Saarde asustamise põhjuseid otsida mujalt.

Valter Lang on toonud ühe elukohta valiku kriteeriumina (kui teised tingimused on võrdsed) välja selle n-ö vaimsed väärtused, maastiku erakordsuse või ilu (1999, 70). Paraku ei suuda vähemalt mina (oma kaasaegse loogikaga) leida Saarde piirkonnast mingeid erilisi looduse või maastiku elemente, mis oma erakordsuse tõttu oleksid kaalunud üles kehvad argielulised tingimused. Maastikuelementide erakordsuse hindamine sõltub küll hindaja taustast (samal, 71), kuid hunnituid avaraid vaateid (Lang 2000; Vedru 2002) metsaderohkel ja suhteliselt tasase pinnamoega alal väga palju tõenäoliselt ei leidu.

Millised eelised olid metsaderohkel, asustamata ja seega tõenäoliselt ka teedeta alal muinasaja lõpu kontekstis, kui see ei meelitanud inimest ei oma põllumaade ega ka erakordsusega? Vastuseid võiksime leida tolaaegsetes ühiskondlikes oludes. Kuigi me saame Saarde asustuse algust dateerida vaid ligikaudselt, tekib kiusatus seostada seda sõjategevuse ja ühiskondlike olude (nii poliitiliste, majanduslike kui ideoloogiliste) muutustega muinasaja ja keskaja vahetuse paiku. Puuduvad küll otsesed põhjused pidada asustusmuutuse esile kutsunud määravaks teguriks just 13. sajandi alguse vallutussõda, kuigi see näib olevat kõige lihtsam ja loogilisem seletus. Iseenesest võis põhjusteks olla ka sõjalised konfliktid hilisrauaajal, mille kohta meil allikad puuduvad, või ka pinged kohalikul tasandil – rahulolematuse eliidiga, võimuvõitlus ja muud sarnased protsessid.

Saarde piirkonnale omased tunnused, mis normaalses oludes on puudusteks, võivad teatud oludes osutada hoopis olulisteks hüvedeks. Sõjategevusega 13. sajandi algul kaasnes ka laialdane rüüstamine, eriti Lõuna-Eestis ja sealhulgas Sakalas. Nii metsi ja soid üldiselt kui ka kindlaksmääratud kohti neis kasutati pelgupaikadena. Pikaajalise sõjategevuse ajal said mõnikord pelgupaigad ka elupaikadeks. Samas võidi täiesti teadliku valiku tulemusel muuta oma elukohta ning rajada see võimalikult kõrvalisse ja asustamata kohta, eemale teedest, mida mööda sõjaväed võõral maal enamasti liikusid. Seega võis Saardesse asudes saada hüve – turvalisus, üles kaaluda muud puudujäägid. Nii vallutussõja kui kohalike pingete puhul on võimalik alati ka asuda elama mõnda teise asustatud punkti, kus elu oli rahulikum, ning mitte tingimata metsa. Asustatud kohta ümberasumine aga ei pruugi anda vajalikku turvalisust ning võimalik, et tooks kaasa ümberasujate sotsiaalse positsiooni languse ja konfliktid kohalikega.

On loogiline oletada, et Saarde piirkonda muinasaja lõpul ja keskaja algul elama asunud inimesed olid suures osas pärit tihedama asustusega Sakala maakonnast. Kui tihedad ja mis laadi võisid olla Sakala elanike kontaktid Saarde aladega? Kui palju teati sellest alast enne sinna asumist? Missugused olid inimeste arvamused ja emotsioonid sellega seoses? Üks

olulisemaid Saardega seotud märksõnu, mis on eelnevalt juba mitu korda läbi jooksnud, on mets. Me ei saa küll üheselt teada, milline oli muinasaegse inimese side metsaga, kuid võime seda ette kujutada, ammutades inspiratsiooni rahvapärимusest. Kindlasti oli muinasajal elava inimese side metsaga oluliselt lähedasem kui tänapäeval, nii mentaalsel kui praktilisel tasandil. Ühelt poolt oli mets põlluharimisel, loomakasvatamisel ja liiklemisel takistuseks. Teisalt aga oli ta eluks hädavajalik – sealt saadi tarbepuitu (mida läks vaja palju), kütet, toidulisa (kütmine, korilus, metsmesindus) ja vajadusel ka pelgupaika. Oskar Loorits on inimese ja looduse suhte kohta öelnud, et inimene on pidanud loodust endaga sarnaseks, elavaks ja hingestatud olendiks ning vahetegemist „elusa” ja „elutu” looduse vahel on õpitud alles uuemal ajal (1990, 67). Samas saab vastandada (vähemalt põlluharijate) ühiskondades metsa ja sellest vabastatud pinda (põld, heinamaa, küla), inimese poolt kultuuristatud ala. Kultuuristatud, organiseeritud ruum vastandub ümbritsevale metsikusele, kaosele (Lang 1999, 66). Inimesele on omane karta seda, mida ta ei tunne ja mida ta pole enda jaoks mõtestanud. Seega saavad just enamasti tundmatud paigad inimese mõtteis endale maagilised ja kardetavad karakteristikud ja seal asuvad kõige müstilisemad olendid. Ruumi korrastamine ja kultuuristamine käib läbi rituaalide (samas) ning neid on vaja ka olemasoleva korra säilitamiseks. Hilisrauaaegse inimese suhtumine metsa võis olla mitmepidiline – ühest küljest oli metsa vaja ja seda tarvitati oma vajaduste rahuldamiseks, teisalt ka kardeti ja austati. Samas kasutati tõenäoliselt tundmatuga (antud juhul metsaga) suhtlemisel teatud rituaale ja käitumisnorme, mis tagasid vastaspoole/partneri (ehk metsa) heasoovlikkuse.

Suhtumine metsa olenes tõenäoliselt ka sellest, kui kaugele see kodukohast jäi. Vahe kultuuristatu ja kultuuristamata ala vahel ei pruugi olla järsk ning langeda otseselt kokku põllumaade ja metsa piiriga. See mets, mida inimene pidevalt kasutab, on kindlasti tuttavam ja inimese poolt mõtestatum kui mingi kauge abstraktne metsamassiiv. Näiteks küla ligidal paiknev ja saraskondlikult kasutatav mets on kõigile külaelanikele arvatavasti üsna tuttav – nad teavad, kus mingit liiki puitu saab, kus asuvad seene- ja marjamaad ja nii edasi. Kohad omastavad tähendusi, kui neis midagi toimub. Kaugemates metsaosades käib tõenäoliselt vähem inimesi, näiteks jahimehed. Nende juhtumused ja jutud metsa kohta on erinevad naiste metsakogemustest, kes liiguvad kodule lähemates sfäärides. Seega oleks pigem mõtet rääkida kultuuristatuse astmetest või skaalast. Need astmed, kui kujutada ette küla, mis on ümbritsetud metsast, asuvad küla ümber nagu kontsentrilised alad, millest iga väljaspool asuv ala on eelmisest erinev, salapärasem ja võõram. Muidugi oleneb see ka looduslikest oludest ja maastikuelementidest, millest mõned võivad olla tähenduslikumad ja pärimussidusamad. Välimised alad omasid seesmistest arvatavasti vähem tähendust majanduslikus ja sotsiaalses

plaanis. Samas ideoloogilises mõttes ei pruukinud nende tähendus olla väiksem, kuid kodulähedastest aladest kindlasti erinev.

Neil inimestel, kes Saarde metsade servaaladel elasid, võis olla suhteid selle alaga varemgi. Tõenäoliselt satuti sinna näiteks jahilkäikude ajal. Samas on raske määrata, kui suur osa Saarde alast oli n-ö kultuuristatud, ehk saanud omale koha inim mõttes või ettekujutuses. Ka metsas, mida inimene kunagi näinud ei ole, võivad elada inimese poolt ettekujutatud olendid, sellesse suhtutakse kuidagi ja nii on see saanud kultuurmaastikuks: sellest võidi rääkida jutte, selle kohta võisid kehtida tabud ja keelud, sellega võisid olla seotud lootused või unistused. Siiski ei saa olla kindel, et kõik need mentaalsed tähendused oleks mänginud rolli inimestele sõjaolukorras ja ekstreemsetes tingimustes, kui oli vaja pelgupaika ning oluline oli just selle kõrvalisus, metsikus, asustamatus. Siiski võib oletada, et asudes sellesse piirkonda, üritati tagada kohalike jõudude heasoovlikkust ja kaitset.

Kindlasti muutus viimane asjaolu olulisemaks, kui Saardesse asuti elama alaliselt. Uue paiga asustamisel on arhailise ühiskonna inimesele vajalik luua kaosest kosmos, transformeerides seda rituaalide kaudu, mis kordab maailma loomist, taasluues selle nende inimeste jaoks (Eliade 1992, 57). Samas, nagu juba mainitud, võis kõne all olev ala juba osaliselt olla n-ö mentaalselt kultuuristatud ning sellel tasandil ka inimeste jaoks eksisteerida. Samas on inimesel (vähemalt varem oli) vajadus elada sakraalsuses või pühade objektide vahetus läheduses (sammas, 53). Ümberasudes võib vajadus religioosete objektide järele tavalisest veelgi suurem olla, kuna kõik toimuvad suured muutused ja raske toimetulek tekitavad ohtralt pingeid ja stressi. Seetõttu otsitakse vahendeid toe, lohutuse ja lootuse leidmiseks. Seega on uude kohta elama minnes vaja pühakohad luua/leida uute ilmutuste, lepituste ja rituaalide kaudu. Printsipi ja põhjuseid, mille järgi need välja valiti (maastiku või selle objektide erakordsus, väljaanomaaliad või muu seesugune), ei ole võimalik täpselt välja tuua. Religioossed kogemused sõltuvad ühiskonna majandusest, kultuurist ja sotsiaalsest korrast, ehk siis ajaloost (sammas, 54). Kindlasti oli Saardesse elamaasujate elatusvahendites vähemalt algul väga suur osa küttimisel ja muude metsasaaduste kogumisel, kuna läks aega, enne kui põlluharimine jalad alla sai. Vähesed mullaviljakuse tõttu võis küttimise osakaal jääda ka edaspidi suuremaks kui mujal. Veel 1599. aastal kirjutatakse Saarde kohta, et seal toimub „...metsloomade suur hävitamine, millist pole näha mujal kogu Eestis, sest talupojad tapavad talvel põtru ainult naha pärast, aga liha ei jõua mõnikord ära süüa, nii et söödavad sellega koeri...” (EAL, 169). Puutöö oli samuti kindlasti vajalik ja materjalipuudust karta ei olnud. Kas oli võimalik tegeleda ka sepatööga, arvestades piirkonna rohkeid soid ja soomaagist raua sulatamise võimalust, on raske öelda. Kindlasti toodeti enda jaoks, kuid sellistes eraldatud

tingimustes oli laiema turu jaoks tootmine ilmselt võimatu. Võiks eeldada, et metsarohkuse tõttu võis Saardes leiduda rohkelt pühapuid ja -salusid. Mängis ju mets inimeste elus Saardes oluliselt suuremat rolli kui näiteks samaaegse heade ja laialdaste põldude keskel elava maaharija jaoks. Samuti leidub Saardes suhteliselt palju rändkivisid, mis samuti pühadust võivad pälvida. Üksikud kõrgemad mäekünkad või jõeorgude kõrged kaldad oma erinevusega ülejäänud maastikust ja võimaliku avaneva vaatega võisid saada muudest aladest suurema mõtestatuse. Kindlasti oli ka pühakohti, millel ei olnudki silmapaistvaid väliseid tunnuseid, kuid mis sellegipoolest ära tunti. Hoolimata võrdlemisi kehvadest põldudest (või hoopis nende tõttu) võisid suurt rolli omada ka viljakusriitused ja viljakusega seotud jumalus(t)e kultus. Seega muutusid Saardesse ümberasujatel nii majandusviis, kui põlluharimise osakaal langes, religioosne plaan, kui suurenes metsaga seotud ettekujutuste osakaal, kui ka sotsiaalne sfäär, kuna nüüd elati väiksemates kogukondades, suheldi vähem ning tõenäoliselt jäädi esialgu välja suurematest maksustamisüksustest.

Saarde on huvitavaks näiteks, kuidas toimisid erinevad protsessid väljaspool suuri keskusi ja tihedaid asustusalasid, kuidas toimus täiesti uute alade kasutuselevõtt ja kuidas kohaneti olude sunnil ebasoodsate elutingimustega. Võimalik, et sarnaseid situatsioone võib leida ka mujalt, seni arheoloogia osas vähetuntud Eesti piirkondadest. Sakala kõrgustikuga piirnevatest aladest võiks nimetada peale Saarde veel Kolga-Jaani kihelkonda, Suure-Jaani kihelkonna läänepoolt, suuremat osa Kõpu kihelkonnast ning võimalik, et ka piirkondi Eesti riigipiiri ja Säde jõe vahel. Kindlasti oleks vaja nii Saardes kui mujal muististega hõredalt kaetud piirkondades teha arheoloogilisi inspeksioone ning palünooloogilisi uuringuid. Pöörates tähelepanu vaid keskustele, jääb meie ettekujutus minevikust vildakaks. See, kui kusagil oli inimesi vähe, ei tähenda, et neid üldse pole olemas olnud.

3.6. Asustusloo üldiseid arengutendentse

Kui vaadata Sakala kõrgustiku asustust läbi perioodide, siis on näha, et mõningates kohtades on see paiknenud väga pika aja jooksul. Kõige suurema ajalise diapsooniga on arheoloogiliselt uuritud muististest Olustvere asulakoht (neoliitikumist hilisrauaajani), Sammaste kalme (eelrooma rauaajast hilisrauaaja lõpuni; ohverdamiskohana kauemgi) ja Kuude asulakohtadest ja kivikalmetest koosnev muististekompleks (neoliitikumist hilisrauaajani). Samas ei suudetud/tahetud nende poolt rajada linnust enne kui hilisrauaajal ja ka siis ei saanud sellest tõelist keskust. Viljandi on samuti koht, mis võib olla olnud väga

pikalt asustatud ja suure osa sellest ajast toiminud ka keskusena, kuid viikingiajast varasemate perioodide leiumaterjal on kaugema mineviku kohta tõsisemate järelduste tegemiseks ebapiisav.

Üldiselt on näha, et alad, mis olid asustatud eelrooma ja eriti rooma rauaajal, jäävad asustatuks ka edaspidi, ehkki keskmisel rauaajal näib paljudes kohtades siiski olevat katkestus. Samas on ka erandeid. Näiteks Vasara ja Saareküla külade kant Ärma jõe ääres on asustatud küll rooma rauaajal, kuid peale seda asustusmärgid puuduvad. Siinkohal võib olla tegu muidugi ka uurimisseisuga, ning praegune pilt võib tuleneda kindlamalt ajaldatava allikmaterjali puudumisest. On ka alasid, kus uued asustusmärgid peale rooma rauaaga on näha alles hilisrauaajal, näiteks Aidus ja Hallistes.

Läbi perioodide on kõige rohkema asustusega aladeks olnud Suure-Jaani kihelkonna idaosa ning Viljandi ümbrus. Juba rooma rauaajal, kuid kõige rohkem keskmisel rauaajal kerkib esile Lõuna-Helme. Just seal tõusevad keskmisel rauaajal esile kaitstud elupaigad (kaks linnust ja järveasula), kuid kuidas oli see seotud muististe kadumisega mujalt ning võimaliku näljahädaga, jääb esialgu selgusetuks. Viikingiaja jooksul need paigad hääbuvad, samas kerkivad asemele Viljandi, Lõhavere ja Siniälliku, hilisrauaajal ka Naanu. Vaid kahest esimesest kujunevad tõelised keskused, mis omavad suurt rolli 13. sajandi alguse ristisõdades. Voorul ja Tõrva Tantsumäel võis sõdade ajal ka midagi toimuda, kuid keskusi neist ei saanud.

Viikingiajal on näha asustuse olulist tihenemist, kuid suures plaanis samades piirkondades, kus juba varem elati. Täiesti uusi asustusalasid võib näha Tõrva, Karksi ning Halliste kihelkondades.

Järjepidevust kalmete näol, mida on matmiseks kasutatud nii rooma rauaajal kui nooremal rauaajal, on näha kolmes paigas: Hummulis, juba eelnevalt mainitud Kuude asustuskeskuses (sh Vana-Võidu kalme) ja Sannastes Taru Kirikumäe leiumaterjali põhjal.

Kõige suuremat asustuse laienemist võib näha hilisrauaajal. Tagasihoidlikumana on see nähtus jälgitav Kolga-Jaani, Halliste, Karksi ja Saarde kihelkondades, kuid on mujal üle uurimisala ühtlaselt hoogne. Taas tõuseb veidi esile Sakala põhjaosa. Põhjuseks on ilmselt piirkonna kõige viljakamad ja kergemini haritavad mullad. Vast võivad need olla ka põhjuseks, miks seal, hiljem kõige tihedamalt asustatud alal, ka keskmisel rauaajal asustusmärke leida võib. Oma esimese asustuse saavadki nooremal rauaajal Saarde ning, praeguse uurimisseisu põhjal suurem osa Tarvastu kihelkonnast ja arvestatav osa Helme, Halliste ja Karksi kihelkonnast.

KOKKUVÕTE

Käesolevas magistritöös keskendusin Sakala kõrgustiku ning seda ümbritsevate alade asustuse iseloomu, eripärade ja asustuspildis toimunud muutuste väljaselgitamisele arheoloogilise allikmaterjali baasil alates pronksiajast kuni hilisrauaaja lõpuni, kusjuures eri perioodide puhul on süvendatud tähelepanu pööratud mõnedele vastava ajajärgu võtmeküsimustele.

Töö teoreetiliseks aluseks olid asustusarheoloogia seisukohad, mille järgi maastiku kasutamisel on alati nii majanduslikke kui mentaalseid aspekte ning et kohti ei kasutatud juhuslikult, vaid alati mingil põhjusel. Seega on asustuse ja maastikukasutuse muutus ühtaegu ühiskonnas toimuvate protsesside peegeldus, olgu need siis majanduslikud, ideoloogilised, poliitilised, halduslikud või muud.

Töös esitatud seisukohad rajanevad olemasoleva arheoloogilise allikmaterjali ja selle kohta käiva teabe allikakriitilisel läbitöötamisel, muististe ja esemete dateerimisel ning muististe kandmisel kaartidele, pidades samas meeles iga muistiseliigi puhul sellega seotud probleeme ja eripärasid. Mõningate Sakalamaa muististega on uurijad tegelenud ka varem, kuid põhjalikud üldkäsitlused või spetsiaaluurimused puuduvad.

Arheoloogiliseks allikmaterjaliks on uurimisalal 116 asulakohta, 1 järveasula, 19 keraamika leiukohta, 6 linnamäge (sh ka mäepealse asula ja linnus-asula faasid), 70 kivikalmet või kivikalmete rühma (üle 90 üksiku kalme), 1 kääbastik, 8 maahaudkalmistut/maa-alust põletuskalmet, 22 lohukivi, 13 peitleidu, 2 rauasulatuskohta ja 42 juhuleidu. Tegemist on valikuga märksa ulatuslikumast allikmaterjalist, kusjuures analüüsiks on kasutatud neid muistiseid ja juhuleide, mida on võimalik kindlamini seostada mingi kindla ajaperioodiga.

Varasest metalliajast pärinev arheoloogiline materjal on uurimispiirkonnast vägagi kasin. Kuna Sakala kõrgustiku alal pole põllujäänuseid leitud, tuli maaviljeluse alguse kui selle perioodi ühe peamise sõlmküsimuse uurimiseks lisaks vähesele palünoloogilisele teabele analüüsida hiliste silmaga kivikirveste, pronksiaegsete juhuleidude, lohukivide ning varaste kivikalmete paiknemismustrit. Viljelusmajandusele üleminek uurimisalal oli protsess, mis võttis aega üle 2000 aasta. Kui vaadata muististe levikut suures plaanis, on esimesed märgid põlluharimisest/karjakasvatusest pärit neoliitikumist, pronksiaja jooksul toimusid suuremad muutused ning uus asustusstruktuur sai valdavaks eelrooma või isegi rooma rauaajal. Kuna tegemist on vaheldusrikaste looduslike oludega piirkonnaga, olid elatusviisid tõenäoliselt mitmekesised ning teatud aladel võis püügimajandus olulist rolli mängida veel pikalt.

Esimesed põllud võisid paikneda jõgede orgudes ning elati samuti jõgede lähedal. Juhuleidudena saadud silmaga kirveste levik Suure-Jaani kihelkonna lääneosa läbivate jõgede kallastel viitab veevõrgustiku kasutamisele ja võimalikule kaubanduslikule väljendile Pärnu jõe näol.

Rooma rauaajal on asustus levinud laiemal alal kui varem, mida markeerivad nii kivikalmed kui lohukivid. Märke inimtegevusest on hajusalt pea üle uurimisala, kõige tihedamalt selle kesk- ja põhjaosas. Samas puuduvad need Saardes ning suuremas osas Kõpust, Tarvastust ja Kolga-Jaanist. Asulakohti on teada vähe ja nende kultuurkiht on nõrk, mis viitab hajaasustusele. Samas ei kattu alati kivikalmete, asulakohtade ja lohukivide levikuareaalid. Mäepealsete asulate ning kivikalmete olemasolu viitab, et ühiskond oli sotsiaalselt (ja tõenäoliselt ka majanduslikult) kihistunud. Samas polnud suhted eriti konfliktised, arvestades kalmete leiumaterjali tagasihoidlikkust. Kivikalmete materjal on ka mitmeid teisi jooni, mis viitavad omaette kultuuripiirkonna olemasolule Sakala kõrgustiku asustuspiirkonnas. Muuhulgas võisid sealses usundilises pildis mängida olulist rolli kirved. Asjaolu, et tuluskivide levik Suure-Jaani kihelkonna lääneosas on sarnase muustriga kui hiliste silmaga kivikirveste oma, viitab sellele, et jõgede võrgustik oli endiselt kasutusel liiklemis- ja suhtlusteedena.

Keskmisest rauaajast on uurimispiirkonnast teada oluliselt vähem muistiseid kui eelnevast või järgnevast perioodist. Mõnevõrra on neid leida eelneval perioodil kõige tihedamalt asustatud aladel, väga vähe mujal. Samas on Lõuna-Helmes muistiseid enam-vähem sama palju kui enne. Ühelt poolt võib asustusjälgede vähesus olla põhjustatud n-ö peidetud muististest. Matmine maa-alustesse põletuskalmetesse, mida on väga raske avastada, võib jätta petliku mulje kalmete puudumisest. Asulakohtade kultuurkihte võib olla raske avastada keraamika fragmenteerumise, kultuurkihtide vähese intensiivsuse ja nende mattumise tõttu hilisemate asustuskihtide või erosioonipinnase alla. Teisalt võib tõesti olla tegu rahvastiku drastilise vähenemisega 6. sajandil kliimakatastroofi tõttu. Tõenäoliselt mängivad muististe vähesuses rolli mõlemad tegurid. Ei saa välistada, et just 6. sajandil esile kerkinud Tõrva Tantsumäe linnus-asula, Vooru linnus ning Valgjärve järveasula, kõik kindlustatud elupaigad, on samuti tekkinud näljahädast tulenevate sotsiaalsete pingete tõttu.

Viikingiajal on näha olulist muististevõrgu tihenemist, kuid mitte olulist laienemist. See tähendab, uued asulakohad on tihti paikades, kus pole varem elatud, kuid üldiselt samades piirkondades. Mõnevõrra on uute alade kasutuselevõttu näha Tõrva, Karksi ning Halliste kihelkondades. Piirkondlike keskustena on ilmselt toimunud Tõrva Tantsumäe ja Viljandi linnus-asulad ning Vooru linnus. Tõenäoliselt tegeleti neis paigus kaubandusega ning nad olid

osalised kopranahakaubanduse võrgustikus. Kõik kolm linnamäge asuvad omaaegsete oluliste teede ääres. Tõenäoliselt jäeti nii Vooru kui Tantsumägi maha muutunud kaubandusolude tõttu. Muude tegurite alusel võib eristada veel kolme keskset piirkonda. Suure-Jaani kihelkonna idaosas paikneb väga palju asulakohti uurimisala kõige viljakamatel maadel, kuid kahjuks puuduvad seal kalmed. Teine keskus on näha Kuude ja Vana-Võidu ümbruses, kus paiknevad nii rikkalike panustega matusepaik kui mitmed asulakohad. Tõenäoliselt olid selle paiga elanikel kaubanduslikud suhted Tartu aladega ning nad võisid olla vahendajateks ka Viljandi jaoks. Kolmas tuumikala võis paikneda Madi kalme ümbruses.

Hilisrauaajal on veelgi näha nii asustuse tihenemist kui laienemist üle kogu uurimisala. Sellel perioodil on suuremal või vähemal määral olnud kasutuses viis linnust. Lõhavere linnuse ümber paikneb palju asulakohti ning mitmed aardeleiud annavad tunnistust ala rikkusest. Linnuses tegeleti kaubanduse ja käsitööga, mh keraamika valmistamise, raua tootmise ning rõivaste pronksspiraalidega kaunistamisega. Pakun välja, et Lõhavere oli algselt tekkides üha suguvõsa linnus kuid hilisrauaajal teenis see suurema rahvahulga huve, muutudes kogukondlikuks linnuseks. Sellega oleks seletatav linnuse välja- ja taasülesehitustel teostatud tööde maht ja kiirus. Naanu linnus oli kasutusel vaid lühikest aega. Oletan, et see rajati Kuude ja Vana-Võidu tuumikala elanike poolt, vastukaaluks Viljandi domineerimisele. Näib, et üritus nurjus ja edaspidi oli sealne kogukond Viljandi linnusega seotud, mille tõestuseks võib tuua välja eestlaste poolt tagasivallutatud linnuse kirikust pärit esemete jõudmise Kuudesse. Sinialliku linnamägi asub samuti Viljandi lähedal ning sellegi eluiga jäi lühikeseks. Võimalik, et Siniallikul üritas oma keskust rajada mõni Viljandist sõltumatuks saada või jääda sooviv rühmitus. Tõrva Tantsumäe hilisrauaaegse kasutuse jäljed on tagasihoidlikud, mida ma tõlgendan kui katset linnust uuesti üles ehitada 13. sajandi alguses, kuid nähtavasti jäid tööd lõpetamata. Kesksemate aladena võib veel esile tuua kohti, kus koonduvad hilisrauaaegsed kalmed.

Saarde kihelkonna näitel vaatan hilisrauaaegses kontekstis, miks ja kuidas võidi asuda elama piirkondadesse, mis pole põlluharimiseks kõige sobivamad. Kuna Saarde puhul ei saa elukohavaliku määrajana rääkida ka erilisest looduslikult ilust, pakun välja võimaluse, et sinna suunduti elama 13. sajandi alguse ristsõdade tõttu, otsides asustamata piirkonnas turvalist elupaika. Muidugi on võimalik, et põhjusteks olid sõjalised konfliktid hilisrauaajal, mille kohta meil allikad puuduvad, või ka pinged kohalikul tasandil (rahulolematus eliidiga, võimuvõitlus jms).

Pean rõhutama, et saadud järeldused põhinevad praegusel uurimiseisul. Palju on neid muistiseid, mis jäid olematu või ebakindla dateeringu tõttu analüüsist välja. Eriti

problemaatiline on, et mitmeid võimsad kivikalmed on dateerimata. Seega on tegemist väga esialgse pildiga ning kindlasti muutub see andmete lisandudes.

Piirkonna edasiseks uurimiseks oleks vaja teha mikropiirkondade kaupa arheoloogilist luuret, otsida uusi asulakohti ning teha šurfe olemasolevatesse, et leida võimalikke sügavamal paiknevaid kultuurkihte. Samuti annaks palju, kui senini dateerimata kivikalmed saaksid kindla ajalise raamistuse. Uute muististe leidmiseks potentsiaalsed alad on kindlasti suurte jõeorgude kaldapealsed ning kuivemates kohtades ka jõeorgude põhjad, samuti lohukividega piirkonnad. Kontrollimata on ka suur hulk arhiiviteateid, nagu juba mainitud.

Teise suunana oleks huvitav vaadelda keskuste nihet üleminekul keskajale. Sellega on seotud ka muinaskihelkondade temaatika, kuna eelneva väljaselgitamiseks tuleb pöörduda ka järgneva poole. Selleks peaks läbi töötama keskaegsed muistised: asulakohad, külakalmistud, kivilinnused. Samuti tuleks arvestada kihelkonnakirikute ja varaste mõisate võrgustiku tekkega ning töötada läbi kirjalikke allikaid, näiteks Poola revisjone keskaegse asustuspildi saamiseks. Ühtlasi peaks vaatama töid keskaegsete halduskeskuste ja -piiride tekkest ja arengust.

KASUTATUD KIRJANDUS

Käsikirjad

Tartu Ülikool arheoloogiaarhiiv ja raamatukogu

A. Aule = Suure-Jaani, Tuluskivi pikergune. Teade. (*Suure-Jaani kihelkonna juhusliku materjali hulgas*)

Allik, H., Markus, E. 1923. Suure-Jaani kihelkonna muinasjäänused.

Amandus, A. 1939. Andmeid Viljandi kihelkonnast.

Amon, L. 2006. Söeosakeste levik turbakihtides ja nende sündmusstratigraafiline interpretatsioon Meleski raba näitel. *Magistritöö*.

Anni, A. 1921. Kolga-Jaani.

Grossberg, H. 1989. Kuude kalme. *Diplomitöö*.

Haak, A. 2005. Aruanne inspeksioonist Mulgimaale ning Härgmäe ümbrusse 15. novembril 2005.

Haak, A. 2010. Viljandimaa linnuste kedrakeraamika hilisrauaajal (11. sajand – 13. sajandi algus). *Magistritöö*.

Haak, A. 2013. Aruanne Põrga kivikalmele 21. aprillil 2005. a ettevõetud inspeksiooni käigus külastatud muististest.

Haak, A., Konsa, M. 2011. Aruanne muististe inspekteerimisest ja uute muististe otsimisest Pärsti vallas 7. oktoobril 2011. (*Aruanne valmimisel, mustand M. Konsa käes.*)

Indreko, R. 1923. Saarde kihelkonna arheoloogiline topograafiline kirjeldus.

Jaanits, K. 1973. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Jälevere kiviaja asulakohal Viljandi raj., end. Suure-Jaani khk. 8. juulist kuni 4. aug. 1970.

Jaanits, K. 1995. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Jälevere keskmise kiviaja asulakohal Suure-Jaani khk. 6. juulist kuni 6. augustini 1971.

Jaanits, L. 1950. Aruanne kaevamistest Valma neoliitilisel asulal Viljandi raj. Oiu k/n Kajaka kalurikolhoosi (end. Viljandi khk. Valma kl. Saba tl.) maal 30. juunist kuni 19. juulini 1950. a.

Jaanits, L. 1953. Aruanne kaevamistest neoliitilisel asulal Viljandi raj. Oiu k/n Kajaka kalurikolhoosi (end. Viljandi khk. Valma kl. Saba tl.) maal 21. juulist kuni 20. augustini 1953.

Jaanits, L. 1955. Aruanne kaevamistest Valma neoliitilisel asulal Viljandi raj. Oiu k/n Kajaka kalurikolhoosi (end. Viljandi khk. Valma kl. Saba tl.) maal 8. juulist – 26. augustini 1954. a. ja 2.–9. juulini 1955.a.

Jaanits, L. 1967. Aruanne kaevamistest Jälevere kiviaja asulal Viljandi rajoonis end. Suure-Jaani khk-s. 13. juulist kuni 9. augustini 1967.

Jegorov, A. 2013. Tõrva Tantsumäe muinaslinnus. *Bakalaureusetöö.*

Johanson, A. 1922. Karksi kihelkonna arheoloogilised kirjeldused 1922. a. suvel.

Johanson, K. 2003. Hilisneoliitiline ja varase pronksiaja asustus Lõuna-Eestis – muististe levik seoses loodusoludega. *Peaseminaritöö.*

Jonuks, T. 2007. Aruanne arheoloogilistest järelevalvetöödest Suure-Jaani kirikuaias 22. august 2007.

Jonuks, T., Johanson, K., Lõhmus, M. 2006. Päästekaevamised Vaiblas, Kolga-Jaani kihelkonnas, Viljandimaal 12. aprillil 2006. aastal.

Juurik, R. 2007. Vanemast asustusest ja teedest Edela-Eestis: Saarde ja Häädemeeste kihelkonnad. *Bakalaureusetöö.*

Kiristaja, A. 2013. Märkmeid Õnniste külast. Kiri. Säilib TÜ arheoloogia arhiivis Suure-Jaani kihelkonna juhusliku materjali hulgas.

Kivirähk, A. 1926. Pilstvere. (Ajalooline traditsioon)

Konsa, M. 2001. Aruanne arheoloogilisest proovikaevamisest Paistu kirikuaias 5. mail 2001. aastal.

Konsa, M. 2013. Inspeksioon Põrga kivilalmele 21. aprillil 2005.

Kraut, A. 1982. 1979. a. aprillis toimus Valga rajooni.... *Inspeksiooniaruanne.*

Kriiska, A., Haak, A., Johanson, K., Lõhmus, M., Tvauri, A., Vindi, A. 2004. Aruanne 13.–15. mail 2003. aastal toimunud arheoloogilisest inspeksioonist Kesk-Eestisse.

Kriiska, A., Johanson, K. 2002. Aruanne arheoloogilisest inspeksioonist Võrtsjärve muinasrandadele 19. ja 20. aprillil 2002. aastal.

Kriiska, A., Johanson, K. 2002/2003. Arheoloogilised väljakaevamised Kivisaares 15. juuli – 14. august 2002.

Kustin, A., Moora, H. 1949. Mustivere muistse asula kaevamistest 1948.a. ja 1949. a.

Laid, O. 1923. Tarvastu kihelkonna muinasjäänused.

Laul, M. 1978. Sakalamaa asulad muinasaja lõpul. *Diplomitöö.*

Liigant, E. 1926. Karksi kihelkond VII + 57 lhk.

Lõhmus, M., Jonuks, T., Veldi, M. 2010. Tee-ehitus Viljandi maakonnas, Karksi vallas, Lilli külas: arheoloogilised eeluuringud.

Lõugas, V. 1957. Tällevere asula "Leemuti" Suure-Jaani raj – Tällevere.

Lõugas, V. 1961. Lõhavere linnus. *Diplomitöö.*

Lõugas, V. 1970. Eesti varane metalliaeg. (II a.-tuh. keskpaigast e.m.a. – 1. sajandini m.a.j.). *Dissertatsioon.*

Madisson, I. 1926. Kolga-Jaani. (Ajalooline traditsioon)

Metsar, L. 1949. Kaevamised Suure-Jaani khk. Vastemõisa v. Kobruvere kl. kruusaaugus 28. juulist – 1. augustini 1948. a.

Metsar, L. 1949. Kaevamised Suure-Jaani khk. Vastemõisa vl. Kobruvere kl. kruusaaugus 28. juulist – 1. augustini 1948.a.

Moora, H. 1925. Suure- Jaani kih. Rattama tl maal oleva Tammemäe kaevamine.

Mäesalu, A. 1980. Juhuleide end. Tarvastu kihelkonna ala muististelt.

Noppel, G. 1926. Halliste kihelkond.

Oras, E. 2009. Eesti keskmise rauaaja peitvarad. *Magistritöö.*

Palm, A. 1926. Paistu khk.

Parri 1936 = Viljandist hra. T. Parri kiri E. Laiule 27. IV 1936, väljavõte. (*Kolga-Jaani kihelkonna juhusliku materjali hulgas*)

PäM Eisz. I = Pärnu muuseumi raua-aja ja hilisema aja maast leit asjad. Hra Ed. Bliebernicht´i nimekirja järel kopeerit. I. (*Koopia. Originaalid Pärnu Muuseumis.*)

PäM Eisz. II = Pärnu muuseumi raua-aja ja hilisema aja maast leit asjad. Hra Ed. Bliebernicht´i nimekirja järel kopeerit. II. (*Koopia. Originaalid Pärnu Muuseumis.*)

PäM Schmiedehelm = Pärnu muuseumi rauaaja leidude kirjeldus. Kirjeldanud mag M. Schmiedehelm. (*Koopia. Originaalid Pärnu Muuseumis.*)

Raadik, E. 1956. Lõhavere linnuse ligema ümbruse uurimiste tulemustest 1956. a.

Rammo, R. 2006/2007. Aruanne arheoloogilistest uuringutest Kuude II asulakohal (nr 13367) 28.–30. juuni 2006.

Roio, M. 2004. Vaiehitiste uurimise minevik ja tulevik Eestis (Koorküla Valgjärve näitel). *Peaseminaritöö*

Sarv, K. 1999. Halliste kihelkonna muistised ja asustus. *Peaseminaritöö.*

Selirand, J. 1963. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Jõgeva kivitööstuse rajoon (Viljandi rajoon) 1959. a. suvel.

Siig, K. 2013. Linnuste nihe. Uurimus Eesti linnustevõrgustikus 11. sajandil toimunud muudatustest ning selle ühiskondlikest tagamaadest ja mõjudest. *Bakalaureusetöö.*

Suik, A. 1924. Helme kihelkonna kirjeldus.

Tiitsmaa, A. 1924. Kõpu.

Tõnisson, L. 1931. Halliste.

Valk, H. 1989. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Sannaste kivikalmel 26.06.–31.07.1989. a.

Valk, H. 1991. Teateid kahest inspeksioonist Halliste kihelkonda 1991. a.

Valk, H. 1995. Kahest ohvrikivist Toosi talu maadel (Karksi khk.) ja Karksi kihelkonna muististest.

Valk, H. 2001b. Arheoloogiline ülevaade Viljandi Lossimägedest. Materjale Viljandi ordulossi varemete konserveerimise kontseptsiooni koostamiseks.

Valk, H. 2002. Aruanne arheoloogilistest järeluuringutest Sannaste Taru Kirikumäel 2002.a.

Wares, O. 1927. Viljandi kihelkonna kirjeldus.

Vassar, A. 1941. Aruanne kaevamisest Karksi khk. ja vl. Remsi kl. Ülpere tl. kivikalmel 29. maist 13. juunini 1941.a.

Veldi, M. 2009. Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal. *Magistritöö*.

Viljat, J. 2012. Vanema rauaaja kivikalmed Viljandimaal. *Bakalaureusetöö*.

Vindi, A. 2001. Ühest käigust Halliste maile 26. aprillil 2001. a. (Halliste kihelkond)

Vindi, A. 2013. *Inspeksiooniaruanne valmimisel*.

Virtanen, K. 2006. Esialgne aruanne Koorküla Valgjärve allveearheoloogilisest uurimisest.

Publikatsioonid

Arhitektuur 2 = Eesti arhitektuur, 2. Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn, 1996.

Arhitektuur 4 = Eesti arhitektuur, 4. Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn, 1999.

Arold, I. 2005. Eesti maastikud. Tartu.

Aspelin, J. R. 1877–1884. Muinaisjäänöksiä Suomen suvun asumus-aloilta = Antiquités du Nord Finno-Ougrien. I–V. Helsingfors. Helsinki.

Asplund, H. 2008. Kymittä. Sites, Centrality and Long-Term Settlement Change in the Kemiönsaari Region in SW Finland. *Annales Universitatis Turkuensis*. Turku.

Astover, A., Kõlli, R., Roostalu, H., Reintam, E., Leedu, E. 2012. Mullateadus. Õpik kõrgkoolidele. Tartu.

Eesti muistsed = Eesti muistsed aarded. Näituse kataloog. Koostajad: Ü. Tamla, M. Kiudsoo. Tallinn, 2005.

ELGR = Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland. II Band. St. Petersburg, 1911.

Eliade, M. 1992. Sakraalne ja profaanne I. Religiooni olemus. – Vikerkaar, 4. Tallinn, 52–58.

Haak, A. 2003. Society and Change: The Case of Northern Viljandimaa (South-Estonia) during Europeanisation. – Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, 58 (2001). Neumünster, 229–235.

Haak, A. 2005. Archaeological investigations at the Late Iron Age settlement site of Huntaugu and the Castle of Teutonic Order in Viljandi. – AVE 2004, 89–101.

Haak, A. 2007. Archaeological investigations at Helme castle. – AVE 2006, 99–104.

Hartmann, H. F. 1871. Katalogs Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und des Central-Museum vaterländischer Althertümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat VI, Heft 3–4, Dorpat.

Hausmann, R. 1897. Die Gräber von Hummelshof, Allatzkiwwi u. Pajus. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1896. Dorpat, 38–39.

Hausmann, R. 1902. Die Steinsetzungen zu Eigstfer. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1901. Dorpat, 223–254.

Hausmann, R. 1910. Prähistorische Archäologie von Estland, Livland, Kurland. Aus: Baltische Landeskunde. Dorpat.

HLK = Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982.

Indreko, R. 1934. Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. – ERM Ar., IX–X. Tartu, 113–124.

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Jb Flg 1898 = Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft pro 1890 bis 1895. Fellin.

Jb Flg 1900 = Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft pro 1896 bis 1899. Fellin.

Jb Flg 1907 = Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft pro 1905 bis 1906. Fellin.

Johanson, K. 2005. Putting stray finds in context – what can we read from the distribution of stone axes. – CMC, 167–180.

Jonuks, T. 2009. Eesti muinasusund. *Dissertationes archaeologiae universitatis Tartuensis*, 2. Tartu.

Jung, J. 1880. Steinsetzungen im Fellinschen. - Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1879. Tartu, 48–51.

Jung, J. 1883. Ueber einige Aiterthümer aus dem Kirchspiel Hallist und der Umgegend im Pernauschen Kreise Livlands. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1882. Dorpat, 54–66.

Jung, J. 1887. Bemerkungen zum archäolog. Ausfluge des Professors Grewingk. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1886. Tartu, 268–276.

Jung, J. 1890. Ueber einige Alterthümer im Hallistschen. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1889. Dorpat. 148–151.

Jung, J. 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt, II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev.

Jung, J. 1910. Muinasajateadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn.

Juurik, R., Lillak, A., Oras, E., Valk, H. 2007. Archaeological excavations on the ski-jumping hill in Viljandi. – AVE 2006, 105–111.

Katalog = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. 1896, Riga.

Key Concepts = Archaeology. The Key Concepts. Ed. by C. Renfrew and P. Bahn. 2005, London. New York.

Konsa, M. 2002. Archaeological investigations in the churchyard of Paistu. – AVE 2001, 160–164.

Konsa, M. 2003. Eesti hilisrauaaja matmiskommete ning ühiskonna kajastusi. – Muinasaja teadus, 13., 119–142.

Konsa, M. 2005. Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. IV. 2004. Tartu, 11–29.

Konsa, M. *ilmumisel.* Cemetery at Madi, Estonia (tööpealkiri). Doktoritöö.

Kriiska, A. 2003. From hunter-gatherer to farmer – changes in the Neolithic economy and settlement on Estonian territory. – *Archaeologia Lituana*, 4. Vilnius, 11–26.

Kriiska, A., Lavento, M., Peets, J. 2005. New AMS Dates of the Neolithic and Bronze Age Ceramics in Estonia: preliminary results and interpretations. – *EAA*, 9 (1), 3–31.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. I-II. Muinasaja Teadus, 4. Tallinn.

Lang, V. 1999. Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. – EAA, 3 (1), 63–85.

Lang, V. 2000. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. Muinasaja Teadus, 7. Tallinn.

Lang, V. 2001. Maastik ja kultuurmaastik arheoloogias. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis*, 91. Tartu, 78–85.

Lang, V. 2002. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Muinasaja teadus, 11., 125–168.

Lang, V. 2006a. Research into the Bronze and Early Iron Ages. – Estonian Archaeology 1. Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Tartu, 77–104.

Lang, V. 2006b. Settlement and Landscape Archaeology in Estonia. – Estonian Archaeology 1. Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Tartu, 293–300.

Lang, V. 2007a. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. (Estonian Archaeology, 3.) Tartu.

Lang, V. 2007b. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu.

Lang, V. 2010. The Early Bronze Age in Estonia: sites, finds, and the transition to farming. – Baltic Prehistoric Interactions and Transformations: The Neolithic to the Bronze Age. Ed. by H. Martinsson-Wallin. Visby, 5–22.

Lang, V. 2011. Traceless death. Missing burials in Bronze and Iron age in Estonia. – EAA, 15 (2), 109–129.

Lang, V. 2012. Settlement development and power structures in the Late Iron Age Harju District. – EAA, 1, 201–225.

Lang, V., Ligi, P. 1991. Muistsed kalmed ajaloolise demograafia allikana. – Muinasaja teadus, 1, 216–238.

Lang, V., Kriiska, A., Haak, A. 2006. Uus vanema pronksiaja putkkirves Kolga-Jaani voorestikust. Leid Eesnurga küla Lääne talu maalt. – Viljandi muuseumi aastaraamat 2005. Viljandi, 51–58.

Lang, V., Heinsalu, A., Veski, S. 2012. A comparison of palaeo-ecological and archaeological evidence of human habitation at Keava. – EAA, 1, 184–194.

Lang, V., Valk, H. 2011. An Archaeological reading of the chronicle of Henry of Livonia: Events, traces, contexts and interpretations. – Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Farnham, Burlington, 291–316.

Laneman, M. 2012. Stone-cist grave at Kaseküla, western Estonia, in the light of AMS dates of the human bones. – EAA, 16 (2), 91–117.

Latvijas PSR 1974 = Latvijas PSR arheoloģija. Rīga.

Laul, S. 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.–500 p.Kr.). Tallinn.

Laul, S., Kihno, K. 1999. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemisjooni Haanja kõrgustiku kaguveerul. – EAA, 3(1), 3–18.

Laul, S., Valk, H. 2007. Siksälä: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. *CCC Papers, 10*. Tallinn, Tartu.

Lavi, A. 1997. Asulakohad 13.–17. sajandi talurahvaehitiste ajaloo allikana. – EAA, 1, 84–144.

Lavi, A. 2005. An addendum to the study of smoke cottages. – EAA, 9 (2), 132–155.

Leimus, I., Kiudsoo, M. 2004. Koprad ja hõbe. – Tuna: ajalookultuuri ajakiri. 4, 31–47.

Ligi, H. 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn.

Ligi, P. 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Muinasaja teadus, 3., 182–270.

Loorits, O. 1990. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn.

Mandel, M. 1991. Eesti 8.–13. sajandi mõõkade tüpoloogiast ja dateerimisest. – Muinasaja Teadus, 1, 101–133.

Moora, H. 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 46–94.

Moora, T. 1966. Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. – Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Toim. H. Moora & J. Selirand. Tallinn, 129–138.

Mõisad 1994 = Eesti mõisad. Toim. T. Oja. Tallinn, 1994.

Mäesalu, A., Valk, H. 2006. Research into the Late Iron Age. – Estonian Archaeology 1. Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Tartu, 127–158.

Mägi, M. 1998. Districts and centres on Saaremaa 1100–1400. – Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. *Acta Visbyensia*, XI. Visby, 147–157.

Mägi, M. 1999. Farmsteads and Villages on Saaremaa from the Late Prehistoric to the Medieval Periods. Study of historical maps and archaeological evidence in Põide district 1100–1400 AD. – CCC Papers, 1. Visby. Kalmar, 197–212.

Mägi, M. 2001. Landed estates on Saaremaa 1100–1400 as recorded in a study of the parish of Põide. – CCC Papers, 5. Riga, Visby, 315–328.

Mägi, M. 2002. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Muinasaja teadus, 11., 169–232.

Mägi, M. 2004. “...Ships are their main strength.” Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – EAA, 8(2),128–162.

Niinemets, E., Saarse, L., Poska, A. 2002. Vegetation history and human impact in the Parika area, Central Estonia. – Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Geology. 51/4. Tallinn, 241–258.

Palang, H., Kaur, E. 2000. Kultuurmaastik: mõiste, analüüs ja tõlgendamine. – Inimesed, ühiskonnad ja ruumid. Inimgeograafia Eestis. *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis*, 87. Tartu, 140–151.

Palang, H., Printsman, A., Konsa, M., Lang, V. 2005. Ideology and Tradition in Landscape Change – Is There a Traditional Landscape? A Case of Helme, Estonia. – Landscape Law and Justice. Ed. by M. Jones, T. Peil. Oslo, 288–297.

Parts, A. 1933. Sakala kõrgustiku loodenõlva vanad rannamoodustised ja nende maastikuline tähendus. – Loodusuurijate Seltsi Aruanded, XXXIX. Tartu, 108–120.

Peets, J. 2003. The Power of Iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages. Muinasaja Teadus, 12. Tallinn.

Pärn, A. 1999. Die Siedlungsgeschichte des Küstengebiets der Landschaft Ridala in der Frühgeschichte und zu Beginn des Mittelalters. – CCC Papers, 1. Visby. Kalmar, 185–196.

Pärnumaa = Eesti. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. IV Pärnumaa. [1930] Tartu, 2004. Elektrooniline teavik.

Rammo, R., Valk, H., Veldi, M. 2004. Archaeological investigations at the besieging constructions on Viljandi Musumägi. – AVE 2003, 96–106.

Rammo, R., Veldi, M. 2005. Archaeological Excavations at Musumägi Hill in Viljandi. – AVE 2004, 103–116.

Roio, M. 2006. Investigation of Underwater Heritage in Estonia. – Estonian Archaeology 1. Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Tartu, 301–310.

Rõuk, A.-M., Tõnisson, E. 1984. Lõhavere linnamäe ja selle lähiümbruse kujunemisest paleogeograafia ja arheoloogia andmeil. – TATÜ. 4. Tallinn, 333–345.

Sb GEG 1877 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1876. Dorpat.

Sb GEG 1880 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1879. Dorpat.

Sb Kurl 1889 = Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. 1888. Mitau.

Stryk, L. von 1877. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Theil, Der estnische District. Dorpat.

Tallgren, A. M. 1925. Esiajaloolised Eesti asjad Helsingi muuseumis. – ERM Ar., I. Tartu, 35–44.

Tamla, T. 1977. Eesti soo- ja rabaleidudest. – Ajalooalaseid töid, VI. ÜTÜ Ajalooringi kogumik. Tartu, 151–173.

Tarvel, E. 1968. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus, nr 9–10. Tallinn, 543–550, 586–596.

Tvauri, A. 1997. Eesti lohukivid. – TÜAKT, 9, 11–53.

Tvauri, A. 2002. Lõuna-Eesti noorema rauaaja linnuste ja külade arheoloogilise leiumaterjali erinevused. – Muinasaja teadus, 11., 275–297.

Tvauri, A. 2012. The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia. (Estonian Archaeology, 4.) Tartu.

Tvauri, A. 2013. Hirmus näljahäda Eestis ja naaberaladel aastatel 536–537. – Eesti vabariigi teaduspreemiad. Tallinn, 171–194.

Tõnisson, E. 1962. Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik, II. Tallinn, 182–274.

Tõnisson, E. 2008. Karksi Lossimägi. – Muinasaja teadus, 20., 270–271.

Tõnisson, E., Haak, A. 2008a. Lõhavere linnamägi. – Muinasaja teadus, 20., 271–273.

Tõnisson, E., Haak, A. 2008b. Vooru linnamägi. – Muinasaja teadus, 20., 280.

Tõnisson, E., Haak, A., Valk, H. 2008a. Viljandi muinaslinnus. – Muinasaja teadus, 20., 275–277.

Tõnisson, E., Haak, A., Valk, H. 2008b. Sinialliku linnamägi. – Muinasaja teadus, 20., 277–279.

Tõnisson, E., Haak, A., Valk, H. 2008c. Tarvastu oletatav linnusekoht. – Muinasaja teadus, 20., 279.

Tõnisson, E., Roio, M. 2008. Valgjärve järveasula. – Muinasaja teadus, 20., 281–282.

Vaba, A., Valk, H. 2002. Prehistoric Settlements in Viljandi: New Evidence. – AVE 2001, 82–90.

Valgamaa = Eesti. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. V Valgamaa. [1932] Tartu, 2004. Elektrooniline teavik.

Valk, H. 1994a. Rescue excavations on the Late Iron Age settlement of Aindu. – TATÜ, 1. Tallinn, 34–41.

Valk, H. 1994b. The end of excavations at the Late Iron-Age settlement of Aindu. – TATÜ, 4. Tallinn, 386–389.

Valk, H. 2000. Mulgimaa arheoloogilisest uurimisest. – Ettekandeid I Mulgi konverentsilt Tõrvas 23.10.99. Toim. K. Gaston. *Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised, 1.* Viljandi, 47–62.

Valk, H. 2001a. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. *CCC Papers, 3.* Visby – Tartu.

Valk, H. 2001c. Besieging constructions from 1223 in Viljandi. – AVE 2000, 65–79.

Valk, H. 2003. Excavations in Viljandi: new data about the final period of Iron Age and the besieging of 1223. – AVE 2002, 56–70.

Valk, H. 2004. Viljandi Jaani kiriku kalmistu. – Muinasaja teadus, 14., 421–450.

Valk, H. 2006. Medieval and Post-Medieval Archaeology of the Native Rural Population. – Estonian Archaeology 1. Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Tartu, 205–221.

Valk, H., Karukäpp, R. 1999. Settlement History and its Connections with the Geomorphological Preconditions on the Otepää Heights – PACT, 57, 207–219.

Valk, H., Kihno, K. 1999. Archaeological and palynological investigations at Ala-Pika, South-East Estonia. – PACT, 57, 221–237.

Valk, H., Pluskowski, A., Thornley, D., Brown, A., Summerfield, C. 2009. Fluxgate Gradiometry Survey in the Ruins of Karksi Castle and Palaeoenvironmental Analysis in its Hinterlands. – AVE 2008, 134–140.

Valk, H., Pluskowski, A., Brown, A. D., Rannamäe, E., Malve, M., Varul, L. 2012. The castle of the Teutonic Order in Karksi: preliminary excavation results. – AVE 2011, 47–56.

Valk, H., Rannamäe, E., Brown, A. D., Pluskowski, A., Badura, M., Lõugas, L. 2013. Thirteenth century cultural deposits at the castle of the Teutonic Order in Karksi. – AVE 2012. *Ilumisel.*

Varep, E. 1968. Viljandi rajooni maastikud. – Viljandi rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 25.–28. juunini 1968. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn, 30–47.

Vassar, A. 1956. Lisandeid Eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I – IV sajandil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. H. Moora. Tallinn, 160–190.

Vassar, A. 1970. Kuude leiu võimalikust seosest Viljandi ülestõusuga 1223. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn, 236–241.

Vedru, G. 2002. Maastik, aeg ja inimesed. – *Muinasaja teadus*, 11., 101–122.

Vedru, G. 2004. People on river landscapes. – *EAA*, 8 (2), 181–200.

Vedru, G. 2011. Põhja-Eesti arheoloogilised maastikud. *Dissertationes archaeologiae universitatis Tartuensis*, 3. Tartu.

Viljandi 1599 = Viljandi linn 1599. aastal. – Viljandi muuseumi aastaraamat 1998. Viljandi, 1999, 114–159.

Viljandimaa = Eesti. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. VII Viljandimaa. [1939] Tartu, 2004. Elektrooniline teavik.

Vislapuu, A. 1998. Väljakaevamiste komiteest Viljandi Muuseumini. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1997. Viljandi, 4–19.

Лави, А., Соколовский, В., Соколовский, М. 1983. Исследования 1981–1982 гг. в Олуствере. – *TATÜ*, 4. Tallinn, 314–318.

Молвыгин, А, Соколовский, В. 1979. Нумизматические находки 1978 года. – *TATÜ*, 4. Tallinn, 392–395.

Мугуревич, Э. С. 1965. Восточная Латвия и соседние земли в X–XII вв. Рига.

Соколовский, В. 1979. Второй Олустверский клад. – *TATÜ*, 4. Tallinn, 395–398.

Соколовский, В. 1985. О характере застройки северной и северо-восточной окраин селища в Олуствере. – *TATÜ*, 4. Tallinn, 370–376.

Соколовский, В. 1986. Олустверское селище. – *TATÜ*, 4. Tallinn, 393–398.

Соколовский, В., Соколовский, М. 1987. Средневековое селище в Кяревере. – *TATÜ*, 4. Tallinn, 376–380.

Шмидехельм, М. Х. 1955. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. э.). Таллин.

Kasutatud internetileheküljed

Eesti mõisaportaal: www.mois.ee

Kultuurimälestiste riiklik register: register.muinas.ee

Maa-ameti kaardiserver: geoportaal.maaamet.ee/est/Teenused/Avalik-WMS-teenus-p65.html

TÜ arheoloogia arhiivi andmebaas: www.arheo.ut.ee/kabinet/arhiiv

TÜ arheoloogias kaitstud seminaritööd. Riina Juurik. www.arheo.ut.ee/Sem08Juurik.pdf

Kasutatud lühendid

AI – Tallinna ülikooli Ajaloo instituudi arheoloogiakogu

AM – Eesti Ajaloomuuseumi arheoloogiakogu

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia. Ed. by Ü. Tamla. Tallinn, 1997–.

CCC Papers, 1 – Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. Transactions on the local level-symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Kalmar May 7 – 10 1998. Oskarshamn, 1999.

CCC Papers, 5 – Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18.–21. 1998. Riga, 2001.

CMC – Culture and material culture. Papers from the First Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists (BASE) held at the University of Tartu, Estonia, October 17th–19th, 2003. *Interarchaeologia*, 1. Tartu; Riga; Vilnius, 2005.

EAA – Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology, 1–7. Tallinn, 1997–2003; Estonian Journal of Archaeology. Eesti Arheoloogiaajakiri, 8–. Tallinn, 2004–.

ERM – Eesti Rahva Muuseumi esemekogu

ERM Ar. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, I–XV. Tartu, 1925–1947. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, XVI–XXXVII. Tallinn, 1959–1989. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, XXXVIII–. Tallinn, 1990; Tartu, 1992–.

IA – inspeksiooniaruanne

khk – kihelkond

MK – Kultuurimälestiste riiklik register internetis

MK reg nr – mälestise registrinumber Muinsuskaitseameti riiklikus kultuurimälestiste registris

Muinasaja teadus, 1 – Arheoloogiline kogumik. Toimetanud L. Jaanits ja V. Lang. Tallinn, 1991.

Muinasaja teadus, 3 – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Toimetanud V. Lang. Tallinn, 1995.

Muinasaja teadus, 11 – Keskus–tagamaa–ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Toimetanud V. Lang. Tallinn; Tartu, 2002.

Muinasaja teadus, 13 – Arheoloogiga Läänemeremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Toimetanud V. Lang. Tallinn; Tartu, 2003.

Muinasaja teadus, 14 – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Koostanud ja toimetanud A. Haak, E. Russow ja A. Tvauri. Tallinn; Tartu, 2004.

Muinasaja teadus, 20 – Eesti muinaslinnad. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu ja H. Valk. Tallinn; Tartu, 2008.

PACT, 57 – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. Ed. by T. Hackens, S. Hicks, V. Lang, U. Miller & L. Saarse. Rixensart, 1999.

Pass – muistise kohta koostatud pass, paberkujul koopiad TÜ arheoloogia kabeti arhiiv-raamatukogus, üleval ka internetis Kultuurimälestiste riiklikus registris.

TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1989; Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused, 1990–1991; Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1992–1995.

TÜ – Tartu ülikool

TÜAKT, 9 – Arheoloogilisi uurimusi, 1. Archaeological Investigations, 1. Ed. by H. Valk. Tartu, 1997.

VM – Viljandi muuseumi arheoloogiakogu

VMT – Viljandi muuseumi arheoloogiakogu tahvlitele paigutatud esemete kataloog-kirjeldus
M. Schmiedehelmilt

Perioodide lühendid lisa 1 tabelites

KiA – kiviaeg (9600–1800 e.Kr.)
KiAM – mesoliitikum (9600–5000 e.Kr.)
KiAN – neoliitikum (5000–1800 e.Kr.)
PrA – pronksiaeg (1800–500 e.Kr.)
PrAV – vanem pronksiaeg (1800–1100 e.Kr.)
PrAN – noorem pronksiaeg (1100–500 e.Kr.)
RA – rauaaeg (500 e.Kr. –1227)
ErRA – eelrooma rauaaeg (500 e.Kr.–50 p.Kr.)
RmRA – rooma rauaaeg (50–450 p.Kr.)
KeRA – keskmine rauaaeg (450–800)
KeRAM – rahvasterännuaeg ehk merovingiaeg (450–600)
KeRAE – eelviikingiaeg (600–800)
NoRA – noorem rauaaeg (800–1227)
NoRAV – viikingiaeg (800–1050)
NoRAH – hilisrauaaeg (1050–1227)
KeA – keskaeg (1227–1558)

Kihelkondade lühendid lisa 1 tabelites

Hls – Halliste
Hel – Helme
Krk – Karksi
KJn – Kolga-Jaani
Kõp – Kõpu
Pst – Paistu
Pil – Pilistvere
SJn – Suure-Jaani
Trv – Tarvastu
Vil – Viljandi

Settlement pattern in south-western Estonia from the Bronze Age till the end of Late Iron Age

Summary

Current paper deals with the settlement pattern, its nature, peculiarities and changes according to the archaeological data from the Bronze Age and the Iron Ages in Sakala uplands (south-western Estonia) and its surroundings. For every period, in addition to general treatment, some key issues important for understanding it will be discussed. Some monuments of the region have been studied by previous investigators but comprehensive papers about the settlement pattern and its changes in the course of time have not been written before. The area of the Sakala uplands is mildly hummocky and surrounded by natural borders, including lowlands and big river valleys. The best soil for agriculture is found in the northern part of the area.

The theoretical basis for this study are the principles of settlement archaeology. The utilisation of landscape always contains both economical and mental aspects. As there are always certain reasons for choosing a place to live, changes in the settlement pattern devolve on the economical, ideological, political or administrative developments in the society. Methodology of this work is based on collecting the information about the archaeological sites and stray finds in the research area, dating them, composing large-scale maps with these monuments and analysing the settlement pattern.

The archaeological material of this work includes 116 settlement sites, 1 lake dwelling site, 19 finding places of pottery, 6 hill-forts, 70 stone graves or stone grave groups (more than 90 single stone graves), 1 barrow cemetery, 8 pit-grave cemeteries (both inhumations and cremations), 22 cup-marked stones, 13 hoards, 2 iron melting sites and 42 stray finds. It is a selection from a much wider range of source material that was not suitable to use because of its lack of validity and dating problems.

The archaeological material from the Bronze Age and Pre-Roman Iron Age is scarce. As no traces of prehistoric fields have been found in the area, one must greatly rely upon the palynological analyses as well as the pattern of stray finds and, especially, late shaft-hole stone axes, cup-mark stones and early stone graves, to understand the beginning and development of agricultural activities. According to these data, transformation from a hunters'-gatherers' to a farming society lasted for almost 2000 years. The first signs of agriculture in the settlement pattern date to the Neolithic. During Bronze Age, big changes took place and a new settlement pattern formed during the Pre-Roman Iron Age, or even during Roman Iron Age. Different ecological conditions caused the variety of strategies for subsistence. In some parts of the area, the hunter-gatherer lifestyle maintained to persist for a long time. The first fields might have been situated in the bottom of river valleys, as the settlement was aggregated near the rivers. The shaft-hole axes from the western part of Suure-Jaani parish, found on the river banks, may indicate the usage of the rivers as trading routes between Sakala and areas near Gulf of Pärnu.

According to the distribution of stone graves and cup-marked stones, the settlement pattern was more widespread during the Roman Iron Age. Sites are located all over the investigated area, being more frequent in its northern part. At the same time, monuments are absent in Saarde parish and almost absent in Kõpu, Tarvastu and Kolga-Jaani parishes. In general, the settlement sites are few and their cultural layers are thin. Furthermore, the distribution areas of stone graves, settlement sites and cup-marked stones do not match in all cases. Social and economical inequality in the society is demonstrated by the existence of

hilltop settlements and stone graves. Still, social differentiation within the communities was probably not severe, as the material from the stone graves is modest. There are quite many distinctions that separate the tradition of Sakala stone graves from the rest of Estonia. Among other, axes might have had a special role in the religious views of the inhabitants. The distribution of oval fire-striking stones, similar to the shaft-hole axes, demonstrates the on-going communication with seaside areas by using the rivers.

From the Middle Iron Age, only a few sites are known, although there are some settlement sites in the areas that had been previously densely populated. But in the southern part of Helme parish the number of sites has remained the same during the the Roman Iron Ages and the Middle Iron Age. One way to explain the scarcity of data, is to assume that we have not found the material yet – possible cremation burials are hard to find, weak cultural layers might have been covered by eroded soil and ceramic sherds have fallen apart. Another possibility is to speculate that a climatic catastrophe and great famine during the 6th century could explain the loss of settlement. Probably, both versions are veritable. Also, it cannot be left out that the emergence of hill-forts during the 6th century might be connected with the stressful relations in the society, caused by famine.

During the Viking Age, the densification of settlement pattern can be observed, but not much expansion occurs. It means that new sites were situated quite close to the old ones, at least in the same areas. In Tarvastu, Karksi and Halliste parishes some new areas were inhabited. The fort-and-settlement sites of Tõrva Tantsumägi and Viljandi, also Vooru hill-fort probably functioned as regional centres. Besides, Tantsumägi and Vooru might have been a part of the network of collecting and selling beaver skins. All three centres are situated near the old connection routes. Probably, both Vooru and Tantsumägi strongholds were abandoned due to the changes in trade communications. In addition, some other centres without hill forts can be distinguished. The first one is in the eastern part of Suure-Jaani parish where a lot of settlement sites are situated in the area of high quality soil. Unfortunately, no graves are known from there. The second central area is situated around Kuude and Vana-Võidu villages, containing several graves with plenty of material, and settlement sites, acting as a possible inbetween on trade connections between Viljandi and Tartu areas. And lastly, the third centre might have been around the Madi stone grave at the border of Viljandi and Suure-Jaani parishes.

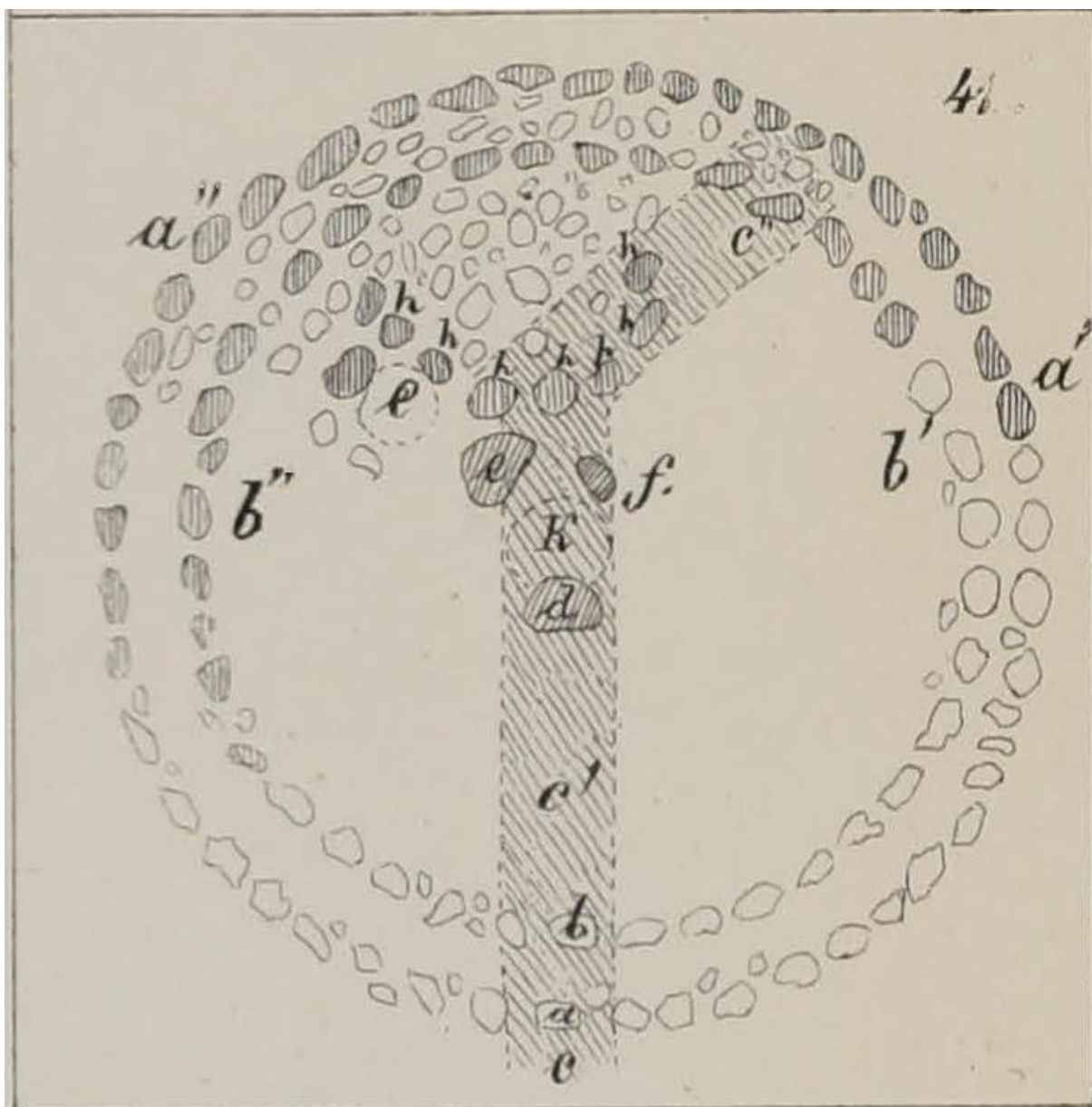
During the Late Iron Age, both densification and expansion of settlement pattern can be seen. Five hill-forts have been more or less simultaneously in use during this period. Around Lõhavere hill-fort, many settlement sites are situated and several hoard finds speak about wealthy community. In the hill-fort people were occupied with trade and handicraft, including pottery making, iron melting and ornamenting clothes with bronze spirals. I suggest, that the hill-fort might have belonged to one family at first, but during the Final Iron Age it was used as a community stronghold, as the fort destroyed by the crusaders was made by a large number of people very quickly. The hill-fort of Naanu was in use only for a short period of time. I suggest that it was built by people from the Kuude–Vana-Võidu centre, in the context of struggle against the power of Viljandi hill-fort. However, it seems that this attempt to gain control failed and the community in Kuude was connected with the power centre of Viljandi henceforth. A proof for that might be the finds from Kuude – a bronze bowl and a peace of fine glass, originating probably from the first church in the castle of Viljandi, looted by the Estonians in 1223. The short-lived hill-fort of Siniälliku is situated near Viljandi and it might have also been made as a contravention to it. The scarce signs of using the Tõrva Tantsumägi hill-fort during the Latest Iron Age could be connected with an attempt to rebuild it during the wartime, but the attempts failed. Central places can also be seen in areas, where groups of Late Iron Age graves are situated.

As a case study, I observe the Saarde parish as an area, inhabited for some other reasons than fertile land and beautiful sights. I suggest that it was inhabited during the crusades in the beginning of the 13th century as a safe place and refuge. However, the colonization could have been caused also by some other conflicts or tensions among communities in Sakala as well.

To sum up, the presented conclusions about the settlement pattern in south-western Estonia are only primary and will definitely change over time, as new information about the archaeological sites in Sakala uplands and their chronology will be gathered.

LISA 1. Muististe ja juhuleidude andmed.

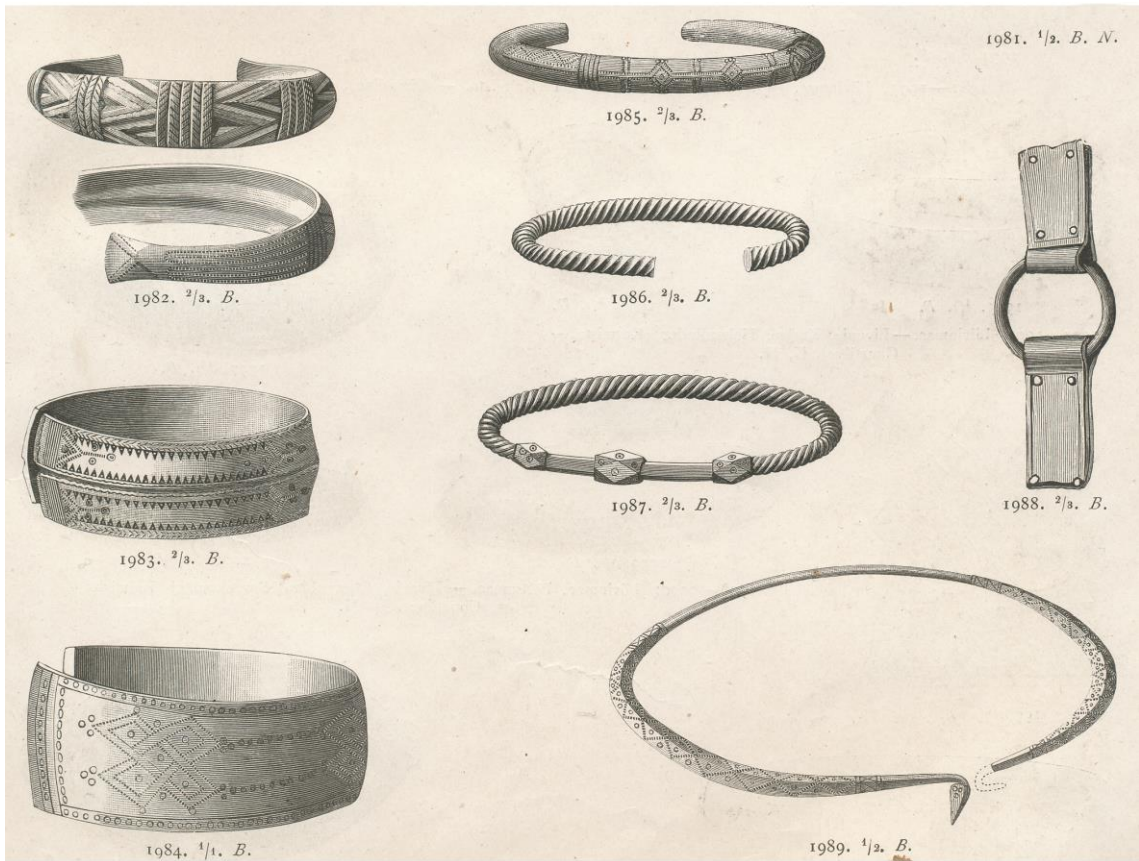
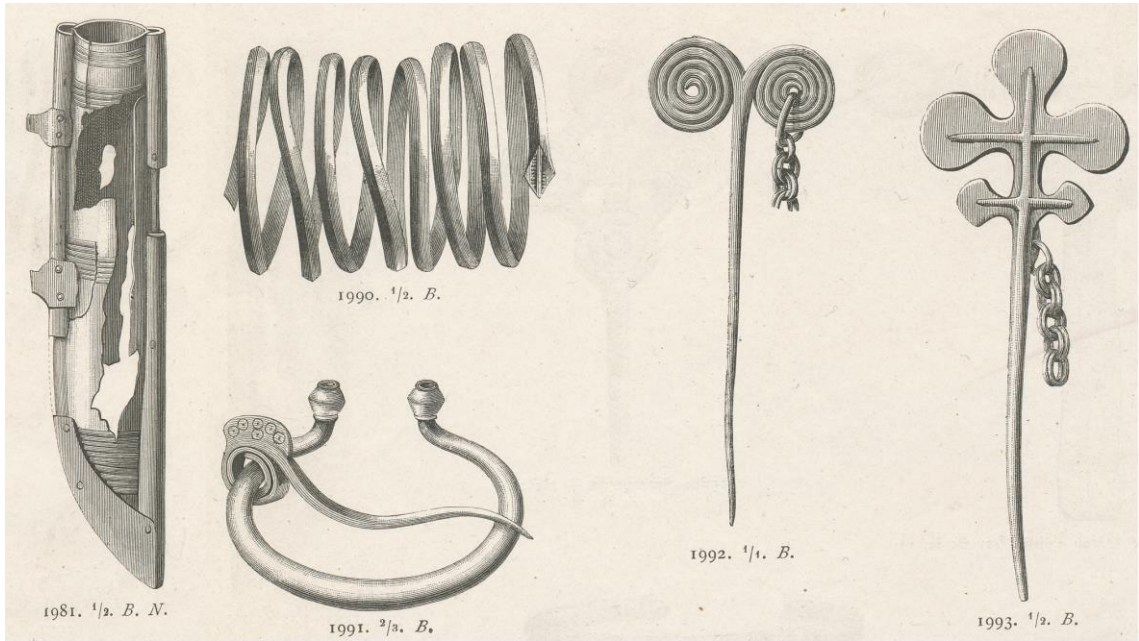
LISA 2. Muististe ja esemete fotod.

Joonis 1. Holstre kivikalme. (Hartmann 1871, XIX: 41)

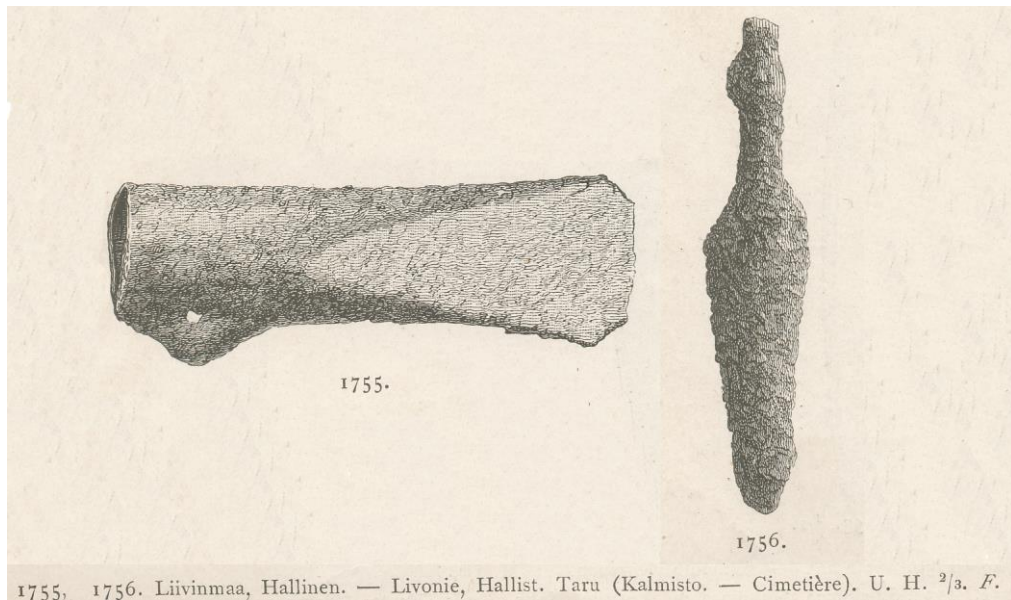
Joonis 2. Jämejala kiviakalmest leitud vöönast. (AI 5859)

Joonis 3. Riiuma Mulgi kivikalme leiud. (Aspelin 1877–1884, 365–366)

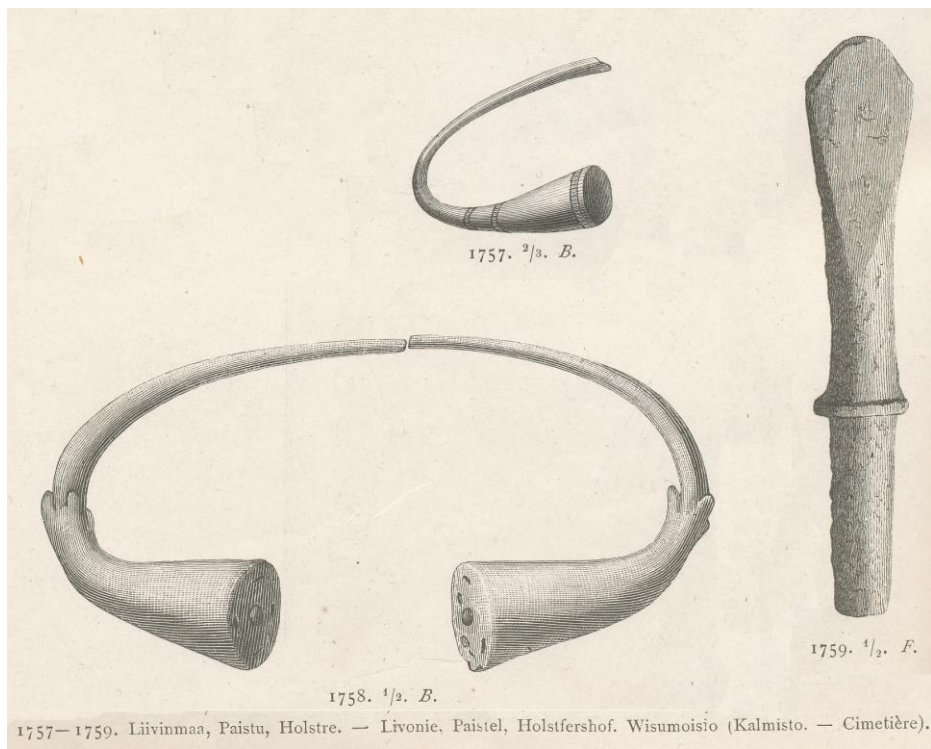
Joonis 4. Sammaste Taru I kivikalme. (Aspelin 1877–1884, 332)

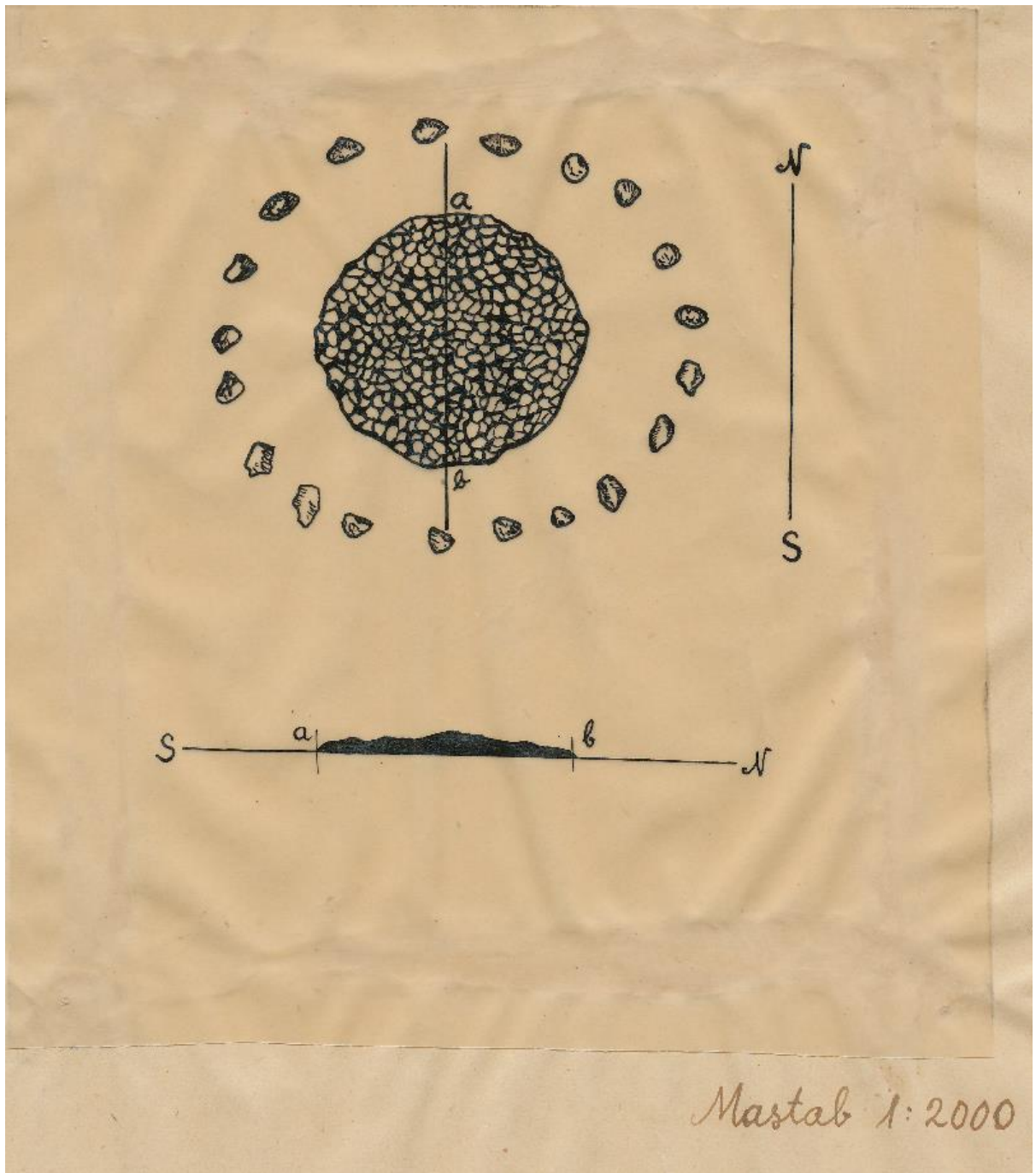
Joonis 5. Sammaste Taru I kivikalme leiud. (Aspelin 1877–1884, 332)

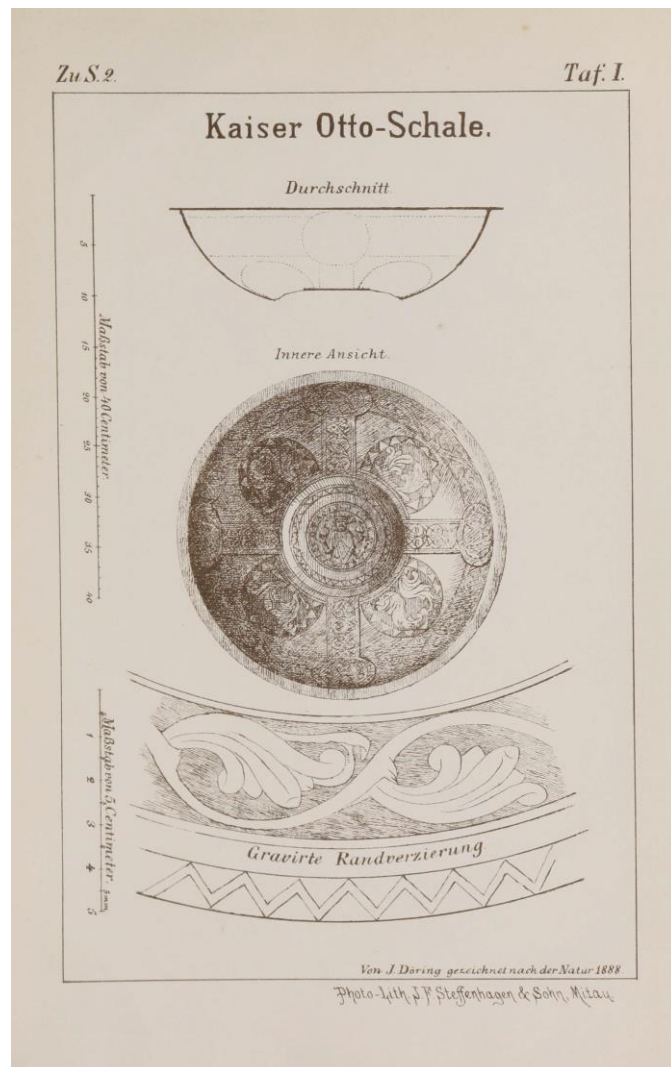
Joonis 6. Taugasalu kivikalme. (Aspelin 1877–1884, 332)

Joonis 7. Viisuküla kivikalme leiud. (Aspelin 1877–1884, 332)

Joonis 8. Ämmuste kivikalme plaan. (Laid 1923, 10)

Joonis 9. Kuude peitleid. Nn Otto kaus. (Sb Kurl 1889, Taf. I ja II)

Joonis 10. Leie Käitsimäe peitleid. (VM 2256 A 122; 2255 A 123; 2257 A 124; VM 2256 A 68; 2255 A 69; 2254 A 70; 2257 A 71)

Joonis 11. Juhuleid Sürgaverest. (AM 15966 A 409)

Lisas 3 kasutatud sümbolid

Sümbol	Muistiseliik
◆	aarde/peitleid
▲	asulakoht
●	juhuleid
▲▲	järveasula
◐	keraamika leiukoht
■	kivikalme(d)
▬	kääbastik
◎	lohukivi
⬡	maahaudkalmistu
★	mäepealne asula/linnus- asula/linnamägi
▼	rauasulatuskoht/sepatööpaik

Lisas 3 kasutatud värvikoodid

Joonis 15. Pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg

	- kindel vanem pronksiaeg
	- kindel noorem pronksiaeg
	- oletatav pronksiaeg
	- nöörikeramika asulakoht
	- hilised silmaga kivikirved
	- kindel eelrooma rauaaeg
	- oletatav eelrooma rauaaeg

Joonis 16. Rooma rauaaeg

	- kindel rooma rauaaeg
	- oletatav rooma rauaaeg
	- dateerimata kivikalme (siin ja edaspidi)

Joonis 17. Keskmise rauaaeg

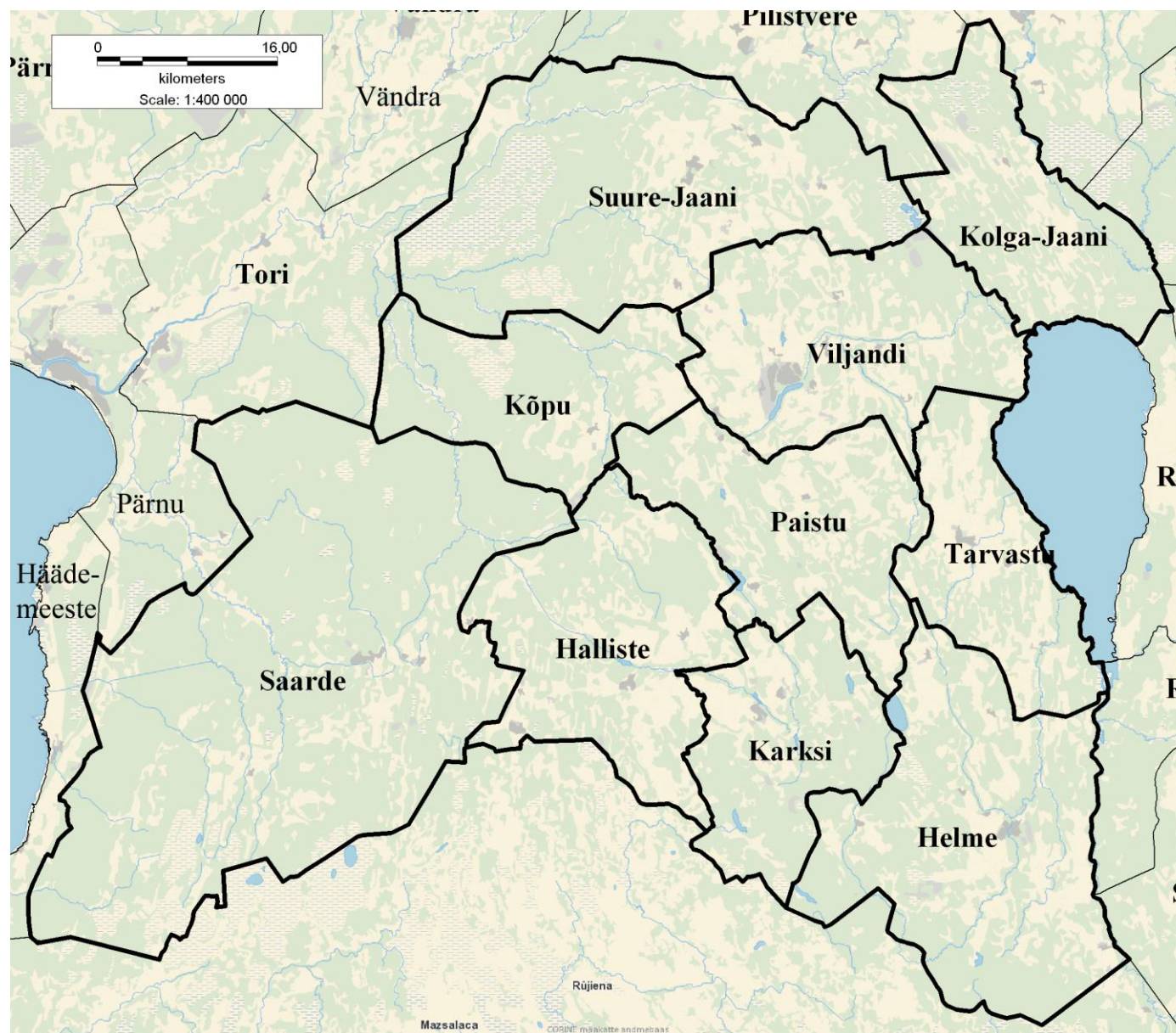
	- kindel keskmine rauaaeg
	- oletatav keskmine rauaaeg

Joonis 18. Viikingiaeg

	- kindel viikingiaeg
	- oletatav viikingiaeg
	- rooma rauaajal rajatud kivikalme

Joonis 19. Hilisrauaaeg

	- kindel hilisrauaaeg
	- oletatav hilisrauaaeg
	- rooma rauaajal rajatud kivikalme

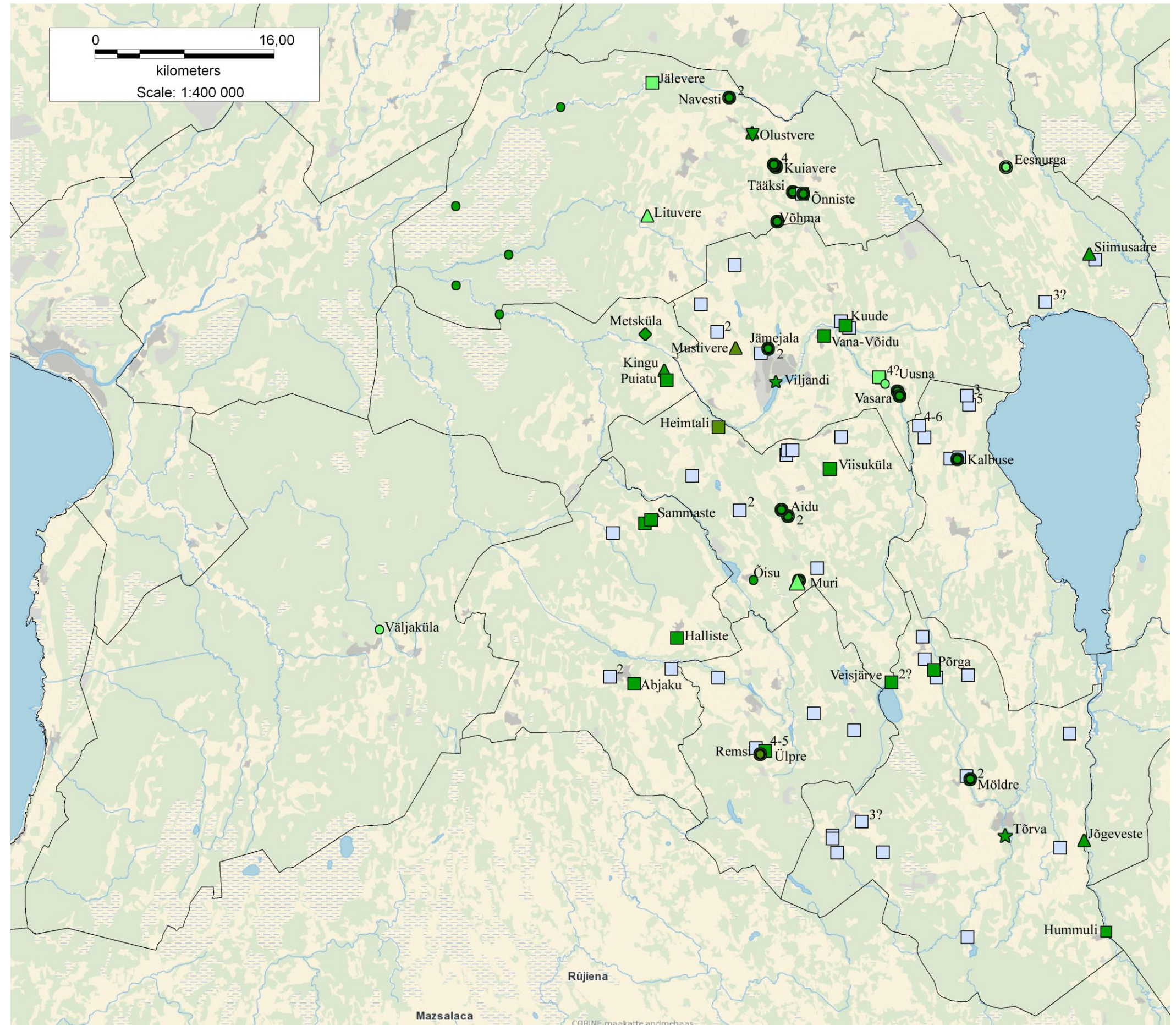

LISA 3. Muististe leviku- kaardid

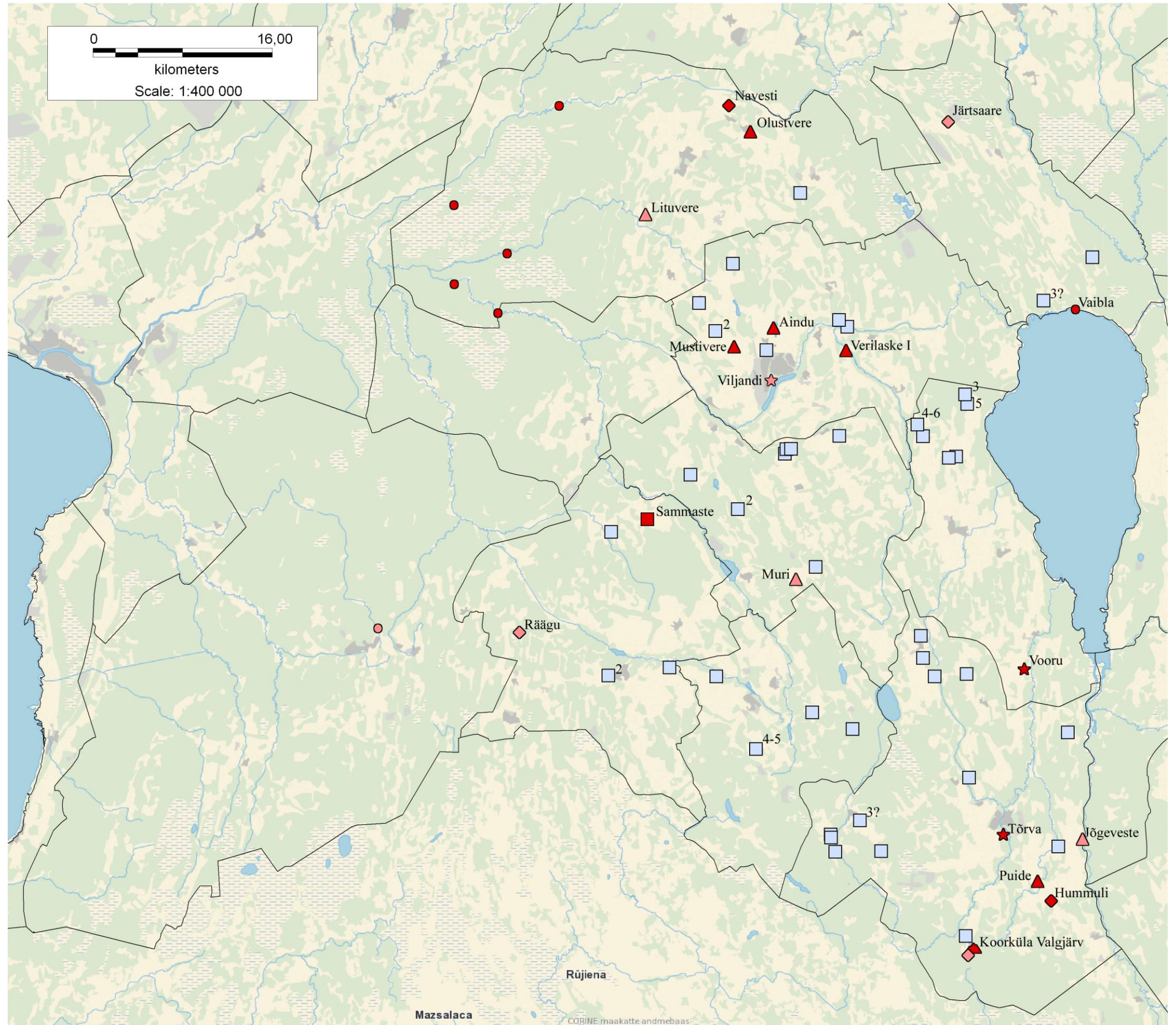
Kaart 1. Uurimisala kihelkondlik jaotus.

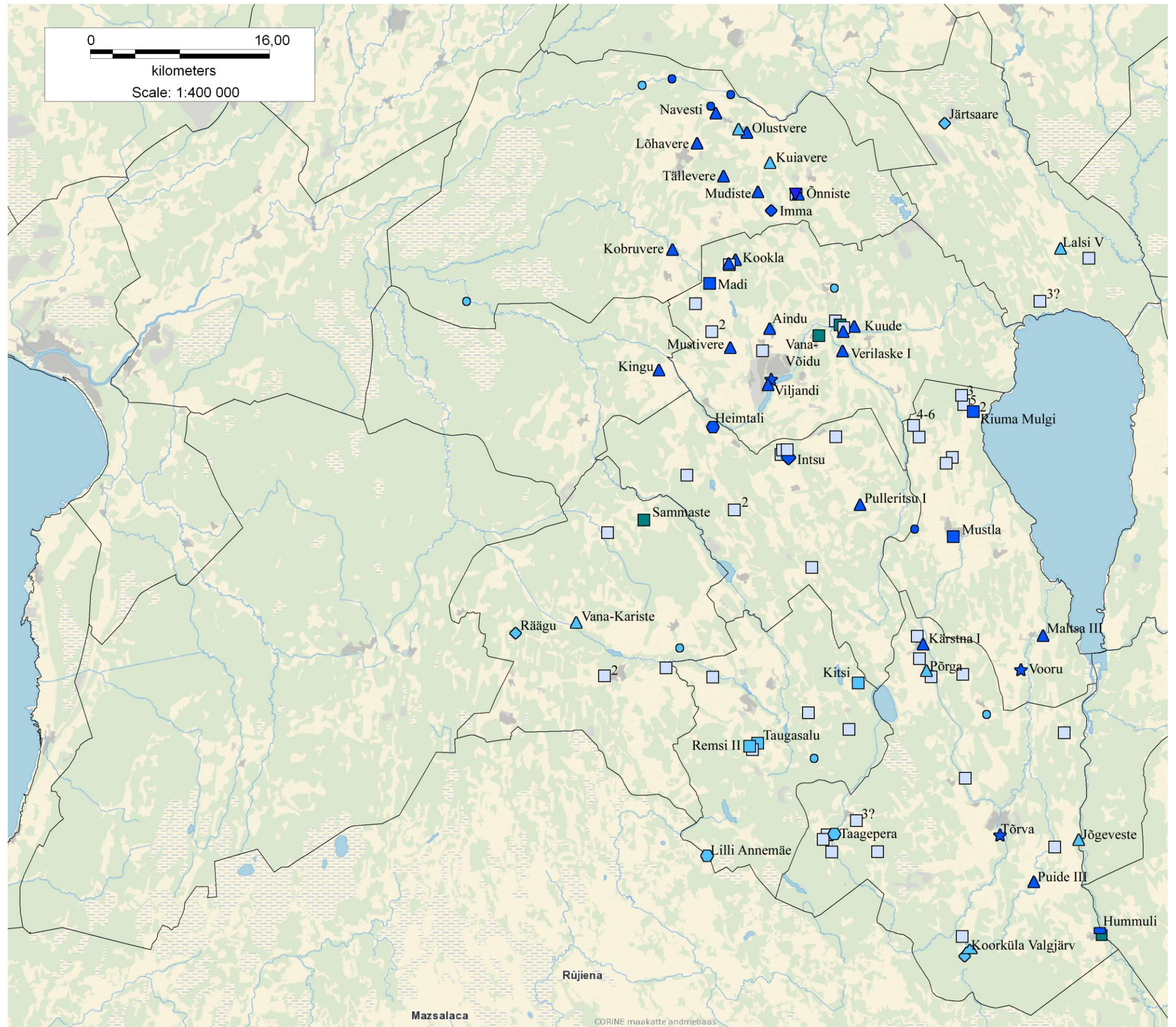
Kaart 2. Pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg.

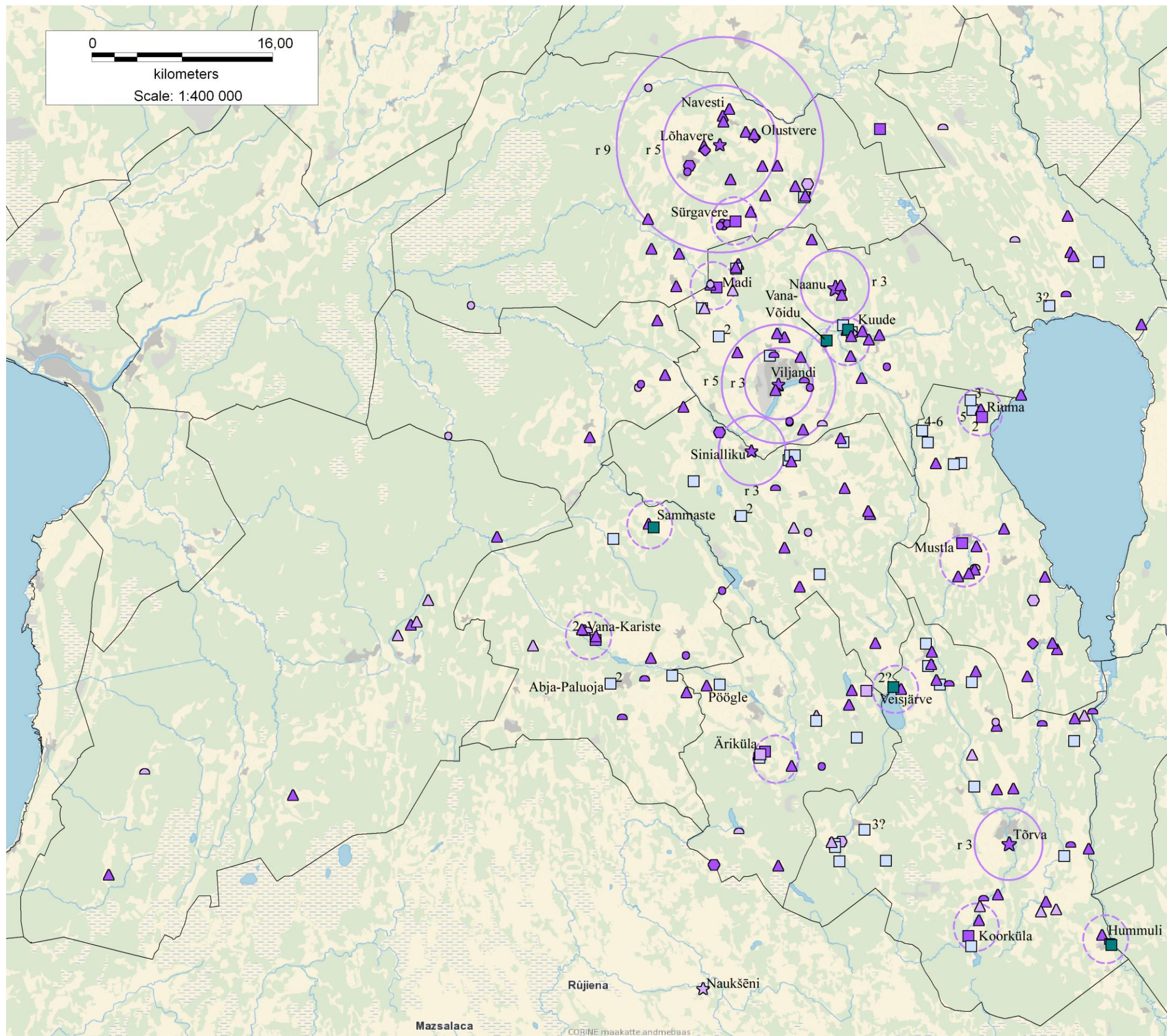
Kaart 3. Rooma rauaaeg.

Kaart 4. Keskmise rauaaeg.

Kaart 5. Viikingiaeg.

Kaart 6. Hilisrauaaeg.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Riina Juurik

(sünnikuupäev: 26. 06. 1985)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Edela-Eesti asustusmuster pronksiajast hilisrauaaja lõpuni,

mille juhendaja on Heiki Valk,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

tingimusel, et töö elektroonilisest versioonist jääb arheoloogiliste leiupaikade turvalisuse tagamiseks (detektorismioht) välja lisa 1. Töö täisversiooniga saab tutvuda TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi ajaloo osakonna arheoloogia arhiivis.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 26. 08. 2013